

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή οποιονδήποτε μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

STEPHANIE COONTZ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

Από την υποταγή στην οικειότητα
ή πώς η αγάπη νίκησε το γάμο

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΣΟΦΙΑ ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΣΥΛΒΙ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ

Σειρά: Ιστορία - Πολιτισμός
Υπεύθυνος Σειράς: Βάσις Τσοκόπουλος

Stephanie Coontz,
Η ιστορία του γάμου. Από την υποταγή στην οικειότητα, ή πώς η αγάπη νίκησε το γάμο

Τίτλος πρωτοτύπου,
Marriage, a History. From Obedience to Intimacy, or How Love Conquered Marriage

© SJ Coontz Company, 2005
Πρώτη έκδοση Viking Penguin 2005 (Penguin Group U.S.A. Inc.)

© Για την ελληνική γλώσσα ΠΟΛΥΤΡΟΠΟΝ Α. Ε., 2008
Αραχώβης 35, 10681 Αθήνα
Τηλ.: 210 36 34 780, φαξ: 210 36 16 343
e-mail: info@ekdoseispolytropon.gr
www.ekdoseispolytropon.gr

Εξώφυλλο: Ελπίδα Χατζηκωνσταντή
Σελιδοποίηση: Μαρία Χαραλάμτη
Φιλμ-Μοντάζ: Π. Κοντομηνάς
Εκτύπωση: Χ. Ζαχαρόπουλος - Δ. Σιταράς & Σία Α.Ε.Ε., τηλ. 210 48 17 381
Βιβλιοδεσία: Δ. Μπάστας, τηλ. 210 57 53 808

ISBN 978-960-6840-02-9

ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΠΟΛΥΤΡΟΠΟΝ 2008

Μέρος Τρίτο

Η επανάσταση της αγάπης

9. Από συνεργάτες, αδερφές ψυχές: η εμφάνιση του γάμου από έρωτα και του συζύγου κουβαλητή

Αν προσπαθήσατε ποτέ να αλλάξετε το δικό σας συζυγικό μοντέλο, τότε θα γνωρίζετε ότι η αλλαγή δεν επέρχεται από τη μια στιγμή στην άλλη. Στην ιστορία, όπως και στην προσωπική ζωή, υπάρχουν πολύ λίγες στιγμές ή γεγονότα που οριοθετούν ένα καθοριστικό σημείο καμπής. Χρειάζεται πολύς χρόνος για να αφομοιωθούν οι ιδέες από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Συνήθως, τα άτομα υιοθετούν μερικές μόνο καινούργιες συμπεριφορές κάθε φορά, ενώ οι παλιές συνήθειες παραμένουν για πολύ καιρό, αφού οι άνθρωποι συμφωνήσουν ότι πρέπει να τις εγκαταλείψουν.

Στις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα, όμως, ένα χαρακτηριστικό σύστημα γάμου είχε ριζώσει στη Δυτική Ευρώπη, το οποίο συνδύαζε διάφορα στοιχεία που όχι μόνο το διαφοροποιούσαν από το θεσμό του γάμου σε οποιοδήποτε άλλο μέρος του κόσμου, αλλά και το καθιστούσαν ικανό για ταχύτατες μεταμορφώσεις. Οι αυστηροί νόμοι περί διαζυγίου δυσκόλευαν τη διάλυση ενός γάμου, αλλά συνδυάζονταν με τη μεγαλύτερη ελευθερία του ατόμου να επιλέξει ή να απορρίψει ένα σύντροφο. Οι σχέσεις εκτός γάμου δεν αναγνωρίζονταν από το νόμο. Τα ζευγάρια συνήθως παντρεύονταν σε μεγαλύτερες ηλικίες και οι δύο σύζυγοι είχαν μικρότερη διαφορά ηλικίας μεταξύ τους. Τέλος, με το γάμο το ζευγάρι ξεκινούσε κατά κανόνα το δικό του ανεξάρτητο νοικοκυριό.

Στη διάρκεια του δέκατου όγδοου αιώνα, η διάδοση της οικονομίας της αγοράς και η έλευση του Διαφωτισμού έφεραν ριζικές αλλαγές σε χρόνο ρεκόρ. Μέχρι τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, το κοινωνικό ιδεώδες δεν ήταν πια ο γάμος με συνοικέσιο αλλά η προσωπική επιλογή συντρόφου, και τα άτομα ενθαρρύνονταν να παντρεύονται από έρωτα. Για πρώτη φορά μέσα σε πέντε χιλιάδες χρόνια, ο γάμος άρχισε να αντιμετωπίζεται ως μια ιδιωτική σχέση μεταξύ δύο ατόμων και όχι ως ένας κρίκος στην αλυσίδα των πολιτικών και οικονομικών συμμαχιών. Το μέτρο της επιτυχίας ενός γάμου δεν ήταν πια το ύψος της σχετικής οικονομικής συμφωνίας, το πλήθος των χρησίων συγγενών εξ αγχιστείας που τον συνόδευαν ή τα παιδιά που θα γεννιόταν από αυτόν, αλλά η ικανότητα της νέας οικογένειας να ανταποκρίνεται στις συναίσθηματικές ανάγκες των μελών της. Ενώ κάποτε ο γάμος θεωρούνταν η θεμελιώδης

τέλη
18^{ος}

μονάδα στην εργασία και την πολιτική, τώρα αντιμετωπιζόταν ως ένα καταφύγιο από τη δουλειά, την πολιτική και τις υποχρεώσεις απέναντι στην κοινότητα.

Η εικόνα των δύο συζύγων μεταμορφώθηκε κι αυτή στη διάρκεια του δέκατου όγδοου αιώνα. Ο άντρας, ο οποίος ήταν άλλοτε ο επιστάτης του οικογενειακού εργατικού δυναμικού, θεωρούνταν πλέον ο κουβαλητής της οικογένειας. Ο ρόλος της γυναίκας επαναπροσδιορίστηκε, προκειμένου να εστιάσει στη συναισθηματική και την ηθική συμβολή της στην οικογενειακή ζωή και όχι στην οικονομική της συνεισφορά. Ο σύζυγος ήταν η πηγή των εισοδημάτων της οικογένειας και η σύζυγος ήταν ο συναισθηματικός πυρήνας της.

Αυτές οι αλλαγές στα συζυγικά πρότυπα πυροδοτήθηκαν από δύο κοσμοϊστορικές κοινωνικές αλλαγές. Πρώτον, η διάδοση της μισθωτής εργασίας περιόρισε την εξάρτηση των νέων ανθρώπων από τους γονείς τους στο ξεκίνημα της επαγγελματικής ζωής τους. Ένας άντρας δεν χρειαζόταν να περιμένει να κληρονομήσει γη ή να αναλάβει την επιχείρηση του πατέρα του για να παντρευτεί. Μια γυναίκα μπορούσε πιο εύκολα να φτιάξει μόνη της την προίκα της. Καθώς οι μισθωτοί αντικατέστησαν τους μαθητευόμενους και αποτέλεσαν μια εναλλακτική λύση στο επάγγελμα του υπηρέτη, οι νεαροί εργαζόμενοι δεν ήταν πλέον αναγκασμένοι να ζουν στο σπίτι του αφεντικού τους αρκετά χρόνια, αλλά μπορούσαν να παντρευτούν μόλις κατάφερναν να κερδίσουν μια ικανοποιητική αμοιβή.

Δεύτερον, οι ελευθερίες που παρείχε η οικονομία της αγοράς συνοδεύτηκαν από αντίστοιχες εξελίξεις στις πολιτικές και φιλοσοφικές ιδέες. Ξεκινώντας από τα μέσα του δέκατου έβδομου αιώνα, μερικοί πολιτικοί θεωρητικοί άρχισαν να αμφισβητούν τις ιδέες του απολυταρχισμού. Αυτές οι ιδέες κέρδισαν περισσότερο έδαφος κατά το Διαφωτισμό του δέκατου όγδοου αιώνα, όταν Ευρωπαίοι διανοούμενοι με μεγάλη επιρροή προασπίστηκαν τα ατομικά δικαιώματα και επέμειναν ότι οι κοινωνικές σχέσεις, συμπεριλαμβανομένων των σχέσεων αντρών-γυναικών, έπρεπε να βασίζονται στη λογική και τη δικαιοσύνη και όχι στη βία. Θεωρώντας την επιδίωξη της ευτυχίας θεμιτό στόχο, υποστήριξαν το γάμο από έρωτα έναντι του γάμου με σκοπό τον πλούτισμό ή την κοινωνική θέση. Ο ιστορικός Jeffrey Watts γράφει ότι, αν και η προτεσταντική μεταρρύθμιση του δέκατου έκτου αιώνα είχε ήδη «ενισχύσει το κύρος της συζυγικής ζωής απορρίπτοντας την υπεροχή της αγαμίας», ο Διαφωτισμός του δέκατου όγδοου αιώνα «εκθείασε ακόμα περισσότερο το γάμο ανακηρύσσοντας την αγάπη στο πιο σημαντικό κριτήριο στη επιλογή συντρόφου»¹.

1 Watt, *The Making of Marriage* (βλ. κεφ. 8, σημ. 6). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το Διαφωτισμό, βλ. Susan Bell and Karen Offen (επιμ.), *Women, the Family, and Freedom: The Debate in Documents*, τόμ. 1, 1750-1880 (Palo Alto, Calif.: Stanford University Press, 1983), Dena Goddman, *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1994), Thomas Munck, *The Enlightenment: A Comparative Social History, 1721-1194* (New York: Oxford University Press, 2000).

Ο Διαφωτισμός καλλιέργησε επίσης μια πιο κοσμική θεώρηση των κοινωνικών θεσμών σε σχέση με το δέκατο έκτο και το δέκατο έβδομο αιώνα. Ο γάμος κατέληξε να θεωρείται ένα ιδιωτικό συμβόλαιο που δεν θα έπρεπε να ρυθμίζεται τόσο από την Εκκλησία ή το κράτος. Μετά τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, σύμφωνα με έναν Αμερικανό νομικό ιστορικό, ο γάμος άρχισε να ορίζεται όλο και περισσότερο ως μια ιδιωτική συμφωνία με δημόσιες συνέπειες, παρά ως δημόσιος θεσμός με ρόλους και καθήκοντα που καθορίζονταν αυστηρά από τη θέση της οικογένειας στην κοινωνική ιεραρχία.²

Τα νέα πρότυπα του γάμου που στηρίζεται στην αγάπη και την οικειότητα δεν θεσπίστηκαν μεμιάς, αλλά υιοθετήθηκαν με ποικίλους ρυθμούς από διάφορες περιοχές και κοινωνικές ομάδες. Στην Αγγλία, η εξύμνηση του γάμου από έρωτα κορυφώθηκε ήδη από τις δεκαετίες του 1760 και του 1770, ενώ οι Γάλλοι εξακολουθούσαν να σχολιάζουν το νεωτερισμό του «γάμου από σαγήνευση» στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα. Πολλές οικογένειες της εργατικής τάξης υιοθέτησαν τα νέα πρότυπα της οικειότητας στο γάμο μόλις τον εικοστό αιώνα.³

Υπήρξε όμως ένα ξεκάθαρο σημείο καμπής στη διάρκεια του δέκατου όγδοου αιώνα. Στην Αγγλία, η νέα ρομαντική θεώρηση του ρόλου της συζύγου και μητέρας εξοβέλισε τις παλαιότερες σφοδρές κριτικές κατά των γυναικών στο περιθώριο της καθωσπρέπει κοινωνίας. Η εξιδανίκευση του γάμου έφτασε σε τέτοια επίπεδα, που μέχρι και η σημασία της αγγλικής λέξης *spinster* (γεροντοκόρη ή άγαμη γυναίκα στα νέα αγγλικά) άρχισε να αλλάζει. Αρχικά ήταν ένας ευυπόληπτος όρος που χαρακτήριζε μια γυναίκα που γνέθει, ενώ το δέκατο έβδομο αιώνα άρχισε να υποδηλώνει κάθε ανύπαντρη γυναίκα. Το δέκατο όγδοο αιώνα, η λέξη πήρε για πρώτη φορά αρνητική χροιά, αφού χαρακτήριζε μια κατάσταση αντίστροφη από το νέο αξιόσεβαστο ρόλο της συζύγου.⁴

Στη Γαλλία, οι ευκατάστατες τάξεις μπορεί να θεωρούσαν ακόμα το γάμο «ένα είδος σχέσης που ενώνει περιουσίες», σύμφωνα με μια επικριτική Αγγλίδα, αλλά ο λαός αναφερόταν όλο και πιο συχνά στο γάμο ως πηγή «ευτυχίας» και «ειρήνης». Μια μελέτη έδειξε ότι πριν από τη δεκαετία του 1760, λιγότερο από το 10% των

2 Michael Grossberg, *Governing the Hearth: Law and the Family in Nineteenth-Century America* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985).

3 Amanda Vickery, *The Gentleman's Daughter: Women's Lives in Georgian England* (New Haven: Yale University Press, 1998), Susan Staves, "British Seduced Maidens", *Eighteenth-Century Studies* 14 (1980), French bourgeoisie, απόσπασμα στο Marion Kaplan, "Introduction" στο Kaplan (επιμ.), *The Marriage Bargain* (βλ. κεφ. 7, σημ. 16), Gillis, *For Better, for Worse* (βλ. κεφ. 7, σημ. 13).

4 Amy Erickson, *Women and Property in Early Modern England* (London: Routledge, 1993), Bridget Hill, *Women Alone: Spinsters in England, 1660-1850* (New Haven: Yale University Press, 2001), Marlene Le Gates, "The Cult of Womanhood in Eighteenth-Century Thought", *Eighteenth-Century Studies* 10 (1976). Βλ. επίσης Leonore Davidoff, *Worlds Between: Historical Perspectives on Gender and Class* (New York: Routledge, 1995).

ζευγαριών στη Γαλλία που ζητούσαν να ακυρωθεί ο γάμος τους ισχυρίζονταν ότι ο γάμος θα έπρεπε να στηρίζεται σε συναισθηματικούς δεσμούς για να είναι απόλυτα έγκυρος, ενώ τη δεκαετία του 1770 το ποσοστό αυτό ξεπερνούσε το 40%.⁵

Τα ρομαντικά ιδεώδη διαδόθηκαν και στην Αμερική. Στις δύο δεκαετίες που ακολούθησαν την Αμερικανική Επανάσταση, οι κάτοικοι της Νέας Αγγλίας άρχισαν να διαφοροποιούν την περιγραφή του ιδανικού συντρόφου, προσθέτοντας τη συντροφικότητα και τη συνεργασία στις παραδοσιακές προσδοκίες τους για οικονομία και εργατικότητα.⁶

Αυτές οι καινοτομίες έφτασαν μέχρι τη Ρωσία, όπου ο τσάρος Μέγας Πέτρος ανέλαβε να εξευρωπαϊστεί ταυτόχρονα το στρατό, το ναυτικό, τη γραφειοκρατία και τα συζυγικά έθιμα της χώρας. Το 1724 κήρυξε παράνομους τους αναγκαστικούς γάμους, απαιτώντας από τη νύφη και το γαμπρό να ορκίζονται ότι ο καθένας είχε δώσει τη συγκατάθεσή του για το γάμο. Οι Ρώσοι συγγραφείς εξυμνούσαν «τα θέλητρα και τη γλυκιά τυραννία του έρωτα».⁷

Τα δικαστικά χρονικά του Νοσατέλ, στη σημερινή Ελβετία, αποκαλύπτουν το πλήθος των αλλαγών στα νομικά πρότυπα του γάμου. Το δέκατο έκτο και το δέκατο έβδομο αιώνα, οι δικαστές ακολουθούσαν τα μεσαιωνικά έθιμα και υποχρέωναν τους ανθρώπους να τηρούν τους αρραβώνες και τα γαμήλια συμβόλαια που είχαν γίνει σύμφωνα με τους τύπους, ακόμα κι αν ένα από τα δύο μέρη δεν επιθυμούσε πλέον το γάμο. Το δέκατο όγδοο αιώνα, αντίθετα, οι δικαστές συνήθως απάλλασσαν τους ανθρώπους από ανεπιθύμητα γαμήλια συμβόλαια και αρραβώνες, εφόσον το ζευγάρι δεν είχε παιδιά. Ένας άντρας δεν μπορούσε πια να υποχρεώσει μια γυναίκα να τηρήσει μια υπόσχεση να τον παντρευτεί.⁸

Σε αντίθεση με τις ιστορίες για ιπποτικά κατορθώματα που κυριάρχησαν στη λαϊκή λογοτεχνία του Μεσαίωνα, τα μυθιστορήματα στα τέλη του δέκατου όγδοου και τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα απεικονίζουν καθημερινούς ανθρώπους. Συγγραφείς και αναγνώστες γοητεύονταν από οικογενειακές σκηνές και σχέσεις που δεν είχαν κανένα ενδιαφέρον για τους μεσαιωνικούς συγγραφείς. Πολλά δημοφιλή έργα με θέμα τον έρωτα και το γάμο ήταν γλυκανάλατες ιστορίες αγάπης ή μελοδραματικές ιστορίες προδοσίας. Στα χέρια πιο προικισμένων συγγραφέων όμως, όπως η Τζέιν

5 Gottlieb, *The Family in the Western World* (βλ. κεφ. 7, σημ. 8), Roderick Phillips, *Untying the Knot: A Short History of Divorce* (New York: Cambridge University Press, 1991).

6 Lisa Wilson, *Ye Heart of a Man: The Domestic Life of Men in Colonial New England* (New Haven: Yale University Press, 1999), Daniel Scott Smith, "Parental Control and Marriage Patterns: An Analysis of Historical Trends in Higham, Massachusetts", *Journal of Marriage and the Family* 35 (1973), Joan Gunder- sen, *To Be Useful to the World: Women in Revolutionary America, 1740-1790* (New York: Twayne Publishers, 1996).

7 Natalia Pushkareva, *Women in Russian History from the Tenth to the Twentieth Century* (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1997), σ. 121-186.

8 Σχετικά με αυτή και την επόμενη παράγραφο, βλ. Watt, *The Making of Marriage*.

Όστεν, η έξυπνη σάτιρα των γάμων με συνοικέσιο και οι οικονομικές πτυχές του φλερτ γέννησαν σπουδαία λογοτεχνικά έργα.⁹

Ένα αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών ήταν ότι όλο και περισσότεροι άνθρωποι αρνούσαν να νομιμοποιήσουν την οικογενειακή βία. Στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης του δέκατου ένατου αιώνα, ο κύριος στόχος των ταπεινωτικών τελετουργιών στα χωριά ήταν οι άντρες που χτυπούσαν τις γυναίκες τους και όχι πια οι γυναίκες «στρίγκλες». Στο μεταξύ, οι συγγραφείς της μεσαίας και ανώτερης τάξης καταδίκαιζαν τη συζυγική κακοποίηση ως μια «διαστροφή» των «κατώτερων τάξεων», στην οποία δεν θα ενέδιδε κανένας «αξιосέβαστος» άντρας.¹⁰

Μια ιδιαίτερα βαρυσήμαντη εξέλιξη για τις σχέσεις μεταξύ των δύο συζύγων ήταν η αποδυνάμωση του πολιτικού μοντέλου, στο οποίο βασιζόταν για πολύ καιρό ο γάμος. Μέχρι τα τέλη του δέκατου έβδομου αιώνα, η οικογένεια αντιμετωπιζόταν ως μικρογραφία της μοναρχίας, όπου ο σύζυγος ήταν ο βασιλιάς και τα προστατευόμενα μέλη οι υπήκοοί του. Όσο ο πολιτικός απολυταρχισμός παρέμενε αναμφισβήτητος για το σύνολο της κοινωνίας, το ίδιο συνέβαινε με την ιεραρχία του παραδοσιακού γάμου. Ωστόσο, τα νέα πολιτικά ιδεώδη που καλλιεργήθηκαν από την Ένδοξη Επανάσταση στην Αγγλία το 1688, καθώς και από τις ακόμα πιο σαρωτικές επαναστάσεις στην Αμερική και τη Γαλλία το τελευταίο τέταρτο του δέκατου όγδοου αιώνα, κατάφεραν μια σειρά από βίαια πλήγματα στην παραδοσιακή υπεράσπιση της πατριαρχικής εξουσίας.¹¹

Στα τέλη του δέκατου έβδομου αιώνα, ο Τζον Λοκ υποστήριξε ότι η κρατική εξουσία ήταν απλώς ένα συμβόλαιο μεταξύ κυβερνήτη και κυβερνώμενου, και ότι αν ένας ηγεμόνας έκανε κατάχρηση της εξουσίας που του είχαν δώσει οι υπήκοοί του, μπορούσε να αντικατασταθεί. Το 1698 διατύπωσε την άποψη ότι και ο γάμος θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα είδος συμβολαίου μεταξύ ίσων. Ο Λοκ εξακολουθούσε να πιστεύει ότι οι άντρες θα κυβερνούσαν τις οικογένειές τους, καθώς ήταν πιο δυνατοί και πιο ικανοί, αλλά μια άλλη Αγγλίδα συγγραφέας, η Mary Astell, στηρίχθηκε στις θεωρίες του Λοκ για να καταλήξει στο εξής λογικό –κατά την άποψή της– συμπέρασμα: «Αν η υπέρτατη εξουσία δεν ανήκει απαραίτητα στο κράτος», αναρωτιόταν η Astell, «πώς γίνεται να συμβαίνει αυτό σε μια οικογένεια;». Η δική της απάντηση ήταν ότι ο απολυταρχισμός όχι μόνο δεν ήταν απαραίτητος στο γάμο, αλλά στην πραγματικότητα ήταν «πιο επιζήμιος στις οικογένειες παρά στα βασίλεια», ακριβώς όπως «εκατό χιλιάδες τύραννοι είναι χειρότεροι από έναν».¹²

9 Ian Watt, *The Rise of the Novel* (Berkeley: University of California Press, 1957).

10 Fletcher, *Gender, Sex and Subordination*, σ. 202-203 (βλ. κεφ. 8, σημ. 49).

11 William Hubbard, "The Happiness of a People", εκλογικό κήρυγμα, 3 Μαΐου 1676 (Boston: δεν αναφέρεται ο εκδότης, 1702).

12 Απόσπασμα στο Sara Mendelson and Patricia Crawford, *Women in Early Modern England, 1550-1720* (New York: Oxford University Press, 1998), σ. 444.

Στη διάρκεια του δέκατου όγδοου αιώνα, οι άνθρωποι άρχισαν να επικεντρώνονται περισσότερο στις αμοιβαίες υποχρεώσεις που είναι απαραίτητες σε ένα γάμο. Απορρίπτοντας τις αναλογίες ανάμεσα στα απόλυτα δικαιώματα του άντρα και αυτά ενός βασιλιά, υποστήριξαν ότι η συζυγική τάξη θα πρέπει να στηρίζεται στην αγάπη και τη λογική, και όχι στην αυθαίρετη βούληση του άντρα. Ο Γάλλος συγγραφέας μαρκήσιος ντε Κοντορσέ και η Αγγλίδα συγγραφέας Μαίρη Γούλστοουνκραφτ έφτασαν στο σημείο να ζητούν απόλυτη ισότητα μέσα στο γάμο.

Μόνο μια μικρή μειοψηφία διανοουμένων, ακόμα και στους κύκλους των «διαφωτιστών», επικροτούσε την ισότητα των δύο φύλων. Ο Ζαν Ζακ Ρουσό, ένας από τους πιο ενθουσιώδεις υποστηρικτές της ρομαντικής αγάπης και του αρμονικού γάμου, έγραψε επίσης ότι μια γυναίκα θα πρέπει να εκπαιδεύεται στην «υπακοή... γιατί πάντα θα είναι υποταγμένη σε έναν άντρα ή στην κρίση του, και δεν θα είναι ποτέ ελεύθερη να υψώσει τη δική της γνώμη πάνω από τη δική του». Το 1795, ο Γερμανός φιλόσοφος Γ. Γκ. Φίχτε υποστήριξε ότι μια γυναίκα μπορούσε να είναι «ελεύθερη και ανεξάρτητη, μόνον εφόσον δεν είχε σύζυγο». Ίσως, ισχυρίστηκε, μια γυναίκα να μπορούσε να είναι υποψήφια για κάποιο αξίωμα, αν υποσχόταν να μην παντρευτεί. «Αλλά καμία λογική γυναίκα δεν μπορεί να δώσει μια τέτοια υπόσχεση, ούτε μπορεί το κράτος να τη δεχθεί λογικά. Γιατί η γυναίκα είναι προορισμένη να αγαπά, και... όταν αγαπά, είναι καθήκον της να παντρεύεται»¹³.

Ωστόσο, μέσα στο βαρύ κλίμα της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης του 1776 και του 1789, αντίστοιχα, πολλά άτομα τόλμησαν να οδηγηθούν σε συμπεράσματα που προανέγγειλαν τις φεμινιστικές διεκδικήσεις σχετικά με τη συζυγική μεταρρύθμιση και τα δικαιώματα των γυναικών, στις αρχές του εικοστού αιώνα. Ακόμα και πιο πριν, όμως, οι σκεπτικιστές προειδοποιούσαν ότι αν η αγάπη και η συντροφικότητα γίνονταν ο πυρήνας του γάμου, θα ήταν σαν να άνοιγε το κουτί της Πανδόρας.

Οι επαναστατικές συνέπειες του γάμου από έρωτα

Οι άνθρωποι που προώθησαν τις νέες ιδέες για τον έρωτα και το γάμο δεν προσπαθούσαν γενικά να δημιουργήσουν κάτι παρόμοιο με την ισότιμη συνεργασία, την οποία οι περισσότεροι Δυτικοί συσχετίζουν με τη συντροφικότητα, την οικειότητα και την «πραγματική αγάπη». Σκοπός τους ήταν να κάνουν το γάμο πιο ασφαλές αποβάλλοντας τον κυνισμό που συνόδευε τους γάμους από ιδιοτέλεια, και ενθαρρύνοντας

13 Jean Jacques Rousseau, *Everyman's Library: Essays & Belles-Lettres* (New York: E. P. Button, 1957), σ. 322, 333, J. G. Fichte, *The Science of Rights*, απόσπασμα στο Julia O'Faolain and Lauro Marlines (επιμ.), *Not in God's Image: Women in History* (New York: Harper & Row, 1973), σ. 288.

νοντας τα ζευγάρια να δίνουν προτεραιότητα στα αισθήματα και την εμπιστοσύνη στο σύντροφό τους.

Ωστόσο, ο γάμος που στηριζόταν στην αγάπη και τη συντροφικότητα ερχόταν σε ρήξη με τις παραδόσεις χιλιάδων χρόνων. Πολλοί άνθρωποι της εποχής εκείνης αναγνώρισαν αμέσως τους κινδύνους που παραμόνευαν. Ανησυχούσαν μήπως η πρωτόγνωρη ιδέα του γάμου από έρωτα οδηγούσε στον ανεξέλεγκτο ατομικισμό.

Οι επικριτές του γάμου από έρωτα υποστήριξαν –πρόωρα, όπως αποδείχθηκε, αλλά ορθά– ότι οι αξίες της ελεύθερης επιλογής και της κοινωνικής ισοτιμίας μπορούσαν εύκολα να ξεφύγουν από τον έλεγχο. Αν η επιλογή συζύγου ήταν μια προσωπική απόφαση, αναρωτιούνταν οι συντηρητικοί, τι θα εμπόδιζε τους νέους ανθρώπους, ιδιαίτερα τις γυναίκες, να κάνουν μια απερίσκεπτη επιλογή; Αν οι άνθρωποι ενθαρρύνονταν να θεωρούν το γάμο την καλύτερη και ευτυχέστερη εμπειρία της ζωής τους, πώς θα κρατιόταν ένας γάμος, αν τα πράγματα εξελίσσονταν προς «το κακό» και όχι «στο καλό»;

Αν οι δύο σύζυγοι είχαν οικειότητα μεταξύ τους, οι γυναίκες δεν θα απαιτούσαν ίση συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων; Αν οι γυναίκες διέθεταν εξίσου καλή λογική με τους άντρες, γιατί να περιοριστούν στα οικιακά; Οι άντρες θα εξακολουθούσαν να συντηρούν την οικογένειά τους, αν έχαναν τον έλεγχο της εργασίας των γυναικών και των παιδιών, και δεν μπορούσαν καν να τα πειθαρχήσουν κατάλληλα; Αν οι γονείς, η Εκκλησία και το κράτος δεν υπαγόρευαν πλέον την ιδιωτική ζωή των ατόμων, πώς θα μπορούσε η κοινωνία να φροντίσει, ώστε να παντρεύονται και να κάνουν παιδιά οι κατάλληλοι άνθρωποι ή να εμποδίζει τους ακατάλληλους γάμους;

Οι συντηρητικοί προειδοποιούσαν ότι «η επιδίωξη της ευτυχίας», η οποία διατυπωνόταν ως δικαίωμα στη αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, θα υπονόμευε την κοινωνική και ηθική τάξη. Οι ιερείς κήρυτταν ότι οι ενορίτες τους που τοποθετούσαν τους συζύγους τους ψηλότερα από το Θεό στην ιεράρχηση της πίστης και των αισθημάτων τους διακινδύνευαν να γίνουν «ειδωλολάτρες». Το 1774, ένα άρθρο στο αγγλικό περιοδικό *Lady Magazine* σχολίαζε σαρκαστικά ότι «η ουσία του έγγαμου βίου» δεν είναι «το να ασχολούνται συνέχεια μεταξύ τους οι άντρες και οι γυναίκες» ή να επιδιώκουν την προσωπική ολοκλήρωση μέσα από την αγάπη τους. Ο σκοπός του γάμου είναι οι άνθρωποι «να εκτελούν τα καθήκοντα μιας κοινωνίας πολιτών, να κυβερνούν τις οικογένειές τους με σύνεση και να ανατρέφουν τα παιδιά τους με ορθή κρίση»¹⁴.

Υπήρχε ένας διαδεδομένος φόβος, ότι η επιδίωξη της προσωπικής ευτυχίας μπορούσε να κλονίσει την αυτοπειθαρχία. Ένας μελετητής υποστηρίζει ότι αυτός ο φόβος εξηγεί τον αυσήθιστο πανικό σχετικά με τον αναντισμό, που σάρωσε τις ΗΠΑ

14 Asa Briggs, *Social History of England* (New York: Viking, 1984), σ. 199.

και την Ευρώπη στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, και που οδήγησε στην κυκλοφορία χιλιάδων φυλλαδίων ενάντια στη «μοναχική διαστροφή» το δέκατο ένατο αιώνα. Η απειλή του αυνανισμού των γυναικών προκαλούσε ταυτόχρονα εξαιρετική απέχθεια και σαγήνη στους κοινωνικούς κριτικούς του δέκατου όγδοου αιώνα. Για μερικούς χρειαζόταν μόνον ένα μικρό βήμα για να περάσουμε από δύο ανθρώπους που παραμελούν τα κοινωνικά τους καθήκοντα, επειδή ήταν «απορροφημένοι ο ένας από τον άλλο», σε ένα άτομο που αυτοϊκανοποιείται χωρίς να εκπληρώνει το καθήκον του προς κανέναν και τίποτα.¹⁵

Όπως αποδείχθηκε, χρειάστηκαν άλλα εκατό χρόνια μέχρις ότου οι αντιφάσεις που γέννησαν αυτούς τους φόβους να απειλήσουν σοβαρά τη σταθερότητα του νέου συστήματος του γάμου. Στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, όμως, πολλοί άνθρωποι αναγνώριζαν ήδη αυτό που ο Anthony Giddens αποκάλεσε «τον εγγενώς ανατρεπτικό χαρακτήρα του συμπλέγματος της ρομαντικής αγάπης»¹⁶.

Στοιχεία για τον κατήφορο που οδηγεί κατευθείαν από την εξύμνηση της ελεύθερης επιλογής στην καταστροφή της οικογενειακής ζωής βρίσκουμε στην ολοένα και μεγαλύτερη απαίτηση για τη φιλελευθεροποίηση των νόμων περί διαζυγίου. Στα μέσα του δέκατου έβδομου αιώνα, ο ποιητής Τζον Μίλτον είχε ήδη διατυπώσει την άποψη ότι η ασυμφωνία χαρακτήρων θα έπρεπε να είναι ικανός λόγος για να λυθεί ένα γαμήλιο συμβόλαιο. Η άποψή του δεν βρήκε πολλούς υποστηρικτές το δέκατο έβδομο αιώνα, αλλά είχε πολύ μεγαλύτερη απήχηση το δέκατο όγδοο αιώνα. Μέχρι τα τέλη του ίδιου αιώνα, η Σουηδία, η Πρωσία, η Γαλλία και η Δανία είχαν νομιμοποιήσει το διαζύγιο λόγω ασυμφωνίας χαρακτήρων. Επιπλέον, οι πιο ένθερμοι υπέρμαχοι του γάμου από έρωτα ήταν συνήθως αυτοί που υποστήριζαν και τη μεταρρύθμιση στο θεσμό του διαζυγίου.¹⁷

Οι επαναστάσεις στην Αμερική και τη Γαλλία ενέπνευσαν αιτήματα για την αναδιοργάνωση του ίδιου του θεσμού του γάμου. Στις 31 Μαρτίου 1776, η Abigail Adams έγραψε στο σύζυγό της, τον Τζον, ο οποίος έμελλε να γίνει ο δεύτερος πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών, ότι ανυπομονούσε να ακούσει τη διακήρυξη της ανεξαρτησίας της Αμερικής. Τον παρακίνησε, «στα πλαίσια του κώδικα νόμων που υποθέτω ότι θα είναι απαραίτητο να φτιάξεις»: «Θυμήσου τις κυρίες, και να είσαι πιο γενναίοδωρος και ευνοϊκός απέναντί τους απ' ό,τι οι πρόγονοί σου». Τον παρακάλεσε: «...μη δώσεις τόσο απεριόριστη εξουσία στα χέρια των συζύγων. Θυμήσου ότι όλοι οι άντρες θα ήταν τύραννοι, αν μπορούσαν». Στη συνέχεια, τον προειδοποίησε ότι «αν

15 Thomas Laquer, *Solitary Sex: A Cultural History of Masturbation* (New York: Zone Books, 2003).

16 Anthony Giddens, *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love, and Eroticism in Modern Societies* (Palo Alto, Calif.: Stanford University Press, 1992), σ. 46.

17 Roderick Phillips, *Putting Asunder: A History of Divorce in Western Society* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1988), Nancy Cott, "Eighteenth-Century Family and Social Life Revealed in Massachusetts Divorce Records", *Journal of Social History* 10 (1976).

δεν αποδοθεί ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή στις κυρίες, είμαστε αποφασισμένες να υποκινήσουμε επανάσταση, και δεν θα θεωρήσουμε ότι μας δεσμεύει κανένας νόμος, στον οποίο δεν έχουμε λόγο ή εκπροσώπηση»¹⁸.

Η Abigail παραπονέθηκε σε μια φίλη της πως ο Τζον απάντησε στις προτάσεις της με «πολύ θράσος». Πράγματι, της έγραψε ότι δεν μπορούσε παρά να γελάσει με τον «αξιοπερίεργο κώδικα νόμων της». Άλλοι άντρες όμως ήταν πιο δεκτικοί στην ιδέα ότι οι γυναίκες θα έπρεπε να έχουν θέση στο δημόσιο βίο, ανεξάρτητα από τους συζύγους τους. Ένα συνηθισμένο θέμα συζήτησης της εποχής εκείνης στο Πανεπιστήμιο Yale ήταν το «κατά πόσον πρέπει να γίνει δεκτή η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική διακυβέρνηση, κυριαρχία και εξουσία». Πολλοί άντρες υποστήριζαν με σθένος αυτή την άποψη. Η πολιτεία του Νιου Τζέρσι έδωσε στις γυναίκες δικαίωμα ψήφου δύο μέρες μετά τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας.¹⁹

Ο πρώτος μυθιστοριογράφος της Αμερικής, ο Charles Brockden Brown, υποστήριζε το 1796 ότι ο λόγος για τον οποίο υπήρχαν λίγες γυναίκες φιλόσοφοι ή νομοθέτες ήταν ότι είχαν αναγκαστεί να παραμείνουν ράφτρες και μαγειρίσες. «Έτσι είναι η αμετάβλητη δομή της ανθρώπινης φύσης. Αυτοί που δεν έχουν δει ποτέ τους αλφάβητο δεν μπορούν να διαβάσουν. Αυτοί που δεν ξέρουν άλλο εργαλείο από τη βελόνα δεν μπορούν να είναι ικανοί με την πένα». Ο Brown ήταν υπέρμαχος ενός κόσμου όπου άντρες και γυναίκες θα μοιράζονταν ισότιμα την εργασία και δεν θα υπήρχαν φυλετικοί περιορισμοί στην εκπαίδευση, την απασχόληση, το ντύσιμο ή τη συνομιλία. Την ίδια δεκαετία, η Judith Sargent Murray, συγγραφέας ενός βιβλίου για την ιστορία της Αμερικανικής Επανάστασης, δήλωνε ότι αφού οι άντρες επωφελούνταν από ένα καλοστρωμένο τραπέζι κι ένα καλομαγειρεμένο γεύμα όσο και οι γυναίκες, θα έπρεπε να μοιράζονται αυτές τις δουλειές με τις συζύγους τους.²⁰

Η Γαλλική Επανάσταση του 1789 έφερε ακόμα πιο ριζικές προκλήσεις σε σχέση με τον παραδοσιακό γάμο. Το 1791, η Olympe de Gouges κυκλοφόρησε ένα φεμινιστικό μανιφέστο που ζητούσε καθολική ψήφο, πρόσβαση των γυναικών στα δημόσια αξιώματα, καθώς και ίσα περιουσιακά δικαιώματα και εξουσία στη λήψη αποφάσεων ανάμεσα στο ζευγάρι. Την ίδια χρονιά, η Etta Palm d'Aelders υποστήριξε ότι «η εξουσία των δύο συζύγων πρέπει να είναι ίση και διακριτή»²¹.

Το επαναστατικό καθεστώς στη Γαλλία έκανε το διαζύγιο πιο εύκολο απ' όσο

18 L. H. Butterfield (επιμ.), *Adams Family Correspondence* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard, 1963), τόμ. 1, σ. 370.

19 F. Dexter (επιμ.), *The Literary Diary of Ezra Stiles [1769-1795]* (New York: C. Scribner's Sons, 1901), τόμ. 2, σ. 490, τόμ. 3, σ. 15, 167.

20 Charles Brockden Brown, *Alcuin: A Dialogue*, έκδ. Lee Edwards (Northampton, Mass.: Gehanna Press, 1970), σ. 13-14, Coontz, *Social Origins*, σ. 147 (βλ. κεφ. 8, σημ. 4).

21 Jane Abrey, "Feminism in the French Revolution", *American Historical Review* 80 (1975), Sarah Hanley, "Social Sites of Political Practice in France", *American Historical Review* 102 (1997), σ. 27-28, Olympe de Gouge, *Les Droits de la Femme*, απόσπασμα στο O'Faolain and Martines (επιμ.), *Not in God's Image*, σ. 308.

θα ήταν μέχρι το 1975, και κατήργησε τις νομικές κυρώσεις για τις ομοφυλοφιλικές πράξεις. Αυτές οι ποινές ήταν αντίθετες προς την αρχή του Διαφωτισμού, ότι το κράτος πρέπει να παραμένει σε απόσταση από την ιδιωτική ζωή των ανθρώπων. «Ο σοδομισμός δεν παραβιάζει το δικαίωμα κανενός», δήλωσε ο μαρκήσιος ντε Κοντορσέ. Παρότι ο Ναπολέοντας κατήργησε τους φιλελεύθερους νόμους της Γαλλίας περί διαζυγίου στις αρχές της δεκαετίας του 1800, επικύρωσε την αποποινικοποίηση της ομοφυλοφιλίας, ενώ το 1811 και το 1813 ακολούθησαν οι κώδικες νόμων της Ολλανδίας και της Βαυαρίας.²²

Τη δεκαετία του 1790, οι Γάλλοι επαναστάτες επαναπροσδιόρισαν το γάμο ως ένα πολιτικό συμβόλαιο που συνάπτεται με ελεύθερη επιλογή, κατήργησαν το δικαίωμα των πατεράδων, να φυλακίζουν τα παιδιά τους για να εξαναγκάζουν σε υποταγή, θέσπισαν ίσα κληρονομικά δικαιώματα για τις κόρες και τους γιους, και έφτασαν στο σημείο να αμφισβητήσουν την πρακτική της άρνησης των κληρονομικών δικαιωμάτων στα νόθα παιδιά, η οποία ήταν ο ακρογωνιαίος λίθος των περιουσιακών δικαιωμάτων για χιλιάδες χρόνια. «Ας εξαφανιστεί το όνομα “νόθο παιδί”», υποστήριξε ένας νομοθέτης το 1793. «Η φύση... δεν θεωρεί έγκλημα τη γέννηση», δήλωσε ένας άλλος. Ένα σύνθημα της επανάστασης διακήρυττε υπερήφανα: «Δεν υπάρχουν μπάσταρδα στη Γαλλία»²³.

Η διεθνής διαμάχη σχετικά με το γάμο και την οικογενειακή ζωή τη δεκαετία του 1790 δεν περιορίστηκε στα κέντρα των πολιτικών εξελίξεων. Στη Γερμανία και την Ιταλία ακούγονταν νέα αιτήματα για τα δικαιώματα των γυναικών. Στην Αγγλία, ο Jeremy Bentham έγραφε επικριτικά ότι οι νόμοι περί σοδομισμού έβαζαν το νομοθέτη σε ένα υπονομαγμένο μαζί με δύο συναινούντες ενήλικες.²⁴

Οι λάτρεις των παραδόσεων από όλα τα πολιτικά ρεύματα έφριτταν με αυτό τον αναβρασμό. «Η κοινωνική τάξη ανατρέπεται εντελώς», έγραφαν δύο υποστηρικτές του δικαιώματος των πλούσιων οικογενειών να αγνοούν τις κόρες τους και να αφήνουν την παρουσία τους σε όποια από τα παιδιά τους επιθυμούσαν. Ο δικηγόρος μιας άλλης οικογένειας ισχυρίστηκε ότι ο εξαναγκασμός των οικογενειών να αναγνωρίζουν τα δικαιώματα των νόθων παιδιών «φαίνεται να διώχνει τον άνθρωπο από την πολιτισμένη κοινωνία και να τον οδηγεί πίσω σε μια κατάσταση βαρβαρότητας». Ένας άλλος Γάλλος δικηγόρος δήλωσε: «Όλες οι οικογένειες τρέμουν»²⁵.

22 Graham Robb, *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century* (New York: W W. Norton, 2003), σ. 176, A. X. van Naerssen, *Gay Life in Dutch Society* (New York: Harrington Park Press, 1987), σ. 9, James Steakley, *The Homosexual Emancipation Movement in Germany* (Salem, N.H.: Ayer Company, 1975), σ. 12.

23 Suzanne Desan, *The Family on Trial in Revolutionary France* (Berkeley: University of California Press, 2004), σ. 220, 248.

24 Alison Salloway, *Jane Austen and the Province of Womanhood* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1989), Robb, *Strangers*, σ. 177.

25 Desan, *Family on Trial*, σ. 220, 242, 255.

Το 1799, η συντηρητική Βρετανίδα Hannah More προέβλεψε ότι η αναταραχή για τα «δικαιώματα» θα κλόνιζε όλους τους οικογενειακούς δεσμούς. Πρώτα ήταν «τα δικαιώματα των αντρών», είπε. Μετά ήρθαν τα «δικαιώματα των γυναικών». Στη συνέχεια, προειδοποίησε, θα βομβαρδιζόμαστε με «σοβαρές παρατηρήσεις για τα δικαιώματα των νέων, τα δικαιώματα των παιδιών και τα δικαιώματα των μωρών»²⁶.

Ωστόσο, η ιεραρχία και ο πατερναλισμός δεν είχαν ηττηθεί ακόμα. Οι Αμερικανοί και οι Γάλλοι νομοθέτες, σε μια συντηρητική αντεπίθεση στις επαναστάσεις, πήραν πίσω τις ελευθερίες που είχαν κερδίσει τα γυναικόπαιδα στο ζενίθ της επαναστατικής δράσης και υπαναχώρησαν από τις πιο ευρείες ερμηνείες των ατομικών δικαιωμάτων. Ο Ναπολέοντειος Κώδικας του 1804 απαγόρευσε στις Γαλλίδες συζύγους να υπογράφουν συμβόλαια, να παλούν και να αγοράζουν περιουσιακά στοιχεία, ή να ανοίγουν τραπεζικούς λογαριασμούς στο όνομά τους. Στην Αμερική, καμία πολιτεία δεν ακολούθησε το παράδειγμα του Νιου Τζέρσι, να εκχωρήσει δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες. Στην πραγματικότητα, την περίοδο μετά την επανάσταση, οι περισσότερες πολιτείες ψήφισαν τις πρώτες ρητές απαγορεύσεις των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών και το Νιου Τζέρσι δεν άργησε να ακολουθήσει.²⁷

Ακόμα και οι ένθερμοι δημοκρατικοί ήταν πρόθυμοι να αποκαταστήσουν την τάξη και την ιεραρχία μέσα στην οικογένεια. Πολλοί άντρες που υποστήριζαν το σύνθημα της επανάστασης «ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα», το ερμήνευαν κυριολεκτικά, πιστεύοντας ότι η εξουσία όλων των αντρών, που ήταν δεμένοι μεταξύ τους σαν αδέρφια, θα έπρεπε να υποκαταστήσει την εξουσία των δυναστών. Από την πλευρά τους, πολλές γυναίκες ανησυχούσαν μήπως, εξαιτίας της οικονομικής τους εξάρτησης από τους άντρες, η πλήρης νομική και σεξουαλική ισότητα τις άφηνε εκτεθειμένες σε νέους κινδύνους, αντί να διευρύνει τις δυνατότητές τους. Στην αυγή του δέκατου ένατου αιώνα, ο έλεγχος των αντρών πάνω στις συζύγους τους αποκαταστάθηκε, παρόλο που τώρα αυτός αποκαλούνταν συνήθως προστασία. Το γυναικείο φύλο αποκλείστηκε από τα νέα δικαιώματα που εκχωρήθηκαν στους άντρες, και ο στόχος να αποκτήσουν όλα τα παιδιά ίσες αξιώσεις απέναντι στους γονείς τους εγκαταλείφθηκε. Όπως το έθεσε και ο Ναπολέοντας, «η κοινωνία δεν έχει κανένα συμφέρον να αναγνωρίσει τα νόθα παιδιά»²⁸.

Αυτό δεν σήμαινε ότι οι σχέσεις των δύο φύλων παρέμειναν αναλλοίωτες. Τώρα που οι άνθρωποι δεν πίστευαν πια ότι κάθε σχέση πρέπει να έχει έναν ηγεμόνα και έναν υποτελή, ήταν πιο δύσκολο να απορριφθούν τα αιτήματα για την επέκταση

26 Απόσπασμα στο Steven Mintz, *Huck's Raft: A History of American Childhood* (Cambridge, Mass.: Belknap Press, 2004), σ. 54.

27 Abney, "Feminism in the French Revolution", Miller, *Transformations of Patriarchy in the West*, σ. 105 (βλ. κεφ. 8, σημ. 33), Coontz, *Social Origins of Private Life*, σ. 148-52, Gunderson, *To Be Useful*, σ. 171.

28 Carole Pateman, *The Sexual Contract* (Cambridge: Polity Press, 1988), Desan, *Family on Trial* σ. 306.

των ίσων δικαιωμάτων και στις γυναίκες. Μόνο λίγοι ριζοσπαστικοί επέμεναν ότι, σύμφωνα με τη λογική του Διαφωτισμού, οι γυναίκες έπρεπε να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους άντρες, αλλά και μόνο λίγοι από τους αντιπάλους τους εξακολουθούσαν να επιμένουν ότι ο γάμος έκανε τον άντρα βασιλιά μέσα στο σπίτι του.

Οι άνθρωποι αγωνίζονταν να φτάσουν σε ένα νέο επίπεδο κατανόησης της σχέσης μεταξύ αντρών και γυναικών, χωρίς να ξεσπάσει το «χάος» της ισότητας αλλά και χωρίς την αυστηρή εμμονή στην κατώτερότητα των γυναικών. Αυτό που τελικά προέκυψε ήταν ένας περίεργος συμβιβασμός ανάμεσα στην ισότητα και τις πατριαρχικές απόψεις περί γάμου. Οι άνθρωποι άρχισαν να θεωρούν ότι κάθε φύλο έχει ένα διακριτό χαρακτήρα. Έλεγαν ότι οι γυναίκες και οι άντρες είχαν τόσο διαφορετική φύση, που δεν μπορούσαν να μπουν σε σύγκριση ανώτερου-κατώτερου. Κάθε φύλο έπρεπε να εκτιμηθεί χωριστά, με εντελώς διαφορετικούς όρους. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι γυναίκες δεν αντιμετωπίζονταν πια ως κατώτερες σε σχέση με τους άντρες. Πράγματι, τώρα τους αποδόθηκε μια μοναδική ηθική αξία, που έπρεπε να προστατεύεται από το μίσμα της συμμετοχής στην κοσμική σφαίρα των αντρικών δραστηριοτήτων. Επομένως, ο αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική δεν αποτελούσε επιβεβαίωση ενός αντρικού προνομίου, αλλά ήταν δείγμα σεβασμού και αποδοχής των ιδιαίτερων ταλέντων της γυναίκας.²⁹

Στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, πολλοί συγγραφείς ασχολήθηκαν με ένα σχετικό θέμα, το οποίο είχε διατυπώσει για πρώτη φορά ο Ολλανδός δημοσιογράφος και ιεροκήρυκας Cornelius van Engelen το 1767: την ιδέα ότι για να διατηρηθεί η αγάπη στο γάμο, πρέπει να τονιστούν και να συντηρηθούν οι πνευματικές, συναισθηματικές και πρακτικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων. «Αν μια γυναίκα είχε την ίδια εξουσία με έναν άντρα, ή ένας άντρας είχε την ίδια καλοσύνη με μια γυναίκα», προειδοποίησε ο van Engelen, «η πρώτη είχε το κουράγιο και την αποφασιστικότητα ενός άντρα, ο δεύτερος την τρυφερότητα και γοητεία μιας γυναίκας, θα ήταν ανεξάρτητοι ο ένας από τον άλλο». Μια τέτοια ανεξαρτησία ήταν ασυμβίβαστη με τη σταθερότητα στο γάμο. Η διαφορετική φύση αντρών και γυναικών ήταν ακριβώς αυτό που τους έκανε να εξαρτώνται ο ένας από τον άλλο για τη «συζυγική ευτυχία»³⁰.

Σύμφωνα με αυτή την άποψη, αν οι γυναίκες αποκτούσαν ίσα δικαιώματα με τους άντρες, αυτό δεν θα ήταν προς όφελός τους. Υποστηρίζοντας την κατάργηση του δικαιώματος ψήφου για τις γυναίκες, ένας κάτοικος του Νιου Τζέρσι έγραψε το 1802:

29 Karin Hausen, "Family and Role-Division: The Polarisation of Sexual Stereotypes in the Nineteenth Century" στο Richard Evans and W. R. Lee (επιμ.), *The German Family: Essays on the Social History of the Family in Nineteenth- and Twentieth-Century Germany* (London: Croom Helm, 1981), Fletcher, *Gender, Sex and Subordination*. Βλ. επίσης Thomas Laquer, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (Cambridge, U.K.: Harvard University Press, 1990).

30 Απόσπασμα στο Dorothee Sturkenboom, "Historicizing the Gender of Emotions", *Journal of Social History* 20 (2000), σ. 68.

Ας μην το εκλάβει αυτό το ωραίο φύλο ως επιθυμία να τους στερήσω τα δικαιώματά τους. Ας αναλογιστούν καλύτερα ότι η γυναικεία συστολή και λεπτότητα είναι ασυμβίβαστες με τα καθήκοντα ενός ελεύθερου εκλέκτορα, ότι μια γυναίκα πολιτικός συχνά γίνεται περίεργος, και θα αναγνωρίσουν στον υπογράφωντα ένα γνήσιο φίλο των κυριών...³¹

Σήμερα είναι εύκολο να απορρίπτουμε τέτοιους ισχυρισμούς ως υποκριτικούς, και σε μερικές περιπτώσεις όντως έτσι ήταν. Στην πραγματικότητα, όμως, πολλές γυναίκες ήταν εξαρτημένες από το γάμο και πρόσφατα είχαν γίνει ακόμα πιο εξαρτημένες. Οι νέες ιδέες περί έμφυτων διαφορών ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες δεν ήταν απλώς ένας τρόπος για να ξεπεραστούν οι αντιφάσεις στις απόψεις του Διαφωτισμού. Αντανακλούσαν επίσης πραγματικές αλλαγές στο είδος των εργασιών που έκαναν οι άντρες και οι γυναίκες μέσα στην οικογένεια. Οι ίδιες διαδικασίες που περιόρισαν τον έλεγχο των γονιών και της κοινότητας στην επιλογή συντρόφων των νέων το δέκατο έβδομο αιώνα – η εξάπλωση της μισθωτής εργασίας, ο θρίαμβος της οικονομίας του χρήματος, και η ανακατεύθυνση της παραγωγής από τις τοπικές στις περιφερειακές ή τις εθνικές αγορές – μεταμόρφωναν τώρα την κατανομή εργασίας ανάμεσα στους δύο συζύγους και το ίδιο το οικοδόμημα του γάμου.

Η επινόηση του γάμου με τον άντρα κουβαλητή

Σε προηγούμενες περιόδους, το νοικοκυριό είχε υπάρξει το κέντρο της παραγωγής, τόσο για δική του κατανάλωση όσο και για την τοπική αγορά. Οι μαγαζάτορες, οι έμποροι και οι εργάτες πληρώνονταν σε μεγάλο βαθμό με αγροτικά προϊόντα ή υπηρεσίες. Με τη διάδοση όμως της μισθωτής εργασίας και της οικονομίας της αγοράς, οι άνθρωποι ζητούσαν χρήματα σε αντάλλαγμα για προϊόντα ή υπηρεσίες. Η αλληλογραφία και τα ημερολόγια της εποχής αντικατοπτρίζουν την ολοένα και μεγαλύτερη συνειδητοποίηση, ότι η οικιακή παραγωγή και οι άτυπες αγοραπωλησίες δεν μπορούσαν πια να καλύψουν τις οικογενειακές ανάγκες. «Δεν υπάρχει τρόπος να ζήσει κανείς σ' αυτή την πόλη χωρίς χρήματα», παραπονιόταν η Abigail Lyman από τη Βοστώνη το 1797.³²

Μέχρι τότε όμως δεν υπήρχε και τρόπος να ζει κανείς μόνο με χρήματα. Η οικιακή

31 Mary Philbrook, "Women's Suffrage in New Jersey Prior to 1807", *New Jersey Historical Proceedings* 97 (1939), σ. 96.

32 Lendol Calder, *Financing the American Dream: A Cultural History of Consumer Credit* (Princeton: Princeton University Press, 1999), σ. 76, Nancy Cott, *The Bonds of Womanhood* (New Haven: Yale University Press, 1977), σ. 43, Catherine Kelly, *In the New England Fashion: Reshaping Women's Lives in the Nineteenth Century* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1997), σ. 43.

παραγωγή ήταν ακόμα απαραίτητη για την επιβίωση, επειδή λίγα αγαθά υπήρχαν στη αγορά έτοιμα προς χρήση. Ακόμα και τα κοτόπουλα που αγόραζε κανείς από ένα μαγαζί χρειάζονταν ξεπουπούλιασμα. Τα υφάσματα που κατασκευάζονταν σε εργοστάσια χρειάζονταν κόψιμο και ράψιμο. Οι περισσότερες οικογένειες έπρεπε να φτιάχνουν το δικό τους ψωμί, ενώ το αλεύρι που αγόραζαν περιείχε ζωύφια, πετραδάκια και άλλες ακαθαρσίες, που έπρεπε να ξεδιαλεχτούν με το χέρι. Κατά συνέπεια, στα πρώτα στάδια της οικονομίας του χρήματος, οι περισσότερες οικογένειες εξακολουθούσαν να χρειάζονται κάποιον που να ειδικεύεται στην οικιακή παραγωγή, ενώ άλλα μέλη της οικογένειας αφιέρωναν περισσότερες ώρες στη μισθωτή εργασία. Συνήθως, αυτός ο κάποιος ήταν η σύζυγος.

Κατά κανόνα, οι γυναίκες των μεσαίων και των κατώτερων τάξεων συνδύαζαν τις παραγωγικές τους εργασίες με την ανατροφή των παιδιών και το μαγείρεμα. Καθώς όμως η μισθωτή εργασία και το εμπόριο πραγματοποιούνταν εκτός σπιτιού σε χωριστούς χώρους εργασίας, αυτό έγινε πιο δύσκολο. Πολλές γυναίκες δούλευαν ως μισθωτές πριν παντρευτούν, αλλά ήταν πολύ δύσκολο να συνδυάσουν όλες τις βαριές δουλειές του νοικοκυριού με τις ώρες που χρειάζονταν για να κρατήσουν μια δουλειά εκτός σπιτιού. Για μερικές οικογένειες, μια σύζυγος αφιερωμένη στο νοικοκυριό ήταν δείγμα οικονομικής επιτυχίας και κοινωνικού κύρους. Ακόμα όμως και για τις οικογένειες με χαμηλά εισοδήματα, οι οποίες χρειάζονταν συνήθως περισσότερα από ένα μέλη που να κερδίζουν χρήματα, ήταν πιο οικονομικό για τη σύζυγο να μένει στο σπίτι, όταν πια τα παιδιά ήταν αρκετά μεγάλα και μπορούσαν να δουλέψουν. Η εργασία μιας νοικοκυράς πλήρους απασχόλησης μπορούσε συνήθως να αποφέρει στην οικογένεια περισσότερα χρήματα από όσα ένας μισθός.³³

Καθώς το χάσμα ανάμεσα στη μισθωτή εργασία του συζύγου και τις οικιακές εργασίες της συζύγου μεγάλωνε, το ίδιο συνέβαινε και με την αίσθηση ότι οι άντρες και οι γυναίκες ζούσαν σε διαφορετικούς κόσμους: Ο κόσμος του άντρα ήταν αποκομμένος από την οικογενειακή ζωή, και ο κόσμος της γυναίκας από την «οικονομία». Ένας ιστορικός του γερμανικού Διαφωτισμού γράφει ότι τους προηγούμενους αιώνες, όταν η οικονομική παραγωγή ήταν ακόμα επικεντρωμένη στο νοικοκυριό, «η νοικοκυροσύνη ήταν μια αρετή κοινή στους άντρες και τις γυναίκες, η οποία περιελάμβανε την οικονομία, τη σκληρή δουλειά και την τάξη». Στα τέλη του δέκατου έβδομου αιώνα, τα βιβλία με συζυ-

33 Bengt Ankerloo, "Agriculture and Women's Work: Directions of Change in the West, 1700-1900", *Journal of Family History* 4 (1979), E. A. Hammond, Sheila Johansson, and Caren Ginsberg, "The Value of Children During Industrialization", *Journal of Family History* 8 (1983), Sara Horrell and Jane Humphries, "Women's Labour Force Participation and the Transition to the Male Breadwinner Family, 1790-1865", στο Pamela Sharpe (επιμ.), *Women's Work: The English Experience 1650-1914* (New York: Arnold, 1998), K. D. M. Snell, "Agricultural Seasonal Unemployment, the Standard of Living, and Women's Work, 1690-1860", στο ίδιο, Jane Humphries, "Enclosures, Common Rights and Women: The Proletarianization of Families in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries", *Journal of Economic History* 50 (1990).

γικές συμβουλές εξακολουθούσαν να παρακινούν τόσο τους άντρες όσο και τις γυναίκες να καλλιεργούν τη νοικοκυροσύνη τους. Ωστόσο, «έναν αιώνα αργότερα, η νοικοκυροσύνη είχε κατακυλήσει έξω από την επικράτεια των αρσενικών αρετών»³⁴.

Ταυτόχρονα, τα παραδοσιακά γυναικεία καθήκοντα —καλλιέργεια τροφίμων για το οικογενειακό τραπέζι, φροντίδα των ζώων, γαλακτοκομία, μαγείρεμα, επισκευή οικιακών εργαλείων, παραγωγή ρούχων— αν και εξίσου κουραστικά, έπαψαν να θεωρούνται οικονομικές δραστηριότητες. Σύμφωνα με τον παλιό ορισμό των οικιακών, η εργασία των γυναικών αναγνωριζόταν ως ζωτική συμβολή στην οικονομική επιβίωση της οικογένειας. Οι γυναίκες αναφέρονταν τακτικά ως «συνεργάτες» ή «σύντροφοι». Καθώς όμως οι οικιακές εργασίες μετατράπηκαν στα «οικιακά», έφτασαν να θεωρούνται πράξη αγάπης προς την οικογένεια και όχι συμβολή στην επιβίωσή της.³⁵

«Παρά την αξία της μέσα στο νοικοκυριό...» γράφει η Αμερικανίδα ιστορικός Catherine Kelley, «η εργασία των γυναικών ήταν εξαιρετικά υποτιμημένη στον κόσμο των χρηματικών συναλλαγών». Οι νοικοκυρές, αποκομμένες πλέον από τον κόσμο της οικονομίας του χρήματος, έγιναν ακόμα πιο εξαρτημένες οικονομικά από τους συζύγους τους. Από τα ημερολόγια γυναικών στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα φαίνεται πως αρχίζουν τώρα να αμφισβητούν την αξία της συμβολής τους στην οικονομία του νοικοκυριού, ενώ παράλληλα καταγράφουν τις τεράστιες ποσότητες μη αμειβόμενης εργασίας τους, όπως το να φροντίζουν τα ζώα, να ξαίνουν μαλλί, να ράβουν ρούχα, να φτιάχνουν βούτυρο, να μαζεύουν ξύλα, να μαγειρεύουν και να αποθηκεύουν προμήθειες.³⁶

Ενώ αυτή η νέα κατανομή εργασίας αφαίρεσε από πολλές γυναίκες την ιδιότητα του οικονομικού παραγωγού και του συν-τροφοδότη της οικογένειας, ταυτόχρονα τις απελευθέρωσε από την αυστηρή ιεραρχία που βασίλευε στον εργασιακό χώρο των παλιών νοικοκυριών, όπου ο σύζυγος ήταν το «αφεντικό» των οικονομικών δραστηριοτήτων της οικογένειας. Αυτές οι οικονομικές αλλαγές, σε συνδυασμό με την ιδεολογία του Διαφωτισμού, μετατόπισαν τη βάση του γάμου, έτσι ώστε οι σύζυγοι να μη μοιράζονται πλέον εργασίες αλλά αισθήματα. Η παλαιότερη άποψη, ότι οι δύο σύζυγοι ήταν συνεργάτες, έδωσε τη θέση της στην ιδέα ότι ήταν αδερφές ψυχές.

Ο αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική και την οικονομική εξουσία έπαψε να ερμηνεύεται με βάση την ισχύ και τα προνόμια των αντρών, όπως γινόταν ανοιχτά

34 Marion Gray, *Productive Men, Reproductive Women: The Agrarian Household and the Emergence of Separate Spheres During the German Enlightenment* (New York: Berghahn Books, 2000), σ. 301-302.

35 Deborah Simonton, *A History of European Women's Work: 1700 to the Present* (New York: Routledge, 1998), σ. 91-93. Βλ. επίσης Lenore Davidoff, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class, 1780-1850* (Chicago: University of Chicago Press, 1987), Wunder, "He Is the Sun, She Is the Moon", σ. 203. Σχετικά με την ίδια μετάβαση, λίγο αργότερα, στη Γαλλία, βλ. Martine Segalen, *Love and Power in the Peasant Family: Rural France in the Nineteenth Century* (Oxford, U.K.: Basil Blackwell, 1983), σ. 8-9.

36 Boydston, *Home and Work, Cott, Bonds of Womanhood*, Kelly, *New England Fashion*, σ. 44.

στο παρελθόν. Πολλοί άντρες και γυναίκες κατέληξαν να πιστεύουν ότι η σύζυγος έπρεπε να παραμένει στο σπίτι, όχι επειδή ο άντρας είχε το δικαίωμα να την εξουσιάζει, αλλά επειδή το σπίτι ήταν ένα καταφύγιο, όπου η γυναίκα μπορούσε να προστατευτεί από τη λαίλαπα της οικονομικής και πολιτικής ζωής. Αντίστροφα, ο κόσμος του σπιτιού έγινε ο τόπος, όπου ο σύζυγος μπορούσε να ξεφύγει από τις υλιστικές ενασχολήσεις του καθημερινού εργασιακού κόσμου.

Η νέα θεωρία της διαφοράς των φύλων χώρισε την ανθρωπότητα σε δύο διακριτές ομάδες χαρακτηριστικών. Ο αντρικός κόσμος περιελάμβανε το ιδεώδες της λογικής και της δράσης, ενώ ο γυναικείος αντιπροσώπευε την ανθρωπιστική και συμπονετική πλευρά της ζωής. Όταν αυτοί οι δύο κόσμοι ενώνονταν μέσω του γάμου, δημιουργούσαν ένα τέλειο και ολοκληρωμένο σύνολο.

Αυτό το ιδανικό ήταν ένα δημιούργημα των μεσαίων και των ανώτερων τάξεων, αλλά ενισχύθηκε από όσα έβλεπαν στις κατώτερες τάξεις. Καθώς η μορφωμένη ελίτ αναπροσάρμοζε τις ιδέες της σχετικά με τη φύση του γάμου και τους σωστούς ρόλους των δύο συζύγων, οι άντρες και οι γυναίκες των κατώτερων τάξεων περνούσαν τη δική τους ταραχώδη περίοδο ανακατάταξης της προσωπικής ζωής.

Οι ίδιες πολιτικές και οικονομικές αλλαγές που είχαν δυσκολέψει τους γονείς να ελέγξουν το γάμο των παιδιών τους και είχαν δώσει στους νέους και τις νέες μεγαλύτερη ελευθερία να κυνηγούν τις επιθυμίες τους, μείωσαν επίσης τις πιθανότητες να υποχρεωθεί ένας άντρας να παντρευτεί μια νέα γυναίκα, επειδή την είχε αφήσει έγκυο. Για τις εργατικές τάξεις της Δυτικής Ευρώπης, ιδιαίτερα για τους ακτήμονες εργάτες, η διάδοση της μισθωτής εργασίας και η κατάρρευση των παλαιότερων περιορισμών που επέβαλε η κοινότητα σχετικά με το φλερτ των νέων οδήγησαν σε μια απότομη αύξηση των γεννήσεων παιδιών εκτός γάμου. Το ποσοστό των γεννήσεων αυτών διπλασιάστηκε το δέκατο όγδοο αιώνα στην Αγγλία και τετραπλασιάστηκε την περίοδο 1740-1820 στη Γαλλία και τη Γερμανία.³⁷

Η σεξουαλική κρίση του δέκατου όγδοου αιώνα

Η εξάλειψη του ελέγχου που ασκούσε παλαιότερα η κοινωνία στο φλερτ των νέων είχε τεράστιο αντίκτυπο στα μοντέλα της γέννησης παιδιών. Στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, μερικές περιοχές της Ευρώπης είχαν περισσότερες γεννήσεις παιδιών

37 Μερικοί ιστορικοί θεωρούν ότι η δημογραφική έκρηξη των παιδιών εκτός γάμου προέκυψε, επειδή οι γυναίκες έγιναν περισσότερο απελευθερωμένες, ενώ κάποιοι άλλοι το αποδίδουν στο ότι ήταν πιο ευάλωτες. Φυσικά, μπορεί να ισχύουν και τα δύο. Για διάφορες ερμηνείες, βλ. Seccombe, *Millennium* (βλ. κεφ. 8, σημ. 4), Shorter, *Making of the Modern Family*, Louise Tilly, Joan Scott, and Miriam Cohen, "Women's Work and European Fertility Patterns", *Journal of Interdisciplinary History* 6 (1976).

εκτός γάμου από όσες οι ΗΠΑ και η Δυτική Ευρώπη στα τέλη του εικοστού αιώνα. Επειδή όμως εκείνη την εποχή οι ανύπαντρες μητέρες και τα παιδιά τους απολάμβαναν ελάχιστη νομική προστασία σε σχέση με ό,τι ίσχυε στα τέλη του εικοστού αιώνα, δημιουργήθηκε ένα κύμα γυναικών που στράφηκαν προς την πορνεία για να συντηρήσουν τον εαυτό τους και τα παιδιά τους, ή που εγκατέλειψαν εντελώς τα μωρά τους. Την περίοδο 1760-1789 στο Παρίσι, περίπου πέντε χιλιάδες παιδιά εγκαταλείπονταν κάθε χρόνο, αριθμός τριπλάσιος σε σχέση με την περίοδο 1700-1720.³⁸

Αυτή η δημογραφική έκρηξη των παιδιών εκτός γάμου στις κατώτερες τάξεις επιβεβαίωσε τους χειρότερους φόβους των μεσαίων και των ανώτερων τάξεων, ότι η ατομική ελευθερία και η ρομαντική αγάπη μπορούσαν εύκολα να ξεφύγουν από κάθε έλεγχο. Οι οικογένειες της μεσαίας τάξης, που προσπαθούσαν να ευημερήσουν μέσα σε ένα νέο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον, ανησυχούσαν ιδιαίτερα, μήπως οι γιοι και οι κόρες τους υποκύψουν σε αυτούς τους πειρασμούς. Αυτή η ανησυχία εκφράζεται σε εκατοντάδες μυθιστορήματα και διηγήματα, που κυκλοφόρησαν στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, και τα οποία περιέγραφαν με σαρακτικό τρόπο τις συμφορές νέων και αθώων γυναικών, που παρασύρονταν από ακόλαστους και άσωτους άντρες. παρασυρμένοι.

Το πολύ δημοφιλές μυθιστόρημα *Clarissa* (1748) του Samuel Richardson μιλούσε κατευθείαν στις καρδιές των ανήσυχων γονιών της μεσαίας τάξης. Στην τραγωδία υπάρχουν δύο «κακοί»: Ο ένας εκπροσωπεί όλα τα στραβά στο παλαιότερο σύστημα του γάμου και ο άλλος όλα όσα μπορούσαν να πάνε στραβά στο νέο σύστημα. Ο πρώτος κακός είναι η οικογένεια της Κλαρίσα, η οποία προσπαθεί να την αναγκάσει να κάνει ένα γάμο χωρίς αγάπη, με έναν πλούσιο έμπορο που την κλειδώνει στο σπίτι, όταν εκείνη αντιδρά. Ο δεύτερος είναι ο γοητευτικός κύριος που βοηθά την Κλαρίσα να δραπετεύσει, αλλά μετά τη φιλοξενεί σε έναν οίκο ανοχής και προσπαθεί να την αποπλανήσει. Η Κλαρίσα απορρίπτει με σθένος τις σεξουαλικές απαιτήσεις του άντρα, αλλά εκείνος τη ναρκώνει και τη βιάζει. Η διάσωσή της από έναν ενάρετο άντρα που αξίζει την αγάπη της έρχεται πολύ αργά για να τη σώσει από το μαρασμό και το θάνατο.

Στην αληθινή ζωή, η αντίσταση μιας νέας γυναίκας συχνά μπορούσε να καμφθεί χωρίς τη φυλάκιση και τα ναρκωτικά. Το βιβλίο *Charlotte Temple* που κυκλοφόρησε το 1791 και ήταν το πιο δημοφιλές μυθιστόρημα στις Ηνωμένες Πολιτείες μέχρι την έκδοση του έργου *Η καλύβα του μπαρμπα-Θωμά*, το 1852, βασίστηκε στην αληθινή ιστορία ενός δεκαπεντάχρονου κοριτσιού που αποπλανήθηκε από ένα Βρετανό αξιωματικό, ο οποίος την έφερε στην Αμερική και στη συνέχεια την εγκατέλειψε, όταν εκείνη έμεινε έγκυος.³⁹

38 Hugh Cunningham, *Children and Childhood in Western Society Since 1500* (Harlow, U.K.: Longman, 1995).

39 Mintz, *Buck's Raft*.

Το προγαμιαίο σεξ φαίνεται να εκτινάχθηκε στα ύψη στις νέες ΗΠΑ κατά την εικοσαετία που ακολούθησε την Αμερικανική Επανάσταση. Οι περισσότερες από τις εγκυμοσύνες που προέκυψαν νομιμοποιήθηκαν στη συνέχεια με γάμο, αλλά η γεωγραφική και εργασιακή κινητικότητα της εποχής σήμαινε ότι ένας άντρας δεν θα έμενε απαραίτητα στο πλευρό μιας γυναίκας. «Σε κάθε πόλη και χωριό» στην Αμερική, ανέφερε ένα άρθρο στο περιοδικό *Massachusetts Magazine* το 1791, «υπάρχει κάποιο περιστατικό μιας κατεστραμμένης γυναίκας που έπεσε από το απόγειο της αγνότητας στο τελευταίο σκαλί της ανθρωπότητας»⁴⁰.

Ένας γάμος με τη βία δεν ήταν και τόσο τεράστιο πρόβλημα για τους αγρότες, αν το νεαρό ζευγάρι είχε πρόσβαση στους απαραίτητους πόρους για να στήσει το δικό του νοικοκυριό. Όσο για τους ανειδίκευτους και τους ειδικευόμενους εργάτες, που συχνά έφταναν στο ανώτατο όριο της αμοιβής τους προς το τέλος της εφηβείας τους, μπορεί να ήταν πλεονέκτημα να παντρευτούν και να κάνουν παιδιά νέοι, γιατί έτσι τα παιδιά τους θα μπορούσαν γρήγορα να ενταχθούν κι αυτά στο εργατικό δυναμικό και να αυξήσουν το συνολικό οικογενειακό εισόδημα.⁴¹

Για τους γονείς της μεσαίας τάξης, όμως, ένας απρόσμενος γάμος ήταν ένα μεγαλύτερο πρόβλημα. Για να επιτύχει σε ένα από τα ολοένα και περισσότερα επαγγέλματα της μεσαίας τάξης, ένας άντρας έπρεπε να μορφωθεί ή να εκπαιδευτεί για μεγάλο χρονικό διάστημα στην τέχνη ή το επάγγελμά αυτό. Ένας νέος άντρας της μεσαίας τάξης συνήθως έπρεπε να αναβάλει το γάμο του μέχρι να ολοκληρωθεί αυτή η φάση και να ξεκινήσει τη σταδιοδρομία του. Ακόμα και μετά το γάμο ήταν πιο συνετό να περιορίσει τη γέννηση παιδιών, επειδή τα παιδιά της μεσαίας τάξης έμεναν περισσότερα χρόνια στο σπίτι και αποτελούσαν μεγαλύτερο οικονομικό φορτίο για τους γονείς τους. Έτσι, η αναβολή της ικανοποίησης ήταν μια πολύτιμη αρχή στην οικογενειακή στρατηγική της μεσαίας τάξης.⁴²

Τους προηγούμενους αιώνες, η μετάβαση του ατόμου στην ενηλικίωση καθοριζόταν από την αναγκαιότητα να αποκτήσει γη ή να ολοκληρώσει μια περίοδο μαθητείας. Στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα όμως ήταν όλο και πιο δύσκολο το να

επιβληθεί στους νέους να μη φλερτάρουν, μέχρι να γίνει αυτό. Ενώ τα παιδιά της μεσαίας τάξης πήγαιναν σχολείο ή σκαρφάλωναν στις κατώτερες βαθμίδες της υπαλληλικής κλίμακας ελπίζοντας να αποκτήσουν την ασφάλεια της κοινωνικής τους τάξης, οι έφηβοι της εργατικής τάξης ήδη κέρδιζαν δικά τους χρήματα και συμμετείχαν ελεύθερα στις ομαδικές δραστηριότητες των νέων των δικών τους κοινωνικών στρωμάτων. Οι γονείς της μεσαίας τάξης έπρεπε να βρουν τρόπους για να πείσουν τα παιδιά τους να αποδεχθούν περισσότερους περιορισμούς για χάρη μιας μακροπρόθεσμης ασφάλειας.

Καθώς ο κοινωνικός έλεγχος που επιβαλλόταν άλλοτε από την Εκκλησία, το κράτος και την κοινότητα χαλάρωνε, οι άνθρωποι των μεσαίων και ανώτερων τάξεων το δέκατο όγδοο και στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα άρχισαν να υποκαθιστούν αυτούς τους εξωτερικούς περιορισμούς με την προσωπική ηθική. Οι εύπορες τάξεις ασχολούνταν λιγότερο με τον έλεγχο της σεξουαλικής και της συζυγικής συμπεριφοράς των φτωχών, κι επικεντρώνονταν περισσότερο στον έλεγχο της δικής τους συμπεριφοράς και αυτής της παιδιών τους.

Ένα κεντρικό στοιχείο σε αυτή την εσωτερική ηθική τάξη ήταν η πρωτοφανής έμφαση στη γυναικεία αγνότητα και παρθενία. Τα άτομα των οποίων οι γονείς και οι παππούδες είχαν συμμετάσχει χαρούμενα σε έθιμα, όπως παιδικά παιχνίδια με αθώα φιλία ή νυχτερινές επισκέψεις στα πλαίσια του φλερτ, αποκήρυσσαν τώρα αυτές τις πρακτικές ως σκανδαλώδεις. Καταδίκάζαν ακόμα την παραδοσιακή πρακτική στα χωριά, όπου ένα ζευγάρι παντρευόταν μόνον αφού η γυναίκα έμενε έγκυος. Πράγματι, οι μεσαιές τάξεις και η ευυπόληπτη καλή κοινωνία άρχισαν να αυτοπροσδιορίζονται με κριτήριο το σεξουαλικό έλεγχο και την απόρριψη μετά βδελυγμίας του προγαμιαίου ή του εξωσυζυγικού σεξ. Κατηγορούσαν τη χαλαρή οικογενειακή ηθική των φτωχών και τη μαλθακή σεξουαλικότητα των αντρών της αριστοκρατίας για το μεγάλο αριθμό «έκπτωτων γυναικών», οριοθετώντας μια μοναδική ταυτότητα της μεσαίας τάξης, που στηριζόταν σε ένα βαθμό στον αυτοέλεγχο του άντρα αλλά κυρίως στην αγνότητα της γυναίκας.

Σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, οι γυναίκες θεωρούνταν το λάγνο φύλο, αλλά και πιο επιρρεπείς στα πάθη τους από τους άντρες. Σύμφωνα με δύο σύγχρονους ιστορικούς της σεξουαλικότητας, ακόμα και όταν η εξιδανίκευση της γυναικείας αγνότητας άρχισε να αυξάνεται, το δέκατο όγδοο αιώνα, λίγοι από αυτούς που την προώθησαν υπέθεταν ότι οι γυναίκες στερούνταν εντελώς σεξουαλικής επιθυμίας. Πίστευαν ότι η αρετή «αποκτάται μέσω του αυτοελέγχου και δεν είναι απαραίτητα έμφυτη ούτε καθορίζεται βιολογικά»⁴³.

⁴³ D'Emilio and Freedman, *Intimate Matters*, σ. 45. Σχετικά με το ιστορικό της νέας έμφασης στην αγνότητα στις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα, βλ. Ingrid Tague, *Women of Quality* (Rochester, N.Y.: Boydell, 2002).

⁴⁰ Richard Godbeer, *Sexual Revolution in Early America* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002), σ. 265.

⁴¹ Secombe, *Millennium*. Για άλλες πηγές σχετικά με αυτήν και με τις επόμενες παραγράφους, αναφορικά με την οικονομική αλλαγή, βλέπε: Levine, *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism* (βλ. κεφ. 8, σημ. 30), Kriedte, Medick, and Schlumbohm, *Industrialization Before Industrialization* (βλ. κεφ. 8, σημ. 30), Mendels, "Proto-industrialization" (βλ. κεφ. 8, σημ. 30), Medick, "The Proto-industrial Family Economy" (βλ. κεφ. 8, σημ. 30), Braun, "Early Industrialization and Demographic Change in the Canton of Zurich" (βλ. κεφ. 8, σημ. 30), Gutmann and Leboutte, "Rethinking Protoindustrialization and Family" (βλ. κεφ. 8, σημ. 30), Mitterauer, "Peasant and Non-Peasant Family Farms" (βλ. κεφ. 8, σημ. 30), Pfister, "The Protoindustrial Household Economy" (βλ. κεφ. 8, σημ. 30).

⁴² Για μια εξαιρετική περιγραφή των αλλαγών στις συζυγικές και τις οικογενειακές στρατηγικές των μεσαίων τάξεων στις πρώτες φάσεις της μισθωτής εργασίας και της εκβιομηχάνισης, βλ. Mary Ryan, *Cradle of the Middle Class: The Family in Oneida County, New York, 1790-1865* (New York: Cambridge University Press, 1983).

ΟΚ.
όπως
Lukman

Στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, όμως, δόθηκε νέα έμφαση στην έμφυτη σεξουαλική αγνότητα της γυναίκας. Η παλαιότερη άποψη, ότι οι γυναίκες έπρεπε να ελέγχονται, επειδή ήταν από τη φύση τους πιο φλογερές και επιρρεπείς σε ηθικά και σεξουαλικά ατοπήματα, αντικαταστάθηκε από την ιδέα ότι οι γυναίκες ήταν ασεξουαλικά πλάσματα, τα οποία δεν θα ανταποκρίνονταν σε σεξουαλικές προτάσεις εκτός αν τις νάρκωναν ή τις διέφθειραν από μικρή ηλικία. Αυτή η λατρεία της γυναικείας αγνότητας ενθάρρυνε τις γυναίκες να ασπαστούν στη σεξουαλική τους συμπεριφορά τα όρια που είχαν επιβληθεί με τη βία το δέκατο έκτο και το δέκατο έβδομο αιώνα.

Η έμφαση στην έμφυτη αγνότητα των γυναικών ήταν ένα μοναδικό χαρακτηριστικό του δέκατου ένατου αιώνα, που οδήγησε στην εξαιρετικά ασεξουαλική φύση των γυναικών – ή τουλάχιστον των χρηστών γυναικών, το είδος της γυναίκας που ένας άντρας θα ήθελε να παντρευτεί και το είδος της γυναίκας που θα επιθυμούσε να γίνει ένα κορίτσι, όταν μεγαλώσει. Δεδομένης όμως της βαθιά ριζωμένης καχυποψίας των χριστιανών απέναντι στη σεξουαλικότητα, η νέα θεώρηση των γυναικών ως έμφυτα ασεξουαλικών βελτίωσε την υπόληψή τους. Ενώ οι γυναίκες αντιμετώπιζονταν κάποτε ως όργανα του διαβόλου, τώρα θεωρούνταν σεξουαλικά αθώα άτομα, η αγνότητα των οποίων θα έπρεπε να εμπνέει όλους τους ευυπόληπτους άντρες να ελέγχουν τις δικές τους σεξουαλικές ορμές και τα κατώτερα ένστικτά τους.

Η λατρεία της γυναικείας αγνότητας οδήγησε σε μια προσωρινή συμφιλίωση ανάμεσα στις προσδοκίες για ισότητα, που γέννησε ο Διαφωτισμός, και τους φόβους ότι η ισότητα θα ανέτρεπε την κοινωνική τάξη. Το δόγμα των χωριστών κόσμων των αντρών και των γυναικών ενθάρρυνε τους άντρες να υιοθετήσουν μια πιο προοδευτική στάση απέναντι στις συζύγους τους σε σχέση με το παρελθόν, χωρίς να δώσει το δικαίωμα στις γυναίκες να εξεγερθούν. Η λατρεία της αγνότητας υποδήλωνε ότι ο γονεϊκός έλεγχος μπορούσε να χαλαρώσει χωρίς το φόβο της σεξουαλικής αναρχίας, αφού μια «πραγματική» γυναίκα δεν θα επέλεγε ποτέ το επικίνδυνο μονοπάτι της σεξουαλικής ανεξαρτησίας. Η τοποθέτηση των γυναικών πάνω στο βάθρο ήταν ένας τρόπος για να αποτραπεί η αναβίωση του φεμινισμού της δεκαετίας του 1790, χωρίς να χρειαστεί επίσης να επιστρέψουμε στην παραδοσιακή πατριαρχία.

Ωστόσο, η κρίσιμη λέξη στα παραπάνω είναι ο χαρακτηρισμός προσωρινή. Ενώ η λατρεία της αγνής γυναίκας και του άντρα προστάτη της φάνηκε να σαρώνει όλες τις άλλες αξίες κατά το πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, ταυτόχρονα υπέβασκε η νέα θεώρηση ενός γάμου που έπρεπε να βασίζεται στην αγάπη και τη βαθιά οικειότητα, δυο στοιχεία που θα ανέτρεπαν την οικογενειακή ιεραρχία και θα αποσταθεροποιούσαν τις σχέσεις μεταξύ αντρών και γυναικών.

10. «Δύο πιτσουνάκια μέσα σε μια φωλιά...»: ο ρομαντικός γάμος στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική του δέκατου ένατου αιώνα

ρομαντικός γάμος π.χ. για εξευτελισμό κορφοί
αγάπης-γάμος

Στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα, πάμπολλες ιστορίες στα μέσα ενημέρωσης διαλαλούσαν την εμφάνιση των «μεταφεμινιστριών» – νέων γυναικών που είχαν υπαναχωρήσει από τις επαγγελματικές φιλοδοξίες των μητέρων ή των γιαγιάδων τους και είχαν στραφεί, αντίθετα, προς το γάμο και τη μητρότητα. Η ετικέτα του μεταφεμινισμού μπορεί να υπεραπλουστεύει την περιπλοκότητα των πεποιθήσεων και των συμπεριφορών των γυναικών στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα, αλλά περιγράφει με ακρίβεια μια γενιά γυναικών στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα. Ήταν γυναίκες των οποίων οι μητέρες είχαν υιοθετήσει πρόθυμα τις φεμινιστικές διεκδικήσεις της δεκαετίας του 1790, και τώρα γύριζαν την πλάτη στα παλαιότερα αιτήματα για ισότητα και ασπάζονταν ολόψυχα το δόγμα των ξεχωριστών κόσμων για τους άντρες και τις γυναίκες.

Η Sophia Peabody, η οποία παντρεύτηκε τον Αμερικανό συγγραφέα Ναθάνιελ Χόθορν το 1842, είναι ένα καλό παράδειγμα του μεταφεμινισμού του δέκατου ένατου αιώνα. Η μητέρα της Σοφίας είχε επηρεαστεί από το φεμινιστικό αναβρασμό που ξέσπασε στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα και θαύμαζε τις γυναίκες του δέκατου ένατου αιώνα, όπως η Margaret Fuller, που εξακολουθούσαν να συνηγορούν υπέρ των ίσων δικαιωμάτων για τις γυναίκες. Η ίδια η Σοφία όμως πίστευε ότι ένας καλός γάμος αρκεί για να ικανοποιήσει όλες τις ανάγκες και τις φιλοδοξίες μιας γυναίκας. Όπως έγραφε στη μητέρα της, οποιαδήποτε γυναίκα ήταν «ουσιαστικά» παντρεμένη «δεν θα προβληματιζόταν πια με τα δικαιώματα της γυναίκας». Αν δεν είχαν «υπάρξει ποτέ άπιστοι και ανίεροι γάμοι», υποστήριζε, «όχι μόνο δεν θα γινόταν φασαρία για τα δικαιώματα της γυναίκας, αλλά θα γινόταν αμέσως επί γης ειρήνη»¹.

Η Sophia Peabody Hawthorne δεν ήταν η μόνη που είχε αυτές τις πεποιθήσεις. Στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, οι μεσαίες και ανώτερες τάξεις στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική συμφωνούσαν σχεδόν ομόφωνα ότι ο γάμος από έρωτα, με τη

¹ T. Walter Herbert, *Dearest Beloved: The Hawthornes and the Making of the Middle-Class Family* (Berkeley: University of California Press, 1993), σ. 12-13.

γυναίκα να μένει στο σπίτι κάτω υπό την προστασία και με τη στήριξη του συζύγου της, ήταν η συνταγή για τον επίγειο παράδεισο.

Δεν θα μπορούσε να υπάρξει πιο «ζαχαρωμένη» συνταγή. Σύμφωνα με τα σημερινά πρότυπα, μπαίνουμε στον πειρασμό να θεωρήσουμε ότι οι μελιστάλαχτοι ύμνοι στην αγνότητα, τη νοικοκυροσύνη και την ηθική της γυναίκας ήταν μικρή παρηγοριά για τον αποκλεισμό της από τις ολοένα και μεγαλύτερες πολιτικές, νομικές και οικονομικές δυνατότητες της εποχής. Ωστόσο, πολλές γυναίκες της εποχής εκείνης άδραξαν πρόθυμα την ευκαιρία να διαχωρίσουν τη θέση τους από την «ανόητη πάλη [των αντρών] για τιμή και προβιβασμό» μέσα στην ευρύτερη κοινωνία και να διεκδικήσουν ηθική υπεροχή της ζωής μέσα στο σπίτι².

Η Αγγλίδα συγγραφέας Sarah Lewis έγραφε το 1840: «Ας αφήσουμε τους άντρες να απολαύσουν, ειρηνικά και θριαμβευτικά, το πνευματικό βασίλειο που τους ανήκει και το οποίο αναμφίβολα προορίζεται γι' αυτούς. Ας συμμετάσχουμε στα προνόμιά του χωρίς να επιθυμούμε να μοιραστούμε την κυριαρχία του. Εμείς έχουμε τον ηθικό κόσμο – μας ανήκει χάρη στη θέση, τα προσόντα μας, και χάρη στην υπόδειξη του ίδιου του Θεού». Όπως εξήγησε η Sophia στη δύσπιστη μητέρα της, οι παντρεμένες γυναίκες «μπορούν να έχουν τόση δύναμη όση δεν μπορεί να διαχειριστεί κανένας βασιλιάς ή κατακτητής»³.

Η μεταφεμινιστική γενιά γρήγορα ενστερνίστηκε την ιδέα της έμφυτης γυναικείας αγνότητας. Στις αρχές του αιώνα σημειώθηκε μια απότομη πτώση στις συλλήψεις και τις γεννήσεις εκτός γάμου στις γηγενείς λευκές γυναίκες των ΗΠΑ και του Καναδά. Στη Βρετανία, οι προγαμιαίες εγκυμοσύνες μειώθηκαν περίπου κατά 50% κατά το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα. Αυτές οι πτωτικές τάσεις προκλήθηκαν τόσο από τα νέα ιδεώδη των μεσαίων και ανώτερων τάξεων όσο και από τη βελτίωση των μεθόδων αντισύλληψης.⁴

Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, οι γεννήσεις εκτός γάμου συνέχισαν να αυξάνονται στις φτωχότερες τάξεις κατά το πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα. Σε μερικές περιοχές της Κεντρικής Ευρώπης, οι γεννήσεις εκτός γάμου άρχισαν να μειώνονται μόλις τη δεκαετία του 1870. Τις πρώτες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα, όμως, οι άντρες και οι γυναίκες των μεσαίων τάξεων στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική ήταν

πολύ πιο συγκρατημένοι στην προγαμιαία σεξουαλική και κοινωνική τους συμπεριφορά. Βιβλία με παραινήσεις για «νεαρές κυρίες» τις συμβούλευαν να αποφεύγουν να μένουν μόνες με άντρες επισκέπτες και να βεβαιώνονται ότι δεν περπατούν ποτέ πολύ κοντά τους, ούτε αφήνουν να τους αγγίξουν το χέρι, ούτε αποκαλύπτουν κατά λάθος τις γάμπες τους. Οι γυναίκες περιβάλλονταν από προστατευτικές στρώσεις ρούχων: Στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, το μέσο βάρος μιας κομψής γυναικείας αμφίεσης έφτανε τα 17 κιλά.⁵

Το δέκατο ένατο αιώνα αποτελούσε κοινό τόπο, τουλάχιστον για τους συγγραφείς και τους γιατρούς που έδιναν συμβουλές στη μεσαία τάξη, ότι μια «φυσιολογική» γυναίκα δεν είχε καθόλου σεξουαλικές ορμές. Ο επιφανής Βρετανός γιατρός William Acton έγραψε το 1857 ότι «η πλειοψηφία των γυναικών (ευτυχώς για την κοινωνία) δεν διαταράσσονται ιδιαίτερα από κανενός είδους σεξουαλικά συναισθήματα... η αγάπη για το σπίτι, τα παιδιά και τις οικιακές εργασίες είναι τα μόνα πάθη που νιώθουν». Τα εγχειρίδια με συμβουλές του dr. Acton ήταν από τα πιο διαδεδομένα βιβλία του είδους τους στη Βρετανία, τον Καναδά και τις ΗΠΑ, ενώ είχαν μεγάλη απήχηση και στη Γαλλία. Οι Αμερικανοί και οι Βρετανοί συγγραφείς χαρακτήριζαν τη γυναικεία «ψυχρότητα» «αρετή» και όχι, όπως τον εικοστό αιώνα, σεξουαλική διαταραχή.⁶

Σε αντίθεση με τις συζητήσεις σχετικά με το χαρακτήρα των γυναικών, οι οποίες σημάδεψαν τον Ύστερο Μεσαίωνα, και τις έντονες διαμάχες σχετικά με τα δικαιώματα των γυναικών του δέκατου όγδοου αιώνα, οι αρχές του δέκατου ένατου αιώνα χαρακτηρίζονταν από μια φαινομενική συναίνεση σχετικά με την έμφυτη γυναικεία νοικοκυροσύνη και αγνότητα. Γράφτηκαν χιλιάδες διηγήματα, ποιήματα και κηρύγματα με θέμα την πίστη στην αγάπη, το γάμο, το σπίτι και την οικογενειακή εστία, τα οποία πούλησαν πολύ περισσότερο από τα έργα που εμείς σήμερα θεωρούμε αριστουργήματα της ευρωπαϊκής και αμερικανικής λογοτεχνίας του δέκατου ένατου αιώνα. Το ποίημα «Home» (Σπίτι) που έγραψε η Dora Greenwell το 1863 αντικατοπτρίζει τα συναισθήματα και το λογοτεχνικό ύφος της εποχής:

Δυο πιτσουνάκια μέσα σε μια φωλιά,

Δυο καρδιές μέσα σε ένα στήθος,

Δυο ψυχές σε μία όμορφη

Σταθερή ένωση αγάπης και προσευχής...

5 Laslett, Oosterveen, and Smith, *Bastardy*; André Burguière and Francois Lebrun, "Priest, Prince, and Family" στο Burguière et al., *Impact of Modernity*, τόμ. 2, σ. 129, Mark Abrahamson, *Out-of-Wedlock Births: The United States in Comparative Perspective* (Westport, Conn.: Praeger, 1998), Smith, "Long Cycle", Judith Flanders, *Inside the Victorian Home* (New York: W. W. Norton, 2004).

6 D'Emilio and Freedman, *Intimate Matters*, σ. 70, Smith, *Changing Lives*, σ. 181, G. J. Barker-Benfield, *The Horrors of the Half-Known Life: Male Attitudes Toward Women and Sexuality in Nineteenth-Century America* (New York: Harper Colophon, 1976), σ. 275, 278.

2 Nancy Cott, *The Bonds of Womanhood: Women's Sphere in New England, 1780-1835* (New Haven: Yale University Press, 1977), σ. 68, "Empire of Woman", ανατύπωση στο Mary Beth Norton (επιμ.), *Major Problems in American Women's History* (Lexington, Mass.: D. C. Heath, 1989), σ. 114, Gail Collins, *America's Women* (New York: William Morrow, 2004), σ. 87.

3 John Tosh, *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England* (New Haven: Yale University Press, 1999), σ. 47, Herbert, *Dearest Beloved*, σ. 14.

4 Asa Briggs, *A Social History of England* (London: Penguin, 1999), Daniel Scott Smith, "The Long Cycle in American Illegitimacy and Prenuptial Pregnancy" στο Laslett, Oosterveen, and Smith (επιμ.), *Bastardy* (βλ. κεφ. 2, σημ. 19), John D'Emilio and Estelle Freedman, *Intimate Matters: A History of Sexuality in America* (New York: Harper & Row, 1988).

Ένα αντί που αφουγκράζεται
 Ένα χέρι στην κλειδαριά
 Ένα βήμα που βιάζεται να παραδοθεί στη γλυκιά ακινησία
 Ένας κόσμος φροντίδας χωρίς
 Έναν κόσμο πάλης εκεί έξω
 Ένας κόσμος αγάπης κλεισμένος εδώ μέσα.⁷

Αυτό το ποίημα ήταν απλώς μια συντομευμένη εκδοχή της βικτωριανής ευλάβειας απέναντι στο σπίτι. Το 1886, ο Walter T. Griffin κυκλοφόρησε ένα εξαιρετικά δημοφιλές βιβλίο, στο οποίο εξυμνούσε την οικογενειακή ζωή μέσα σε εξακόσιες ολόκληρες σελίδες. Ο Griffin, που είχε αδυναμία στον εντυπωσιασμό, ισχυριζόταν ότι αν συγκεντρώνετε «όλες τις τρυφερές αναμνήσεις, όλο το φως και τις σκιές της καρδιάς, όλες τις γιορτές και τις επανασυνδέσεις, όλες τις πατρικές, αδερφικές, συζυγικές αγάπες, και υπήρχαν μόνο πέντε γράμματα για να συλλαβίσετε το ύψος και το βάθος και το μήκος και το πλάτος και όλη την έκταση και τη διαχρονικότητα του νοήματος, θα το γράφατε με αυτά τα πέντε κεφαλαία γράμματα: Σ-Π-Ι-Τ-Ι». Πέντε κεφαλαία γράμματα συνόψιζαν όλες τις επιθυμίες της καρδιάς του ανθρώπου, υποστήριζε ο Griffin. Ο ίδιος όμως δεν κατάφερε να πετύχει μια ανάλογη λακωνικότητα ούτε καν στον τίτλο του έργου του: *The Homes of Our Country; Or the Centers of Moral and Religious Influence; the Crystals of Society; the Nuclei of National Character (Τα σπίτια της χώρας μας, ή τα κέντρα της ηθικής και θρησκευτικής επιρροής, οι κρύσταλλοι της κοινωνίας, οι πυρήνες του εθνικού χαρακτήρα)*.⁸

Για εκατοντάδες χρόνια, η αγγλική λέξη *house* (σπίτι, οικία) είχε μεγαλύτερο συναισθηματικό βάρος από τη λέξη *home* (σπίτι, σπιτικό). Σήμερα, η λέξη *house* παραπέμπει περισσότερο στο ίδιο το κτίσμα. Σε προηγούμενους αιώνες, όμως, σήμαινε την οικογενειακή καταγωγή και τα κοινωνικά δίκτυα που εκτεινόταν πέρα από την πυρηνική οικογένεια. Τα συναισθήματα που σχετίζονται με το σπίτι, γράφει η ιστορικός Beatrice Gottlieb, ήταν μεταξύ άλλων «αρχαιότητα, τιμή και αξιοπρέπεια», αντί για οικειότητα, ιδιωτική ζωή και αγάπη. Η ευθύνη κάποιου απέναντι στο σπίτι ήταν πολύ διαφορετική από την ευθύνη απέναντι στο σύζυγο και τα παιδιά του, και μάλιστα μεγαλύτερη. Όπως παρατήρησε ο Γάλλος φιλόσοφος του δέκατου έκτου αιώνα Μοντέν: «Δεν παντρευόμαστε για τον εαυτό μας, ότι κι αν λέμε. Παντρευόμαστε εξίσου για τους απογόνους μας, για την οικογένειά μας».⁹ Για τον Μοντέν, η

7 Απόσπασμα στο Leonore Davidoff, *Worlds Between: Historical Perspectives on Gender and Class* (New York: Routledge, 1995), σ. 41.

8 Steven Ruggles, *Prolonged Connections: The Rise of the Extended Family in Nineteenth-Century England and America* (Madison: University of Wisconsin Press, 1987).

9 Απόσπασμα στο Gottlieb, *The Family in the Western World*, σ. 252, 254 (βλ. κεφ. 7, σημ. 8). Σχετικά με το δεσμό των αγροτών με το *domus* (λατινικά: σπίτι, οικογένεια), βλ. Ladurie, *Montaillou* (βλ. κεφ. 7, σημ. 8).

λέξη *οικογένεια* σήμαινε την καταγωγή ή το σπίτι, αλλά όχι το ζευγάρι και την οικογενειακή του ζωή.

Στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, όμως, οι άνθρωποι άρχισαν να αποδίδουν μεγαλύτερη συναισθηματική αξία στη λέξη *home* παρά στη λέξη *house*. Η λέξη *home* υποδηλώνει ένα «καταφύγιο οικογενειακής αγάπης», μια «δόση», έναν «ιερό τόπο», ένα «ήσυχο καταφύγιο από τις καταιγίδες της ζωής». Όταν «βγαίνουμε έξω στον κόσμο», εξηγούσε ένα άρθρο σε ένα αμερικανικό περιοδικό του δέκατου ένατου αιώνα, «βλέπουμε κάθε αρχή δικαιοσύνης και τιμής να αγνοείται, και το καλό να θυσιάζεται για χάρη του προσωπικού συμφέροντος». Μόνο στο «καταφύγιο του σπιτιού» βρίσκουμε «ανιδιοτελή αγάπη... έτοιμη να θυσιάσει τα πάντα στο βωμό της στοργής».¹⁰

Το περιοδικό *Magazine of Domestic Economy*, το οποίο πρωτοκυκλοφόρησε στο Λονδίνο το 1853, επιδείκνυε περήφανα το σύνθημά του σε κάθε τεύχος: «Η άνεση και η οικονομία του σπιτιού έχουν πιο βαθιά, ειλικρινή και προσωπική αξία για εμάς από τις δημόσιες υποθέσεις όλων των εθνών του κόσμου». Ο Γάλλος σχολιαστής Hippolyte Taine περιφρονούσε το συναισθηματισμό των Άγγλων σχετικά με το γάμο και έλεγε αποδοκιμαστικά ότι κάθε Άγγλος «φαντάζεται ένα "σπίτι" με τη γυναίκα της επιλογής του, οι δυο τους μόνοι μαζί με τα παιδιά τους. Αυτή είναι η δική του μικρογραφία του σύμπαντος, κλειστή για τον υπόλοιπο κόσμο».¹¹

Ωστόσο, πολλοί συμπατριώτες του Taine εκφράζονταν με τον ίδιο λυρισμό για το *foyer*, την οικογενειακή εστία, καθώς και για την ιερότητα της *maîtresse de maison*, της κυρίας του σπιτιού. Ο Γερμανός συγγραφέας C. E. Pockels ανέπτυξε το ίδιο θέμα: «Όταν επικρατεί τρικυμία στον έξω κόσμο... τι παραπάνω απομένει, ακόμα και στους καλύτερους άντρες, από την αξιοπιστη επαφή με την οικιακή ευτυχία, από την οικεία συναναστροφή με την ευγενική σύζυγο, με την ευγένεια και την ήρεμη καλοσύνη της;».¹²

Η Sarah Stickney Ellis στον οδηγό συμβουλών της *Women of England: Their Social Duties and Domestic Habits (Γυναίκες της Αγγλίας: τα κοινωνικά τους καθήκοντα και οι οικιακές τους συνήθειες)* (1839), που έγινε μπεστ-σέλερ, σκιαγράφησε μια απόκοσμη εικόνα της ηθικής εξουσίας που έχει μια σύζυγος. Παντού, έγραφε, οι φωνές της αγοράς επικαλούνται τον «έμφυτο εγωισμό ή την υλιστική περηφάνια» του άντρα, παρασύροντάς τον σε χυδαίες συμπεριφορές. Όποτε όμως αρχίζει να χάνει τη σταθερότητά του «υπό την πίεση της φαινομενικής αναγκαιότητας ή τα δόλια προσχή-

10 Kirk Jeffrey, "The Family as Utopian Retreat from the City", *Soundings* 55 (1972), σ. 28. Για τα υπόλοιπα αποσπάσματα, βλ. *Ladies Book* 1 (1840), σ. 331, *Southern Literary Messenger* 1 (1835), σ. 508, John Todd, *The Moral Influence, Dangers and Duties, Connected with Great Cities* (Northampton, Mass.: 1841).

11 Leonore Davidoff, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class, 1780-1850* (Chicago: University of Chicago Press, 1987), σ. 187, απόσπασμα του Taine στο John Tosh, *A Man's Place*, σ. 28.

12 Leonore Davidoff, "The Family in Britain" στο F. M. L. Thompson (επιμ.), *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1990), τόμ. 2, σ. 71. Pockels, απόσπασμα στο Smith, *Changing Lives*, σ. 183. Βλ. επίσης Peter Gay, *The Bourgeois Experience, Victoria to Freud*, τόμ. 4: *The Naked Heart* (New York: W. W. Norton, 1995).

ματα της σκοπιμότητας», σκέφτεται «την ταπεινή σύμβουλο» που διαφυλάσσει την εστία του σπιτιού του. Τότε «η θύμηση του χαρακτήρα της, καθώς είναι ντυμένη με ένα πέπλο ηθικής ομορφιάς, διαλύει την ομίχλη που θολώνει τη νοητική του οπτική, και τον στέλνει πίσω στο αγαπημένο σπίτι, σοφότερο και καλύτερο»¹³.

Οι συγγραφείς που έγραψαν για την οικογενειακή ζωή στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ πίστευαν ότι οι γυναίκες μπορούσαν να παίξουν ένα μοναδικό και απαραίτητο ρόλο στο δημόσιο βίο μέσω της επιρροής τους στο σπίτι. Μόνο μια σύζυγος μπορούσε να καταπολεμήσει την τάση του επιχειρηματία να κλείνει τα αυτιά του στη «φωνή της συνείδησης», καθώς αγωνιζόταν για «υλική ευρωστία». Μια σύζυγος όμως μπορούσε να το πετύχει αυτό μόνον αν η ίδια απείχε από τις πιέσεις του ανταγωνιστικού καπιταλισμού. Αν οι γυναίκες έμεναν στο σπίτι, αυτό ήταν μια εγγύηση ότι κάποιος στην οικογένεια θα υπερασπιζόταν τα «υψηλότερα» ιδανικά της ζωής.¹⁴

Οι περισσότερες γυναίκες που καμάρωναν για την ηθική «αυτοκρατορία» τους παραδέχονταν ανεπιφύλακτα τα όρια της δύναμής τους, προειδοποιώντας ότι οι γυναίκες πρέπει να ζητούν τη βελτίωση των αντρών ή της κοινωνίας «ως χάρη», αντί να προσπαθούν να «την αποσπάσουν ως δικαίωμα».¹⁵ Ακόμα και μερικοί από τους πιο ειλικρινείς θαυμαστές των γυναικών, μεταξύ των οποίων και πολλές ομόφυλές τους, πίστευαν ότι αν και ήταν εξαιρετικά ενάρετες σε προσωπικά ζητήματα, η δύναμη της λογικής τους δεν επαρκούσε για να χειριστεί ζητήματα δημόσιας ηθικής, όπως η πολιτική και η οικονομική μεταρρύθμιση.

Ωστόσο, αυτό που ο ιστορικός Daniel Scott Smith αποκαλεί «οικιακό φεμινισμό» είχε, για τις περισσότερες γυναίκες, χειροπιαστά οφέλη, που ήταν προτιμότερα από την αφηρημένη υπόσχεση της πολιτικής ισότητας. Και πολλοί άντρες πίστευαν πραγματικά ότι οι γυναίκες, ιδιαίτερα οι δικές τους σύζυγοι, διέκριναν καλύτερα το σωστό από το λάθος και είχαν μια ακριβέστερη πυξίδα ηθικής από τους ίδιους. «Οι συνήθειες των αντρών», έγραφε ο Sylvester Judd το 1839, «είναι πολύ αγοραίες και περιοριστικές, πολύ άτακτες και θορυβώδεις, πολύ φιλόδοξες και αποκρουστικές». Ένας βαπτιστής ιερέας παρακινούσε το γιο του να παντρευτεί, έτσι ώστε κάθε βράδυ η σύζυγός του να μπορεί να του «ψιθυρίζει στο αυτί σκέψεις για τα ιερότερα και καλύτερα πράγματα, για να ενθαρρύνει την οικογενειακή [του] αφοσίωση»¹⁶.

13 Απόσπασμα από το G. R. Searle, *Morality and the Market in Victorian Britain* (Oxford: Clarendon Press, 1998), σ. 156, και Nancy Woloch, *Women and the American Experience* (New York: McGraw-Hill, 1994), τόμ 1, σ. 102-103.

14 Searle, *Morality and the Market*, σ. 156, Barbara Pope, "Angel's in the Devil's Workshop" στο Bridenthall et al., *Becoming Visible* (βλ. κεφ. 3, σημ. 39).

15 Woloch, *Women and the American Experience*, σ. 105.

16 Michael Kimmel, *Manhood in America: A Cultural History* (New York: Free Press, 1996), σ. 54-55, Tosh, *Man's Place*, σ. 55, Barker-Benfield, *Honors of the Half-Known Life*, σ. 198. Κάποιος άλλος ιερέας συμβούλευε τους επιχειρηματίες ότι η γυναίκα, παρά την άγνοια της σε πρακτικά θέματα, μπορούσε συχνά να παίξει το ρόλο του ηθικού «μέντορα».

Η πλειοψηφία των ατόμων που προσηλυτίστηκαν στα κινήματα θρησκευτικής αναβίωσης του δέκατου ένατου αιώνα, τα οποία σάρωσαν την Αγγλία και την Αμερική, ήταν γυναίκες. Συνήθως ήταν οι γυναίκες που έφερναν τους συζύγους τους και άλλους άντρες συγγενείς τους στις θρησκευτικές συγκεντρώσεις και που καλόπιαναν, ικέτευαν ή ακόμα και γκρίνιαζαν στους άντρες της οικογένειάς τους για να προσηλυτιστούν ή να εξομολογηθούν δημόσια.¹⁷

Οι άντρες αποδέχονταν ότι εξαρτώνταν από τις γυναίκες για ηθική καθοδήγηση και σε πολλούς κοσμικούς τομείς. Ενώ ήταν ακόμα νεαρός αξιωματικός, ο μελλοντικός στρατηγός στον αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο και πρόεδρος των ΗΠΑ Ulysses S. Grant έγραψε στη μνηστή του: «Δεν μπορείς να φανταστείς την επιρροή που έχεις πάνω μου, ακόμα και από τόσο μακριά. Αν νιώθω τον πειρασμό να κάνω κάτι που τώρα αισθάνομαι ότι δεν είναι και τόσο σωστό, σίγουρα θα σκεφτώ, "Λοιπόν, αν τώρα με έβλεπε η Julia θα το έκανα;" κι έτσι, είτε είσαι παρούσα είτε απύουσα, με κυβερνά λίγο πολύ αυτό που πιστεύω ότι είναι η βούλησή σου»¹⁸.

Για αιώνες, ο άντρας ήταν ο αρχηγός της οικογένειάς του και όχι ένα μέλος της. Η κοινωνική του θέση εξαρτιόταν από το δικαίωμα και την ικανότητά του να εκπροσωπεί την οικογένειά του στον έξω κόσμο. Τώρα, οι άντρες άρχισαν να θεωρούν τη ζωή τους έξω από το σπίτι ηθικά αμφιλεγόμενη. Η μεγαλύτερη ικανοποίηση και η ηθική προσπάθειά τους μεταφέρθηκαν στο καταφύγιο του σπιτιού. Ο ιστορικός John Tosh υποστηρίζει ότι η λατρεία του οικογενειακού βίου μεταμόρφωσε τους ρόλους των αντρών περισσότερο απ' όσο αυτούς των γυναικών. «Εξυψώνοντας τις απαιτήσεις της συζύγου και μητέρας πάνω από τους υπόλοιπους δεσμούς», λέει ο Tosh, η ιδεολογία του σπιτιού και του οικογενειακού βίου «επέβαλε νέους περιορισμούς στη συμμετοχή των αντρών στο δημόσιο βίο» και αποδυνάμωσε πολλές από τις παραδοσιακές σχέσεις των αντρών με άλλους άντρες.¹⁹

Οι άντρες των μεσαίων και των ανώτερων τάξεων στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική είχαν ήδη αρχίσει να παραμελούν τις αλλοτινές εξωοικογενειακές υποχρεώσεις, όπως τα συχνά δείπνα με επαγγελματικούς συνεργάτες μέσα στην εβδομάδα, τα τραπέζια σε γείτονες και προστατευόμενους, ή τα κεράσματα σε κοινωνικά κατώτερους στα πλαίσια δημόσιων γιορτών. Τώρα οι δραστηριότητές τους, εκτός από την

17 Mary Ryan, "The Power of Women's Networks", *Feminist Studies* 5 (1979), Barbara Epstein, *The Politics of Domesticity: Women, Evangelism, and Temperance in Nineteenth-Century America* (Middletown, Conn.: Wesleyan University Press, 1981). Σχετικά με το φεμινισμό στο σπίτι, βλ. Daniel Scott Smith, "Family Limitation, Sexual Control, and Domestic Feminism in Victorian America" στο Mary Hartmann and Lois Banner (επιμ.), *Clio's Consciousness Raised* (New York: Harper and Row, 1974).

18 E. Anthony Rotundo, *American Manhood: Transformations in Masculinity from the Revolution to the Modern Era* (New York: Basic Books, 1993), σ. 107. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την αποδοχή του οικογενειακού βίου στις ΗΠΑ, βλ. Stephen Frank, *Life with Father: Parenthood and Masculinity in the Nineteenth-Century American North* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1998).

19 Tosh, *A Man's Place*, σ. 5.

εργασία και τις επίσημες πολιτικές περιστάσεις, άρχισαν να επικεντρώνονται στο σπίτι τους και στη συντροφιά της συζύγου και των παιδιών τους. Τα καθημερινά γεύματα συγκέντρωναν όλη την οικογένεια, με τον άντρα, τη γυναίκα και τα παιδιά να τρώνε μόνοι τους και όχι μαζί με υπηρέτες ή οικότροφους.

Στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, ένας Άγγλος εργάτης αναπολούσε με νοσταλγία την εποχή της νιότης του, όταν το παντρεμένο ζευγάρι δεν αποτραβιόταν σε έναν ιδιωτικό χώρο μακριά από τους υπαλλήλους και τους υπηρέτες του. «Όταν ήμουν μικρός», θυμάται, «ο αγρότης καθόταν σε ένα δωμάτιο με την πόρτα που οδηγούσε στο δωμάτιο των υπηρετών ανοιχτή, και τα πάντα μεταφέρονταν από το ένα τραπέζι στο άλλο». Τώρα όμως, παραπονιέται, «[οι άνθρωποι] σπάνια επιτρέπουν σε κάποιον [άλλο] να μένει στο σπίτι τους». Κατά συνέπεια, η σχέση μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενων έχει γίνει «σκέτο παζάρι και χρηματική συναλλαγή, και κάθε ίχνος αισθήματος έχει καταστραφεί»²⁰.

Ο περιορισμός των αισθημάτων στο στενό οικογενειακό περίγυρο επιταχύνθηκε στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα. Στα τέλη του δέκατου όγδοου και στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, οι νιόπαντροι που είχαν την οικονομική δυνατότητα έκαναν «γαμήλιες επισκέψεις» σε συγγενείς που δεν είχαν καταφέρει να παρευρεθούν στο γάμο. Ακόμα και όταν τα ταξίδια του μέλιτος σε ρομαντικά μέρη, όπως οι Καταρράκτες του Νιαγάρα, έγιναν της μόδας, τα ζευγάρια συχνά έπαιρναν μαζί φίλους ή συγγενείς για συντροφιά. Μετά το 1850, όμως, το ταξίδι του μέλιτος εξελίχθηκε περισσότερο σε μια ευκαιρία για τους δύο συζύγους να είναι μόνοι τους. Μέχρι τη δεκαετία του 1870, τα βιβλία-οδηγοί γάμου συμβούλευαν τα ζευγάρια να παρακάμψουν τις «κουραστικές γαμήλιες επισκέψεις» και να απολαύσουν ένα «ξεκούραστο ταξίδι του μέλιτος, μακριά από τις απαιτήσεις της κοινωνίας»²¹.

Όταν ξεκινούσε η συζυγική ζωή του ζευγαριού, η ιδιωτική ζωή της πυρηνικής οικογένειας γινόταν ακόμα πιο πολύτιμη. Το κυριακάτικο γεύμα, το οποίο άλλοτε ήταν πολύ πρόχειρο, εξελίχθηκε σε μια πολύτιμη οικογενειακή ιεροτελεστία. Το δέκατο ένατο αιώνα σημειώθηκε επίσης μια μεταστροφή από τις δημόσιες γιορτές της κοινότητας στις οικογενειακές περιστάσεις, όπως τις αποκαλεί ο ιστορικός Peter Stearns, δηλαδή μικρότερες συγκεντρώσεις σε σπίτια, με αφορμή οικογενειακές γιορτές, όπως

20 Orvar Lofgren, "Families and Households: Images and Reality" στο Robert McC. Netting, Richard Willk, and Eric Arnould (επιμ.), *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group* (Berkeley: University of California Press, 1984), σ. 456. Απόσπασμα στο Gillis, *For Better, for Worse*, σ. 112 (βλ. κεφ. 7, σημ. 13). Σχετικά με την εξέλιξη της λέξης *οικογένεια* και τη δυσaréσκεια υπηρετών και υπαλλήλων, όταν εξαιρούνταν από αυτήν στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, βλ. Raymond Williams, *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society* (New York: Oxford University Press, 1983), σ. 132.

21 Απόσπασμα του Lawrence Stone στο Gillis, *For Better, for Worse*, σ. 138, Ellen Rothman, *Hands and Hearts: A History of Courtship in America* (New York: Basic Books, 1984), σ. 81-82, 175-76, Peter Ward, *Courtship, Love, and Marriage in Nineteenth-Century English Canada* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 1990), σ. 117.

γενέθλια, βαπτίσεις και επετείους. Πριν από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, τα μέλη μιας οικογένειας σπάνια περνούσαν μαζί γιορτές, όπως τα Χριστούγεννα, που ήταν μια μέρα για να επισκέπτονται φίλους και γείτονες και να δέχονται διάφορους πλανόδιους ηθοποιούς, που χτυπούσαν την πόρτα τους μεταμφιεσμένοι και περίμεναν να τους προσφέρουν φαγητό και ποτό.²²

Ωστόσο, στις περισσότερες αστικές περιοχές της Αγγλίας και των ΗΠΑ, τα «αξιοσέβαστα» σπίτια άρχισαν να διώχνουν αυτούς τους πλανόδιους ηθοποιούς από τη δεκαετία του 1850. Ένας σχολιαστής από το Λονδίνο παρατήρησε με κάποια νοσταλγία ότι οι χριστουγεννιάτικες συγκεντρώσεις «περιορίζονται τώρα κυρίως σε οικογενειακές γιορτές, τις οποίες μπορούμε να περιγράψουμε ως *ευτυχισμένες* αλλά όχι *εύθυμες*, όπως ήταν παλαιότερα». Μόνο στις αγροτικές περιοχές, συνέχισε, «και στην εργατική τάξη» μπορούσε ακόμα να δει κανείς «το αλλοτινό κέφι». Στις ΗΠΑ, ο εορτασμός της Ημέρας των Ευχαριστιών αρχικά θύμιζε κι αυτός καρναβάλι. Οι μεσαίες τάξεις που προτιμούσαν μια πιο ιδιωτική οικογενειακή γιορτή δεν κατάφεραν να υπονομεύσουν αυτή την παράδοση στις εργατικές τάξεις μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, αλλά στους «αξιοσέβαστους» κύκλους η παράδοση αυτή είχε σχεδόν εξαφανιστεί ως τη δεκαετία του 1850.²³

Η μοναδική οικογενειακή περίπτωση που ενίσχυσε το δημόσιο χαρακτήρα της το δέκατο ένατο αιώνα ήταν ο γάμος, παρότι κι αυτός περιοριζόταν στους καλεσμένους. Όταν η βασίλισσα Βικτωρία έσπασε την παράδοση και περπάτησε στην εκκλησία με τη συνόδεϊα μουσικής, φορώντας μόνο λευκά αντί για το παραδοσιακό ασχημόλευκο φόρεμα με τη χρωματιστή κάπα, δημιούργησε μεμιάς μια νέα «παράδοση». Χιλιάδες γυναίκες της μεσαίας τάξης ακολούθησαν το παράδειγμά της, μετατρέποντας το γάμο τους στο πιο λαμπερό γεγονός της ζωής τους, μια εξεζητημένη γιορτή για την είσοδό τους στην αξιοσέβαστη οικογενειακή ζωή.²⁴

22 Σε μερικές περιοχές αυτό το έθιμο διατηρήθηκε μέχρι το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα. Το 1856, ένας εκπληκτος παρατηρητής από τις βόρειες πολιτείες περιέγραψε μια τυπική «χριστουγεννιάτικη καντάδα» στο Σεντ Ογκουστίν του Τέξας. Μια ομάδα «από χαρούμενα πνεύματα . . . που φυσούσαν καραμούζες και χτύπαγαν τσίγκινα τηγάνια», αναφέρει, επισκέπτονταν κάθε σπίτι στην πόλη, «κλωτσώντας πόρτες και γκρεμίζοντας φράχτες μέχρι να βγουν απ' το σπίτι όλοι τα αρσενικά μέλη της οικογένειας με τα κατάλληλα όργανα και να προστεθούν κι αυτά στην εύθυμη παρέα». Penne Restad, *Christmas in America: A History* (New York: Oxford University Press, 1995), Peter Stearns, "The Making of the Domestic Occasion: The History of Thanksgiving in the United States", *Journal of Social History* 32 (1999). Σχετικά με την επινόηση του κυριακάτικου γεύματος, βλ. John Gillis, *A World of Their Own Making: Myth, Ritual, and the Quest for Family Values* (New York: Basic Books, 1997). Για μια ωραία περιγραφή του συναισθηματικού και ιδιωτικού χαρακτήρα των εορτών το δέκατο αιώνα, βλ. Elizabeth Pleck, *Celebrating the Family* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000). Για μια συγκριτική περιγραφή των στενών δεσμών πέρα από την πυρηνική οικογένεια που επικράτησαν το δέκατο όγδοο αιώνα, βλ. Naomi Tadmor, *Family and Friends in Eighteenth-Century England: Household, Kinship, and Patronage* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

23 Gillis, *World of Their Own Making*, σ. 101, Restad, *Christmas*, σ. 41, Stearns, "Domestic Occasion".

24 Pleck, *Celebrating the Family*.

Οι άντρες, όπως και οι γυναίκες, επαναπροσδιόρισαν τις οικιακές τους υποχρεώσεις αναδεικνύοντάς τις στις πιο σημαντικές δραστηριότητες της ζωής τους. Πράγματι, αν οι ηθικές υποχρεώσεις των γυναικών επεκτάθηκαν το δέκατο ένατο αιώνα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι των αντρών συρρικνώθηκαν, αντίστοιχα. Τα πρώτα χρόνια της αμερικανικής δημοκρατίας, οι άντρες ήταν χωρισμένοι σε τέσσερις διακριτές κατηγορίες. Η κατώτερη απ' όλες ήταν ο εργένης, αλλά και ο παντρεμένος άντρας που επικεντρωνόταν στην οικογενειακή ζωή και ευτυχία βρισκόταν μόλις ένα σκαλί ψηλότερα στην ιεραρχία της αρετής. Ο μεγαλύτερος σεβασμός αποδιδόταν σε όσους προχωρούσαν πέρα από τις στενές οικογενειακές υποχρεώσεις και ασχολίες για να δραστηριοποιηθούν στις δημόσιες υποθέσεις («ο καλύτερος τύπος του άντρα») ή να γίνουν «ήρωες», η κορωνίδα του ανδρισμού. Το δέκατο όγδοο αιώνα, ο όρος *αρετή* αναφερόταν στην πολιτική δέσμευση ενός άντρα απέναντι στην κοινότητα, και όχι στη σεξουαλική δέσμευση μιας γυναίκας απέναντι στο σύζυγό της. Ο Τζον Άνταμς υποστήριζε ότι η βάση μιας ενάρετης δημοκρατίας πρέπει να είναι «ένα θετικό πάθος για το δημόσιο καλό». Για εκείνον, αυτή η δέσμευση ήταν «ανώτερη από όλα τα ιδιωτικά πάθη»²⁵.

Αντίθετα, στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, η ανδρική ηθική κατέληξε να ταυτίζεται με «ιδιωτικά πάθη», όπως η συντήρηση της οικογένειας και η εκδήλωση αφοσίωσης απέναντι στη σύζυγο και τα παιδιά. Οι θρησκευτικοί αλλά και οι λαϊκοί ηθικολόγοι έφτασαν να θεωρούν την εκπλήρωση των υποχρεώσεων απέναντι στην οικογένεια πιο σημαντική από το κοινωνικό καλό. Το 1870, ο Αμερικανός ιερέας Russel Conwell έγραψε την πρώτη εκδοχή ενός κηρύγματος με τίτλο «Acres of Diamonds» («Στρέμματα από διαμάντια»). Τα επόμενα είκοσι πέντε χρόνια το χρησιμοποίησε πάνω από έξι χιλιάδες φορές, ενώ η έντυπη εκδοχή του κυκλοφόρησε σε εκατομμύρια αντίτυπα. «Σας λέω ότι πρέπει να πλουτίσετε», έλεγε ο Conwell στο ποίμνιό του, «και είναι καθήκον σας να πλουτίσετε». Οι παραδοσιακές εντολές της θρησκείας, να αποχωρίζεται κανείς τις περιττές πολυτέλειες ή να ασχολείται με ελεημοσύνες ήταν, κατά τη γνώμη του, επιζήμιες. Όταν, στη διάρκεια μιας δημόσιας προσευχής στη Φιλαδέλφεια, ένας άντρας χαρακτήρισε τον εαυτό του «έναν από τους φτωχούς του Θεού», ο Conwell είπε με αποδοκιμασία στο εκκλησίασμα, «Αναρωτιέμαι τι να σκέφτεται η γυναίκα του γι' αυτό»²⁶.

Τη δεκαετία του 1870, ο δημοφιλής Αμερικανός ιεροκήρυκας Henry Ward Beecher

ξεκίνησε μια παρόμοια εκστρατεία για τον επαναπροσδιορισμό των ηθικών προτεραιοτήτων των αντρών. Ο Beecher διαβεβαίωσε τους ενορίτες του ότι δεν θα έπρεπε να έχουν κανένα «ενδοιασμό» να κατευθύνουν όλους τους πόρους και την ενέργειά τους προς την άμεση οικογένειά τους. Η οικογένεια, έλεγε, «είναι το πεπτικό σύστημα του σώματος της πολιτικής». Η συντήρηση της οικογένειας είναι ο καλύτερος τρόπος για τη συντήρηση της κοινωνίας στο σύνολό της. Το σπίτι «είναι το σημείο επαφής κάθε άντρα με την κοινωνία στην οποία ζει. Η οικογένεια είναι το κύριο μέσο δράσης μας στην κοινωνία»²⁷.

Ενώ όμως ο αιδεσιμότατος Beecher παρακινούσε τους εύπορους ενορίτες του να ξοδεύουν τα χρήματά τους για να «εξυψώνουν» το σπίτι τους και να μετατρέψουν το σαλόνι τους σε «Αγία Τράπεζα», εκατομμύρια άνθρωποι της εργατικής τάξης στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική δεν είχαν καμία ελπίδα να διαφυλάξουν την ιδιωτική ζωή της οικογένειάς τους ή να προστατεύσουν τις γυναίκες και τα παιδιά τους από τον έξω κόσμο. Η εξιδανικευμένη οικογενειακή ζωή που απεικονίζεται στα έργα της βικτωριανής εποχής με τις χαρές του σπιτιού ήταν άπιαστο όνειρο για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού.

Στις νότιες Ηνωμένες Πολιτείες, οι ιδιοκτήτες σκλάβων δεν έδειχναν κανένα σεβασμό στην «ιερότητα» του γάμου, όταν επρόκειτο για τους σκλάβους τους. Ακόμα και μετά την κατάργηση της δουλείας, οι περισσότεροι Αφροαμερικανοί δεν είχαν ούτε το χρόνο ούτε τους πόρους να μετατρέψουν το σπίτι τους σε καταφύγιο. Το δέκατο ένατο αιώνα, στις εργατικές κατοικίες του Βορρά συχνά στοιβάζονταν σε ένα δωμάτιο έξι με δέκα άτομα. Οι περισσότεροι άνθρωποι της εργατικής τάξης στις πόλεις απέκτησαν δικό τους λουτρό ή σαλόνι μόλις τον εικοστό αιώνα. Όταν ο μεταρρυθμιστής Lawrence Veiller επιθεώρησε τριάντα εννέα κτίρια εργατικών κατοικιών στο Λόουερ Ιστ Σάιντ της Νέας Υόρκης, το 1900, μέτρησε 2.781 κατοίκους που μοιράζονταν μόνο 264 τουαλέτες, χωρίς ούτε μία μπανιέρα. Οι συνθήκες διαβίωσης στη Γλασκόβη, το Λονδίνο, το Λίβερπουλ, τη Βιέννη και το Παρίσι δεν ήταν καλύτερες. Ένας γιατρός στο Παρίσι επισκέφθηκε έναν ασθενή σε ένα δωμάτιο όπου ζούσαν είκοσι δύο ενήλικες και παιδιά, οι οποίοι μοιράζονταν πέντε κρεβάτια.²⁸

Περιορίζοντας τους ηθικούς τους προβληματισμούς στην οικογενειακή και τη

27 William McLoughlin, *The Meaning of Henry Ward Beecher: An Essay on the Shifting Values of Mid-Victorian America, 1840-1870* (New York: Alfred A. Knopf, 1970), σ. 115-116.

28 Rosemary O'Day, *The Family and Family Relationships, 1500-1900: England, France and the United States* (New York: St. Martin's Press, 1994), James Riley, *Rising Life Expectancy: A Global History* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2001), Cynthia Comacchio, *The Infinite Bonds of Family: Domesticity in Canada, 1850-1940* (Toronto: University of Toronto Press, 1999). Σχετικά με τους αγώνες των οικογενειών σκλάβων, βλ. Emily West, *Chains of Love: Slave Couples in Antebellum South Carolina* (Urbana: University of Illinois Press, 2004) και Brenda Stevenson, "Distress and Discord in Virginia Slave Families" στο Carol Bleser (επιμ.), *In Joy and in Sorrow: Women, Family, and Marriage in the Victorian South* (New York: Oxford University Press, 1991).

25 Mark Fann, *A Republic of Men: The American Founders, Gendered Language, and Patriarchal Politics* (New York: New York University Press, 1998), απόσπασμα του Adams στο W. Norton Grubb and Marvin Lazerson, *Broken Promises: How America Fails Its Children* (New York: Basic Books, 1982), σ. 283.

26 Coontz, *Social Origins*, σ. 226-229, 235, Kathryn Sklar, *Catharine Beecher* (New York: Norton, 1976), Mary Ryan, *Women in Public: Between Banners and Ballots, 1825-1880* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1990), σ. 37, 52-53, Russell Conwell, *Acres of Diamonds* (New York: Pyramid, 1966), σ. 22.

σεξουαλική συμπεριφορά, πολλά μέλη της μεσαίας τάξης κατάφερναν να αγνοούν τη σκληρή πραγματικότητα της ζωής για τις κατώτερες τάξεις ή ακόμα και να κατηγορούν την εργατική τάξη, επειδή δυσκολευόταν να δεσμευτεί ικανοποιητικά απέναντι στην οικογενειακή ζωή και τη γυναικεία αγνότητα. Ωστόσο, η εδραίωση του μοντέλου οικογένειας με τον άντρα κουβαλητή και τη γυναίκα νοικοκυρά στις μεσαίες και ανώτερες τάξεις συχνά συνεπαγόταν για μια μεγάλη μερίδα της κατώτερης τάξης να μην μπορεί να κάνει κάτι τέτοιο. Οι γυναίκες στις οικογένειες που δεν μπορούσαν να επιβιώσουν μόνο με το μισθό του άντρα γίνονταν υπηρέτριες σε άλλα σπίτια ή παρείχαν φθηνή εργασία σε εργοστάσια για την παραγωγή νέων καταναλωτικών αγαθών. Χωρίς την εργασία των ιδίων, οι νοικοκυρές της μεσαίας τάξης δεν θα είχαν αρκετό χρόνο για να «στηρίξουν» το σπίτι τους και να καλύψουν τις συναισθηματικές ανάγκες των συζύγων και των παιδιών τους. Στις πόλεις, στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, ένας υπηρέτης έπρεπε να μεταφέρει κάθε μέρα σχεδόν εκατό λίτρα νερό από ένα δημόσιο αγωγό για να συντηρηθεί ένα «αρκετά καθαρό» σπίτι, όπως οριζόταν στα βιβλία με συμβουλές.²⁹

Ο νέος σεβασμός που ενέπνεε η γυναικεία νοικοκυροσύνη είχε το τίμημά του για τις γυναίκες που δεν κατάφερναν να εκπληρώσουν τις προσδοκίες για προστατευμένη αγνότητα. Οι γυναίκες που δεν μπορούσαν να είναι σύζυγοι και μητέρες πλήρους απασχόλησης κουβαλούσαν συχνά τη ρετινιά των ηθικά έκφυλων ατόμων. Στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, ο Γάλλος ριζοσπαστικός αναρχικός Pierre-Joseph Proudhon ακουγόταν ακριβώς σαν τον πιο στενοκέφαλο Βρετανό συντηρητικό, όταν δήλωνε ότι δεν υπήρχε μέση οδός ανάμεσα στη νοικοκυρά και την πόρνη. Μια γυναίκα που έπεφτε έστω και για λίγο από το βάθρο δεν είχε δεύτερη ευκαιρία. Ένας Αμερικανός μυθιστοριογράφος έγραφε ότι «παρόλο που η γυναίκα έχει την ανώτερη αρετή», γίνεται «όταν αμαρτήσσει, η ελεεινότερη του φύλου της»³⁰.

Η σαφής διάκριση ανάμεσα στην ενάρετη γυναίκα και την έκπτωτη αδερφή της δεν άφηνε πολλά περιθώρια για την παραδοσιακή ανοχή απέναντι στις σεξουαλικές σχέσεις στη διάρκεια του αρραβώνα. Οι προοπτικές μιας γυναίκας της μεσαίας τάξης να παντρευτεί μπορούσαν να πληγούν ανεπανόρθωτα από μια απρεπή πράξη. Στη μεσαία τάξη των Γερμανών στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, σύμφωνα με τον ιστορικό Joseph Ehmer, ήταν αποδεκτό «για έναν άντρα να αρνηθεί να παντρευτεί

την κοπέλα ή τη μνηστή του, αν εκείνη είχε επιτρέψει να έχουν σεξουαλική επαφή πριν από το γάμο». Στην Αμερική, το παραμικρό ίχνος σεξουαλικής έκφρασης δημιουργούσε υποψίες για παρεκτροπή. Ένας γιατρός στη Βοστώνη έφτασε να αναφερθεί σε μια περίπτωση «νυμφομανούς παρθένας»³¹.

Έτσι, το δόγμα για τη διαφορετική φύση αντρών και γυναικών ήταν ευλογία και κατάρα μαζί για τις γυναίκες της μεσαίας τάξης, που ήταν βολεμένες σε νοικοκυριά με άντρα κουβαλητή. Όπως είδαμε, το δόγμα της διαφοράς μπορούσε να οδηγήσει στην εξιδανίκευση των ιδιαίτερων κλίσεων των γυναικών, αλλά μπορούσε να χρησιμοποιηθεί εξίσου καλά για τη δυσφήμιση και για τη λατρεία των γυναικών. Σε ένα μάθημα γυναικολογίας το 1847, ο δρ. Charles Meigs εξήγησε στο αποκλειστικά αντρικό ακροατήριο ότι μια γυναίκα έχει «ένα κεφάλι πολύ μικρό για να έχει μυαλό και ίσα ίσα μεγάλο για αγάπη». Οι γυναίκες που επιχειρούσαν να χρησιμοποιήσουν το μυαλό τους για κάτι περισσότερο από αγάπη ήταν «μόνο μισές γυναίκες, διανοητικά ερμαφρόδιτες», έγραφε ο Henry Harrington στο περιοδικό *Ladies' Companion*. Προειδοποιούσε ακόμα πως διέτρεχαν τον κίνδυνο να τρελαθούν, αν διοχέτευαν το αίμα και την ενέργειά τους μακριά από το πραγματικό κέντρο τους, τη μήτρα.³²

Η ιδέα ότι άντρες και γυναίκες ανήκαν σε εντελώς διαφορετικές σφαίρες δραστηριότητας έκλεισε πολλούς δρόμους στις γυναίκες που μπορεί παλαιότερα να έπαιζαν έναν ανεξάρτητο ρόλο ως *femes soles*, «αναπληρώτριες σύζυγοι» ή προστάτιδες οικογένειας. Οι γυναίκες μπορεί να μη θεωρούνταν πλέον «κατώτερου» άντρες, αλλά δεν τους επιτρεπόταν να ενεργούν καθόλου «σαν άντρες». Μερικοί ιστορικοί μάλιστα υποστηρίζουν ότι τα νέα ρομαντικά ιδεώδη ήταν απλώς ένας τρόπος για να δικαιολογηθεί η αρσενική κυριαρχία, σε μια περίοδο όπου η αποκάλυπτη πατριαρχία και ο απολυταρχισμός δεν νομιμοποιούνταν πια.³³

Παρ' όλα αυτά, τα νέα ιδεώδη του γάμου και της γυναικείας φύσης δεν ήταν απλώς μια εξωραϊσμένη εκδοχή της πατριαρχίας. Οι γυναίκες αποκόμισαν πολλά οφέλη από τις νέες θεωρίες σχετικά με τη γυναικεία φύση. Η εμμονή στην αγνότητα και τη γυναικεία «ψυχρότητα» φαίνονται καταπιεστικές στο σύγχρονο αναγνώστη,

31 Josef Ehmer, "Marriage" στο David Kertzer and Mario Barbagli (επιμ.), *The History of the European Family*, τόμ. 2, *Family Life in the Long Nineteenth Century, 1789-1913* (New Haven: Yale University Press, 2001), σ. 320, Charles Rosenberg, "Sexuality, Class and Role in 19th-century America", *American Quarterly* 25 (1973), σ. 139.

32 Carroll Smith-Rosenberg and Charles Rosenberg, "The Female Animal: Medical and Biological Views of Woman and Her Role in Nineteenth Century America", *Journal of American History* 60 (1973), *Ladies' Companion* 9 (1838), William and Robin Haller, *The Physician and Sexuality in Victorian America* (Chicago: University of Chicago Press, 1974), Susan Phinney Conrad, *Perish the Thought: Intellectual Women in Romantic America, 1830-1860* (New York: Oxford University Press, 1976).

33 Amy Erickson, *Women's Property in Early Modern England* (London: Routledge, 1993), Fletcher, *Gender, Sex, and Subordination* (βλ. κεφ. 7, σημ. 41), Susan Okin, "Women and the Making of the Sentimental Family", *Philosophy and Public Affairs* 11 (1982).

29 Stephanie Coontz, *The Way We Never Were: American Families and the Nostalgia Trap* (New York: Basic Books, 2000), Faye Dudden, *Serving Women: Household Service in 19th-century America* (Middletown, Conn.: Wesleyan University Press, 1983), David Katzman, *Seven Days a Week: Women and Domestic Service in Industrializing America* (New York: Oxford University Press, 1978), Christine Stansell, *City of Women: Sex and Class in New York, 1789-1860* (Urbana: University of Illinois, 1987), Flanders, *Inside the Victorian Home*.

30 James McMillan, *Housewife or Harlot: The Place of Women in French Society 1870-1940* (New York: St. Martin's Press, 1981), σ. 9, Deborah Simonon, *A History of European Women's Work: 1700 to the Present* (London: Routledge, 1998), σ. 87-88, D'Emilio and Freedman, *Intimate Matters*, σ. 70.

αλλά παρείχαν τότε στις γυναίκες έναν κοινωνικά αποδεκτό τρόπο για να αρνούνται τις σεξουαλικές απαιτήσεις των συζύγων τους. Στη Γαλλία του δωδέκατου αιώνα, ο ηγούμενος του Περσέιν εξέφραζε τη συμβατική άποψη της εποχής, όταν έλεγε στη δυστυχισμένη κόμησσα του Περς ότι έπρεπε να ενδώσει στις σεξουαλικές ορέξεις του συζύγου της. Ενώ η ψυχή της ανήκε μόνο στο Θεό, εξηγούσε ο ηγούμενος, ο Θεός είχε παραχωρήσει στο σύζυγό της όλα τα δικαιώματα πάνω στο σώμα της, κι εκείνη δεν μπορούσε να του αρνηθεί τη χρήση του. Μέχρι και τη δεκαετία του 1880, ο αγγλικός νόμος επέτρεπε σε έναν άντρα να κρατά τη σύζυγό του φυλακισμένη στο σπίτι, αν εκείνη του αρνιόταν τα «συζυγικά δικαιώματά» του.³⁴

Από τη στιγμή όμως που εδραιώθηκε η έννοια της γυναικείας αγνότητας και επιβεβαιώθηκε από τον ιατρικό κλάδο, οι γυναίκες απέκτησαν το ηθικό δικαίωμα να λένε όχι στο σεξ, παρόλο που ο σύζυγός τους εξακολουθούσε να έχει νομική εξουσία πάνω στο σώμα τους. Επιπλέον, η λατρεία της γυναικείας αγνότητας δεν ήταν μονόδρομος, όπως θα μπορούσε αρχικά να υποθέσει ένας σύγχρονος παρατηρητής. Οι άντρες καλούνταν να μιμηθούν αυτή την αγνότητα. Παρότι υποτίθεται πως εκείνοι είχαν έντονες σεξουαλικές ορμές, αυτές θεωρούνταν ατυχείς παρορμήσεις που έπρεπε να ελέγχονται και να καταστέλλονται. Τα βιβλία με συμβουλές επέμεναν ότι ακόμα και μέσα στο γάμο οι άντρες δεν έπρεπε να αφήνονται στην «αχαλίνωτη χρήση» του ζωώδους πάθους τους.³⁵

Πολλές ιατρικές και θρησκευτικές αρχές του δέκατου ένατου αιώνα προειδοποιούσαν ότι αν ένας άντρας έκανε σεξ ακόμα και μία φορά την εβδομάδα, κινδύνευε να γίνει «σκλάβος» του σεξουαλικού πάθους του. Ο συγγραφέας μπεστ-σέλερ Sylvester Graham προειδοποιούσε τους αναγνώστες του πως «μόνο το γεγονός ότι ένας άντρας είναι παντρεμένος με μία γυναίκα και είναι απόλυτα εγκρατής απέναντί της, σε καμία περίπτωση δεν αποτρέπει τους κινδύνους που απορρέουν από τις σεξουαλικές καταχρήσεις, αν η συναναστροφή του μαζί της υπερβαίνει τα όρια της... συζυγικής λεπτότητας». Ο Sylvester υπολόγισε ότι «κατά κανόνα, μπορούμε να πούμε στους υγιείς και τους ακμαίους: Θα ήταν καλύτερα για εσάς η συχνότητα της απόλαυσής σας να μην ξεπερνά τον αριθμό των μηνών το χρόνο».³⁶

Η αλληλογραφία και τα ημερολόγια του δέκατου ένατου αιώνα μαρτυρούν ότι πολλοί άντρες αισθάνονταν εξαιρετικά άβολα με τις σεξουαλικές ορμές τους και

προσπαθούσαν απεγνωσμένα να τις ελέγξουν. Παρόλο που πολλοί κατέφευγαν σε πόρνες για τη σεξουαλική εκτόνωση που δεν μπορούσαν να ζητήσουν από την αγαπημένη τους, το έκαναν συχνά με μεγάλη ενοχή. Άλλοι πάλι ικέτευαν την αγαπημένη τους να τους βοηθήσει να αντισταθούν στον πειρασμό. «Βοήθησέ με να πολεμήσω τον εαυτό μου – το χειρότερο εαυτό μου που έχει τον έλεγχο εδώ και τόσο καιρό», έγραφε ένας άντρας στη μνηστή του. Ένας άλλος δήλωνε στην αγαπημένη του, «είσαι η απόλυτη ενσάρκωση της αγνότητας για μένα... και θα με βοηθήσεις να εξαγνιστώ»³⁷.

Το νέο προνόμιο μιας συζύγου να λέει όχι στο σεξ ήταν ιδιαίτερα σημαντικό σε έναν κόσμο όπου οι μέθοδοι αντισύλληψης ήταν ακόμα αναξιόπιστες. Πολλοί άντρες επίσης, οι οποίοι τώρα ενδιαφέρονταν περισσότερο για το γάμο τους παρά για το μέλλον της γενιάς τους, ανησυχούσαν για τους κινδύνους που διέτρεχε η σύζυγός τους στη γέννα. Στην αλληλογραφία τους, οι σύζυγοι του δέκατου αιώνα εκφράζουν μια έντονη ανησυχία για λογαριασμό των γυναικών τους, αλλά και τη δική τους ενοχή, επειδή τις εκθέτουν στους κινδύνους της γέννας. Ο Samuel Cormanay, Αμερικανός που έζησε την εποχή του Εμφυλίου Πολέμου, έγραψε σχετικά με την επικείμενη γέννα της γυναίκας του: «Αχ, να μπορούσα να πάρω επάνω μου κάθε πόνο που πρέπει να νιώσει και να υποφέρω για κείνη... επειδή κατά μία έννοια εγώ είμαι η αιτία ή η αφορμή για μεγάλο μέρος του πόνου και της δυστυχίας της»³⁸.

Οι άντρες συχνά συμφωνούσαν να χρησιμοποιούν αντισυλληπτικές πρακτικές, όπως η διακοπόμενη συνουσία, που περιόριζαν τη δική τους σεξουαλική ευχαρίστηση. Επίσης, πολλοί συμφωνούσαν με την απόφαση της γυναίκας τους να κάνει έκτρωση, μια πολύ κοινή πρακτική στις αξιοσέβαστες παντρεμένες γυναίκες στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα.³⁹

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο αριθμός των γεννήσεων στα παντρεμένα ζευγάρια λευκών έπεσε απότομα στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, από ένα μέσο όρο που ξεπερνούσε τα επτά παιδιά ανά ζευγάρι το 1800 σε λιγότερα από τέσσερα το 1900. Μέχρι τότε, οι γυναίκες με συζύγους στη δουλειά, ή που εργάζονταν είχαν ακόμα λιγότερα παιδιά. Η πτώση στις γεννήσεις εντός γάμου στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα ξεκίνησε από την καθολική Γαλλία και τις προτεσταντικές –κατά κύριο λόγο– Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά ακολούθησαν και άλλες χώρες τον ίδιο αιώνα. Στον Καναδά και τη Βρετανία, οι γυναίκες που έκαναν παιδιά στις αρχές της δεκαετίας του 1900 είχαν κατά κανόνα να αναθρέψουν μόνο τα μισά παιδιά απ' όσα οι γιαγιάδες

34 Nancy Cott, "Passionlessness: An Interpretation of Victorian Sexual Ideology" στο Nancy Cott and Elizabeth Pleck (επιμ.), *A Heritage of Her Own* (New York: Simon and Schuster, 1979), Duby, *Love and Marriage in the Middle Ages*, σ. 27-28 (βλ. κεφ. 7, σημ. 3).

35 John Demos, "The American Family in Past Time", *American Scholar*, 43 (1974), Dr. John Cowan, στο Ronald Walters (επιμ.), *Primers for Prudery: Sexual Advice to Victorian America* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000).

36 Peter Laipson, "Kiss Without Shame, for She Desires It", *Journal of Social History* (1996), σ. 507, Norton, *Major Problems*, σ. 228.

37 D'Emilio and Freedman, *Intimate Matters*, σ. 180.

38 Απόσπασμα του Cormanay στο Shawn Johansen, *Family Men: Middle-Class Fatherhood in Early Industrializing America* (New York: Routledge, 2001), σ. 51.

39 Walters, *Primers for Prudery*, Cott, "Passionless", James Mohr, *Abortion in America: The Origins and Evolution of National Policy, 1800-1900* (New York: Oxford University Press, 1978), Janet Brodie, *Contraception and Abortion in Nineteenth-Century America* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1994).

τους. Στο Βέλγιο και τη Γερμανία, επίσης, η συζυγική γονιμότητα είχε αρχίσει να μειώνεται στις αρχές της δεκαετίας του 1880.⁴⁰

Αυτή η σημαντική μείωση της αναπαραγωγής, η οποία αφορούσε κυρίως τις μεσαίες και επαγγελματικές τάξεις, ανακούφισε τις γυναίκες από τον αέναο κύκλο της γέννησης και της ανατροφής παιδιών, και έδωσε στα ζευγάρια περισσότερο χρόνο για οικογενειακή ζωή. Ωστόσο, σε συνδυασμό με την πολυδιαφημισμένη γυναικεία αγνότητα και αρετή, τους έδωσε την ευκαιρία να εκφράσουν την άποψή τους και σε ηθικά θέματα εκτός σπιτιού. Οι γυναίκες της μεσαίας τάξης έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις εκστρατείες για την κατάργηση της δουλείας, καθώς και στα κινήματα για την κατάργηση της παιδικής εργασίας και τη μείωση της διαδεδομένης κατάχρησης αλκοόλ. Επίσης, αγωνίστηκαν για να αυξηθεί η ηλικία συναίνεσης στη σεξουαλική πράξη για τα κορίτσια. Στο μεγαλύτερο μέρος του δέκατου ένατου αιώνα, η ηλικία συναίνεσης για τα κορίτσια στις περισσότερες πολιτείες των ΗΠΑ ήταν τα δέκα, έντεκα ή δώδεκα χρόνια. Στην πολιτεία του Ντέλαγουερ ήταν τα επτά χρόνια!⁴¹ Μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, οι μεταρρυθμιστές στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες είχαν θεσπίσει τη νόμιμη ηλικία συναίνεσης στα δεκαέξι ως δεκαοκτώ χρόνια.

Παρόλο που το κίνημα υπέρ της κοινωνικής αγνότητας είχε κατασταλτική επίδραση στους άντρες και τις γυναίκες που δεν συμμερίζονταν την κοσμοθεωρία των προτεσταντών ευαγγελιστών ηγετών, ήταν μέρος μιας ευρύτερης ανθρωπιστικής εκστρατείας κατά της σεξουαλικής βίας και της εκμετάλλευσης των παιδιών. Στα πλαίσια της καταπολέμησης αυτών των κακών, πολλοί μεταρρυθμιστές της μεσαίας τάξης υιοθέτησαν σταδιακά μια λιγότερο τιμωρητική και επικριτική στάση απέναντι στις «έκπτωτες γυναίκες», συμπεριλαμβανομένων των ιερόδουλων, υποστηρίζοντας ότι εφόσον οι γυναίκες ήταν αγνές από τη φύση τους, μόνον οι στερήσεις εξαιτίας της φτώχειας και της κακομεταχείρισης μπορούσαν να τις οδηγήσουν σε έναν τρόπο ζωής κατάφωρα αντίθετο με τα βαθύτερα ένστικτά τους.

Ο νέος σεβασμός για την ηθική και την αγνότητα των γυναικών είχε ιδιαίτερο αντίκτυπο στο οικογενειακό δίκαιο. Στη Βόρεια Αμερική και τη Βρετανία, αλλά όλο και περισσότερο και στην υπόλοιπη Ευρώπη, δικαστές και νομοθέτες απέρριπταν το κατά παράδοση δεδομένο, ότι αν ένα ζευγάρι χώριζε, ο άντρας θα έπρεπε να πάρει τα παιδιά. Στην Αγγλία, ένας νόμος του 1839 έδινε αυτόματα στη γυναίκα την επιμέλεια

όλων των παιδιών ηλικίας κάτω των επτά ετών, αν εκείνη ήταν η αθώα πλευρά σε ένα χωρισμό ή διαζύγιο. Μεταγενέστεροι νόμοι κατάργησαν αυτό το όριο ηλικίας. Μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, οι περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, μαζί με τον Καναδά και της Ηνωμένες Πολιτείες, όριζαν ότι η σύζυγος είχε δικαιώματα στην περιουσία που είχε φέρει μαζί της στο γάμο και τουλάχιστον σε ένα μέρος των εισοδημάτων που μπορεί να κέρδιζε στη διάρκεια του γάμου της.

Το δικαίωμα μιας σύζυγου να κληρονομεί το σύζυγό της ενισχύθηκε επίσης από το νέο προβάδισμα που κέρδισε η συζυγική σχέση. Η ερευνήτρια νομικών θεμάτων Mary Ann Glendon παρατηρεί ότι στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα στη Δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ σημειώθηκε μια σταδιακή μείωση των νομικών δικαιωμάτων των «οικογενειακών μελών εκτός της συζυγικής μονάδας, που περιλάμβανε το σύζυγο, τη σύζυγο και τα παιδιά». Στο κληρονομικό δίκαιο, τα δικαιώματα του επιζώντα συζύγου «σταδιακά ενισχύθηκαν παντού εις βάρος των συγγενών εξ αίματος του αποθανόντα». Στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, έγινε όλο και πιο δύσκολο για ένα σύζυγο να αποκληρώσει τη γυναίκα του ή να ευνοήσει άλλους συγγενείς στη διαθήκη του εις βάρος της.⁴²

Η ρομαντική θεώρηση του γάμου περιόριζε επίσης την ανοχή απέναντι στην οικογενειακή βία. Σε όλη την Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες, οι δικαστές άρχισαν να χαρακτηρίζουν τους ενόχους σοβαρής κακοποίησης «επαίσχυντους» και «αισχρούς», εκφράζοντας μια αγανάκτηση σχετικά με τη συζυγική βαρβαρότητα, η οποία απουσίαζε σε μεγάλο βαθμό από τις δικαστικές υποθέσεις πριν από τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα. Το 1871, το Ανώτατο Δικαστήριο της Μασαχουσέτης απέρριψε κατηγορηματικά την παραδοσιακή άποψη, ότι ένας σύζυγος είχε το δικαίωμα να επιβάλλει σωματική «τιμωρία» στη γυναίκα του. «Τα βίαια χτυπήματα κατά της σύζυγου με ανοιχτή παλάμη δεν συγκαταλέγονται στα δικαιώματα που αποκτά ένας σύζυγος με το γάμο», έκρινε το δικαστήριο, «ακόμα και αν η σύζυγος είναι μεθυσμένη ή αυθάδης»⁴³.

42 Mary Ann Glendon, *The Transformation of Family Law* (Chicago: University of Chicago Press, 1989), σ. 238.

43 Jennine Hurl-Eamon, "Domestic Violence Prosecuted: Women Binding over their Husbands for Assault at Westminster Quarter Sessions, 1685-1720", *Journal of Family History* 26 (2001), M. Hunt, "Wife Beating, Domesticity and Women's Independence in Eighteenth-Century London", *Gender and History*, 4 (1992), R. P. Dobash and R. E. Dobash, "Community Response to Violence Against Wives: Charivari, Abstract Justice, and Patriarchy", *Social Problems* 28 (1981), Leah Leneman, *Alienated Affections: The Scottish Experience of Divorce, 1684-1830* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1998), A. James Hammerton, *Cruelty and Companionship: Conflict in Nineteenth-Century Married Life* (London: Routledge, 1992), Shani D'Cruze, *Crimes of Outrage: Sex, Violence and Victorian Working Women* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1998), Leah Leneman, "A Tyrant and Tormentor": Violence Against Wives in Eighteenth- and Early Nineteenth-Century Scotland, *Continuity and Change* 12 (1997), Linda Hirshman and Jane Larson, *Hard Bargains: The Politics of Sex* (New York: Oxford University Press, 1998), Steven Mintz, "Regulating the American Family" στο Joseph Hawes and Elizabeth Nybakken (επιμ.), *Family and*

40 Estelle Freedman, *The History of the Family and the History of Sexuality* (Washington, D.C.: American Historical Association, 1998), D'Emilio and Freeman, *Intimate Matters*, Daniel Scott Smith, "Early Fertility Decline in America", *Journal of Family History* 12 (1987). Michael Anderson, "The Social Implications of Demographic Change" στο Thompson, *Cambridge Social History*, τόμ. 2, Alison Prentice et al., *Canadian Women: A History* (Toronto: Harcourt Brace, 1996), Miller, *Transformations of Patriarchy in the West* (βλ. κεφ. 8, σημ. 33).

41 David Pivar, *Purity Crusade: Sexual Morality and Social Control, 1868-1900* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1973).

Επιπλέον, η μοναδική ηθική επιρροή που αποδιδόταν στις μητέρες βοήθησε να εξαπλωθούν οι δυνατότητες μόρφωσης των γυναικών. Στο μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής, τα ποσοστά του γυναικείου αλφαριθμητισμού ήταν πολύ χαμηλότερα από αυτά του αντρικού στις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα. Το πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, όμως, τα ποσοστά αλφαριθμητισμού αντρών και γυναικών ισοσκελίστηκαν, καθώς η μόρφωση των γυναικών συνδεόταν με το καθήκον μιας σύζυγου να διδάξει τα παιδιά της πώς να γίνουν ηθικά άτομα και καλοί πολίτες. Κατά το δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα μάλιστα, οι γυναίκες άρχισαν να έχουν πρόσβαση σε κολλέγια και πανεπιστήμια.

Οι αλλαγές στην οικονομική ζωή ενθάρρυναν επίσης την ανάπτυξη πιο στοργικών σχέσεων στους κόλπους της πυρηνικής οικογένειας. Στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, όλο και περισσότεροι άνθρωποι μεσαίων εισοδημάτων μπορούσαν να έχουν ένα σπίτι με σαλόνι ή καθιστικό και χωριστά υπνοδωμάτια για τους γονείς και τα παιδιά. Αυτές οι αλλαγές στην αρχιτεκτονική διαρρύθμιση παρείχαν περισσότερο χώρο για κοινές οικογενειακές δραστηριότητες, καθώς και τη δυνατότητα μεγαλύτερης απομόνωσης στο παντρεμένο ζευγάρι.⁴⁴

Η πρόοδος στην ιατρική και η βελτίωση της διατροφής ενίσχυσε επίσης τον κεντρικό ρόλο του γάμου στη ζωή των ανθρώπων. Στην Αγγλία, ο μέσος όρος ζωής για τους άντρες αυξήθηκε από τα τριάντα δύο χρόνια το 1711 στα σαράντα τέσσερα το 1831 και στα σαράντα εννέα το 1861, ενώ κατά τα τέλη του αιώνα έφτασε σχεδόν τα εξήντα. «Η μέση διάρκεια των γάμων», εκτιμά ο ιστορικός Roderick Phillips, «αυξήθηκε από δεκαπέντε με είκοσι χρόνια στην προβιομηχανική Ευρώπη σε περίπου τριάντα πέντε χρόνια το 1900»⁴⁵.

Στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, πολλές από τις εξελίξεις στην ιατρική και τη διατροφή είχαν αρχίσει να φτάνουν και στις κατώτερες τάξεις, το ίδιο και μερικές από τις οικογενειακές αξίες της μεσαίας τάξης. Ενώ οι περισσότερες οικογένειες αγροτών και βιομηχανικών εργατών διατήρησαν μέχρι τον εικοστό αιώνα τα παλαιότερα μοντέλα κοινωνικοποίησης πέρα από τον οικογενειακό περίγυρο και άργησαν να υιοθετήσουν τις υψηλές προσδοκίες για συζυγική οικειότητα, άρχισαν να ασπάζονται τις αξίες της μεσαίας τάξης σχετικά με τη γυναικεία νοικοκυροσύνη. Για πολλούς εργάτες, μια σύζυγος που έμενε στο σπίτι έφτασε να αντιπροσωπεύει το ανώτερο επίπεδο ευημερίας που μπορούσαν να ελπίζουν ότι θα φτάσουν. Σε πολλές περιπτώσεις όμως αυτό σήμαινε και καλή αίσθηση της οικονομίας.

Δεδομένου ότι η αμοιβή μιας γυναίκας αντιστοιχούσε γενικά στο ένα τρίτο του μισθού ενός άντρα, μια σύζυγος που έμενε στο σπίτι και έφτιαχνε τα ρούχα της οικο-

γένειας, ετοίμαζε το φαγητό, καλλιεργούσε λαχανικά, εξέτρεφε κότες και ίσως είχε και κάποιους οικότροφους συνεισέφερε γενικά περισσότερο στην επιβίωση της οικογένειας από μια εργαζόμενη σύζυγο. Οι γυναίκες της εργατικής τάξης εκείνη την περίοδο ήταν πιο πιθανό να εργάζονται, όταν τα παιδιά τους ήταν πολύ μικρά, και να αποχωρούν από το εργατικό δυναμικό, όταν τα παιδιά ήταν αρκετά μεγάλα για να δουλέψουν. Οι ίδιες μπορεί να έφερναν στο σπίτι ένα πρόσθετο εισόδημα, αφού είχαν «αποσυρθεί» από το εργατικό δυναμικό, αναλαμβάνοντας εποχικές εργασίες ή δουλεύοντας ως μοδίστρες στο σπίτι. Ωστόσο, εκτός από την περίπτωση που ο μισθός του άντρα ήταν κάτω από το όριο επιβίωσης –όπως στην περίπτωση πολλών Αφρο-αμερικανών και μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες, καθώς και των Ιρλανδών εργατών στη Βρετανία– μια οικογένεια συνήθως τα έφερνε βόλτα καλύτερα, αν η σύζυγος μπορούσε να μείνει στο σπίτι το μεγαλύτερο μέρος της χρονιάς. Η μη εποχική πλήρης απασχόληση αφορούσε κυρίως τους άντρες, τους εφήβους και τις ανύπαντρες γυναίκες.⁴⁶

Κατά τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, η προσπάθεια μιας οικογένειας να τα βγάλει πέρα με το μικρό μισθό ενός εργάτη ήταν από μόνη της μια εργασία πλήρους απασχόλησης. Είναι δύσκολο για μας σήμερα να συλλάβουμε τη λεπτή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην επιβίωση και την ένδεια τόσο πολλών ανθρώπων στο παρελθόν. Σήμερα, μια σύζυγος συνήθως δεν σπαταλά το χρόνο ή τη βενζίνη για να πάει σε διαφορετικά μαγαζιά, ώστε να κάνει τις αγορές της στις καλύτερες τιμές ή να βρει όλα όσα χρειάζεται. Πριν από εκατό χρόνια όμως, αυτή η χρονοβόρα δραστηριότητα συχνά ήταν ο μόνος τρόπος για να επιβιώσει μια οικογένεια. Για παράδειγμα, ένας άντρας που μεγάλωσε στο Γιόρκσερ της Αγγλίας τη δεκαετία του 1860 θυμόταν ότι μια γυναίκα της εποχής εκείνης μπορεί να επισκεπτόταν τέσσερα διαφορετικά μαγαζιά και να αγοράζε ένα κιλό μήλα ή λαχανικά από το καθένα, αντί να αγοράσει τέσσερα κιλά από τον ίδιο έμπορο. Με αυτή τη στρατηγική κέρδιζε από τη φύρα της ζυγαριάς. Επειδή κάθε μαγαζάτορας ζύγιζε λίγο περισσότερο από ένα κιλό, η γυναίκα μπορεί να κέρδιζε ένα μήλο ή μια πατάτα χωρίς πρόσθετο κόστος από τα τέσσερα ξεχωριστά ζυγίσματα.

46 Σχετικά με αυτή και την επόμενη παράγραφο, βλ. Jeanne Boydston, *Home and Work: Housework, Wages, and the Ideology of Work in the Early Republic* (New York: Oxford University Press, 1990), Francis Early, "The French-Canadian Family Economy and Standard-of-Living in Lowell, Massachusetts, 1870", *Journal of Family History* 7 (1982), σ. 184, Michael Raines, "Industrial Work and the Family Life Cycle, 1889-1890", *Research in Economic History* 4 (1979), σ. 291, Claudia Goldin, *Understanding the Gender Gap: On the Economic History of American Women* (New York: Oxford University Press, 1990), Michael Anderson, *Family Structure in Nineteenth-Century Lancashire* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1971), Colin Creighton, "The Rise of the Male Breadwinner Family", *Comparative Studies in Society and History* 38 (1996), Joanna Bourke, "Housewifery in Working-Class England" στο Pamela Sharpe (επιμ.), *Women's Work: The English Experience, 1650-1914* (London: Arnold Publishers, 1998), σ. 339, Sara Horrell and Jane Humphries, "Women's Labour Force Participation and the Transition to the Male Breadwinner Family", *Economic History Review* 48 (1995).

Society in American History (Urbana: University of Illinois Press, 2001).

44 Riley, *Rising Life Expectancy*, σ. 172-179.

45 Anderson, "Social Implications", σ. 27, Phillips, *Putting Asunder*, σ. 393 (βλ. κεφ. 9, σημ. 17).

Αν λάβουμε υπόψη το χρόνο και τον κόπο μιας συζύγου που έπρεπε να τα βγάλει πέρα με έναν πενιχρό οικογενειακό μισθό, με τις άθλιες συνθήκες εργασίας και τις χαμηλές αμοιβές των γυναικών που εργάζονταν εκτός σπιτιού, δεν είναι περίεργο που τόσο πολλές γυναίκες χαμηλών εισοδημάτων ονειρεύονταν να γίνουν «κυρίες»-νοικοκυρές. Παρόλο που πολλές γυναίκες της εργατικής τάξης έπρεπε να εργάζονται εκτός σπιτιού για μεγάλο μέρος της ζωής τους, η ιδεολογία του άντρα κουβαλητή και της γυναίκας νοικοκυράς εδραιώθηκε στις φιλοδοξίες της εργατικής τάξης. Κατά τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, οι γυναίκες συχνά αρνούνταν την ετικέτα της εργαζόμενης, ακόμα και όταν κέρδιζαν κάποιο μισθό. Όταν μια κορδελιάστρα στη Γαλλία ρωτήθηκε αν η μητέρα της είχε εργαστεί ποτέ, απάντησε «Όχι, ποτέ». Η μητέρα της, εξήγησε, «έμενε στο σπίτι, αλλά έκανε τη μοδίστρα σε άλλους. Πότε δεν έμενε χωρίς δουλειά στα χέρια της». Μια μεγαλύτερη παντρεμένη Ουαλή δήλωσε τη δεκαετία του 1920 ότι δεν είχε «δουλέψει ποτέ» πριν από το γάμο. «Α, ναι – πήγαινα και δούλευα σε σπίτια για να κερδίζω μερικά σελίνια, δούλεψα σε μια οικογένεια... κι έπαιρνα πλύσιμο στο σπίτι... θα έκανα οτιδήποτε για να κερδίσω χρήματα»⁴⁷. Οτιδήποτε, σαν να λείει εκτός από «δουλειά»!

Το ιδεώδες του γάμου με τον άντρα κουβαλητή και τη γυναίκα νοικοκυρά ήταν επίσης ελκυστικό για τις οικογένειες της εργατικής τάξης, επειδή πρόσφερε ένα επιχείρημα για τη βελτίωση των παροχών πρόνοιας και την αύξηση των μισθών. Στην Αγγλία, γράφει η ιστορικός Anna Clark, οι υπεύθυνοι των νόμων κοινωνικής πρόνοιας «άρχισαν να πιστεύουν ότι ο μισθός του άντρα κουβαλητή ήταν μια δίκαιη ανταμοιβή για το μέσο εργαζόμενο άντρα που αποδείκνυε ότι ήταν ευπόληπτος». Αντί να υποχρεώνουν τις γυναίκες να εργάζονται, όταν οι άντρες τους ήταν άρρωστοι ή άνεργοι, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα και οι οργανισμοί πρόνοιας τους πρόσφεραν κάποιο βοήθημα για να μπορούν να μένουν σπίτι – εφόσον πληρούσαν τα κριτήρια των μεταρρυθμιστών της μεσαίας τάξης περί ευποληψίας.⁴⁸

Το τελευταίο τρίτο του δέκατου ένατου αιώνα, τα εργατικά συνδικάτα χρησιμοποίησαν το ιδεώδες του άντρα κουβαλητή για να απαιτήσουν έναν ικανοποιητικό μισθό για όλους τους εργαζόμενους άντρες. Αυτή η άποψη έβρισκε σύμφωνους όλο και περισσότερους παρατηρητές της μεσαίας τάξης, ακόμα και όσους δεν ήταν θετικά διακείμενοι απέναντι στο συνδικαλισμό. Οι υπέρμαχοι του «προστατευμένου οικογενειακού κύκλου» σοκαρίστηκαν από την ανακάλυψη ότι σε πολλές εργατικές οικο-

γένειες οι μισθοί των παιδιών τους κάλυπταν περισσότερο από το μισό ετήσιο εισόδημά τους. Το 1878, ο ιερέας Joseph Cook στη Βοστώνη δήλωσε ότι «αν θέλουμε να διατηρηθούν οι θεσμοί μας», το τίμημα της εργασίας «θα πρέπει να περιλαμβάνει το κόστος μιας συζύγου που μένει στο σπίτι για να φροντίσει τα μικρά παιδιά»⁴⁹. Ωστόσο, χάρη στους αγώνες της εργατικής τάξης για μεγαλύτερους μισθούς και καλύτερες συνθήκες εργασίας, κάποιοι από τους συμμάχους τους στις μεσαίες τάξεις, ιδιαίτερα οι γυναίκες, θα γνώριζαν τη δύναμη –και τη συγκίνηση– που ένιωθε κάποιος που έφευγε από το σπίτι για να εργαστεί με σκοπό την κοινωνική αλλαγή.

Στα τέλη του δέκατου-όγδοου αιώνα, οι συντηρητικοί είχαν προειδοποιήσει ότι οι γάμοι που βασίζονταν στην αγάπη και την επιθυμία για προσωπική ευτυχία ήταν από τη φύση τους ασταθείς. Αν η αγάπη ήταν ο πιο σημαντικός λόγος για να παντρευτεί κάποιος, πώς θα μπορούσε η κοινωνία να καταδικάζει τους ανθρώπους που έμεναν ανύπαντροι αντί να κάνουν ένα γάμο χωρίς αγάπη; Αν η αγάπη εξαφανιζόταν από ένα γάμο, γιατί να μην επιτρέπεται στους δύο συζύγους να τραβήξει ο καθένας το δρόμο του; Αν οι άντρες και οι γυναίκες ήταν όντως αδερφές ψυχές, γιατί να μην είναι ίσοι συνεργάτες και στην κοινωνία;

Στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, το δόγμα ότι οι άντρες και οι γυναίκες είχαν διαφορετική φύση και καταλάμβαναν διαφορετικές σφαίρες της ζωής φαινόταν να απαντά σε αυτά τα ερωτήματα, χωρίς να αφήνει να εκδηλωθούν τα ριζοσπαστικά αιτήματα που είχαν ταρακουνήσει την κοινωνία τη δεκαετία του 1790.

Το δόγμα των διαφορετικών κόσμων παρεμπόδιζε τον έμφυτο ατομικιστικό χαρακτήρα της «επιδίωξης της ευτυχίας», καθώς δημιουργούσε μια αμοιβαία εξάρτηση ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες, και επέμενε ότι κάθε φύλο ήταν ατελές χωρίς το γάμο. Δικαιολογούσε τον περιορισμό των γυναικών στο σπίτι, χωρίς να χρειάζεται να επικαλεστεί πατριαρχικά επιχειρήματα σχετικά με το δικαίωμα των αντρών στην εξουσία. Οι γυναίκες δεν θα επιθυμούσαν μια θέση στο δημόσιο βίο έξω από το σπίτι, επειδή μπορούσαν να ασκήσουν την ηθική επιρροή τους στους συζύγους τους και, μέσω αυτών, στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Οι άντρες προστάτευαν τις γυναίκες, χωρίς να τις εξουσιάζουν, κρατώντας τους πολιτικούς και οικονομικούς ρόλους για τον εαυτό τους.

Ωστόσο, το δόγμα των διαφορετικών κόσμων και της γυναικείας αγνότητας έθετε τα δικά του διλήμματα. Ακόμα και στους καλύτερους γάμους, πώς μπορούσαν δύο άνθρωποι με τόσο διαφορετική φύση και άνισες εμπειρίες να καταλάβουν πραγματικά ο ένας τον άλλο; Και τι γινόταν, αν ένας γάμος πήγαινε στραβά; Θα έπρεπε στ'

47 Simonton, *History of European Women's Work*, σ. 262, Wally Seccombe, *Weathering the Storm: Working-Class Families from the Industrial Revolution to the Fertility Decline* (London, New York: Verso, 1993), σ. 111-124.

48 Riley, *Rising Life Expectancy*, Ute Frevert, "The Civilizing Tendency of Hygiene" στο John Fout (επιμ.), *German Women in the Nineteenth Century* (London: Holmes & Meier, 1984), S. D. Chapman (επιμ.), *The History of Working Class Housing* (London: David & Charles, 1971), Anna Clark, "The New Poor Law and the Breadwinner Wage", *Journal of Social History* (2000).

49 Thomas Hine, *The Rise and Fall of the American Teenager* (New York: Perennial Books, 1999), σ. 125, Amy Dru Stanley, *From Bondage to Contract: Wage Labor, Marriage, and the Market in the Age of Slave Emancipation* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998), σ. 147.

αλήθεια μια «έκπτωτη γυναίκα» να παντρευτεί τον άντρα που την αποπλάνησε και την πρόδωσε; Ένας άντρας ήταν υποχρεωμένος να μείνει παντρεμένος για τριάντα πέντε χρόνια με μια σύζυγο, η οποία είχε λιγότερο υψηλό φρόνημα απ' όσο τον είχε κάνει να πιστέψει πριν από το γάμο; Μια γυναίκα ήταν υποχρεωμένη να μείνει με έναν άντρα που δεν σεβόταν την έμφυτη αγνότητά της; Αυτά τα ερωτήματα έγιναν πιο πειστικά, καθώς οι ελπίδες για οικειότητα, που γεννήθηκαν από τη λατρεία του ρομαντικού γάμου, σκόνταφταν πάνω στο άκαμπτο εμπόδιο του διαχωρισμού των δύο φύλων. Και θα γίνονταν ακόμα πιο επιτακτικά, όταν οι αγώνες αντρών και γυναικών της εργατικής τάξης, καθώς και των συμμάχων τους από τη μεσαία τάξη, θα έδειχναν στους ανθρώπους εναλλακτικούς τρόπους για την οργάνωση της προσωπικής ζωής.

11. «Ένα ενεργό ηφαίστειο»: κάτω από την επιφάνεια του βικτωριανού γάμου

Είναι αστείο, αλλά οι σοβαροί Βικτωριανοί —οι ίδιοι άνθρωποι που έγραφαν φλογερές ωδές στο συζυγικό βίο και που τρόμαζαν τόσο με τη σεξουαλική απρέπεια, ώστε έλεγαν «λευκό κρέας» και «σκούρο κρέας» για να μη χρειαστεί να αναφερθούν στο μπουτί ή το στήθος τους κοτόπουλου— άνοιξαν την πόρτα στην πιο ριζοσπαστική κριτική του γάμου και στη σεξουαλική επανάσταση με τις μεγαλύτερες προεκτάσεις που είχε δει μέχρι τότε η Δύση. Ποιος θα το φανταζόταν, ότι παρά τις επίσημες ενδυμασίες και τα σοβαρά πορτρέτα, την εμμονή με την αγνότητα, τις επιφυλάξεις σχετικά με το σεξ (ακόμα και μετά το γάμο), και τη γλυκανάλατη θεώρηση της συζύγου ως «αγγέλου του σπιτιού», θα έφερναν πραγματική επανάσταση στις συζυγικές ιδέες και τα ήθη;

Στην πραγματικότητα, όμως, η νέα ρομαντική θεώρηση της συζυγικής αγάπης κατά τη βικτωριανή εποχή ήταν ένα ριζοσπαστικό κοινωνικό πείραμα. Οι Βικτωριανοί ήταν οι πρώτοι άνθρωποι στην ιστορία που προσπάθησαν να μετατρέψουν το γάμο σε κεντρική εμπειρία στις ζωές των ανθρώπων, και τη συζυγική αγάπη στο βασικό πυρήνα των αισθημάτων, των υποχρεώσεων και της ικανοποίησής τους. Παρά την ξύλινη γλώσσα της εποχής, ο βικτωριανός γάμος έτρεφε όλες τις ελπίδες για ρομαντική αγάπη, οικειότητα, προσωπική ολοκλήρωση και αμοιβαία ευτυχία, που θα εκφράζονταν πιο ανοιχτά και επιτακτικά στις αρχές του εικοστού αιώνα. Ωστόσο, αυτές οι ελπίδες για αγάπη και οικειότητα ματαιώνονταν συνεχώς από την ακαμψία των ρόλων των φύλων του δέκατου ένατου αιώνα.

Οι άνθρωποι που εξύψωσαν την εξιδανίκευση της αγάπης και της οικειότητας σε νέα ύψη στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα δεν είχαν σκοπό να κλονίσουν το γάμο ή να δημιουργήσουν μια εμμονή με τη σεξουαλική ικανοποίηση. Επιδίωκαν να ενισχύσουν το γάμο, ενθαρρύνοντας άντρες και γυναίκες να αναπτύξουν νέους συναισθηματικούς δεσμούς, αλλά μακροπρόθεσμα τον αποδυνάμωσαν. Η έμφαση στη ρομαντική αγάπη τελικά υπονόμευσε το δόγμα των διαφορετικών κόσμων για τους άντρες και τις γυναίκες, καθώς και την ιδέα της θηλυκής αγνότητας, ασκώντας νέες πιέσεις στο θεσμό του γάμου.

Το δέκατο έβδομο και το δέκατο όγδοο αιώνα, ακόμα και οι πιο ενθουσιώδεις

υποστηρικτές του γάμου από έρωτα είχαν πιστέψει ότι η αγάπη αναπτύσσεται, αφού κάποιος επιλέξει έναν κατάλληλο μελλοντικό σύντροφο. Οι άνθρωποι δεν ερωτεύονταν κεραυνοβόλα αλλά σταδιακά. Η αγάπη, έγραφε ο Βενιαμίν Φραγκλίνος, «είναι ασταθής, πρόσκαιρη και τυχαία. Αλλά η φιλία και η εκτίμηση απορρέουν από τις αρχές της λογικής και της σκέψης»¹.

Στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, όμως, οι νέοι άνθρωποι άρχισαν να πιστεύουν ότι η αγάπη ήταν ένα συναίσθημα πολύ πιο λεπτό και λιγότερο εκλογικευμένο από την αμοιβαία εκτίμηση. Το 1819, η Catharine Sedgwick, που έμελλε να γίνει μία από τις πιο επιτυχημένες οπαδούς της οικογενειακής ζωής στην Αμερική του δέκατου ένατου αιώνα, έγραψε στον αδερφό της για να του ανακοινώσει ότι μόλις είχε διαλύσει τον αρραβώνα της, επειδή η εκτίμησή της για τον αρραβωνιαστικό της δεν είχε εξελιχθεί σε αγάπη. «Έχω πέσει στην εκτίμησή μου», έγραψε η Sedgwick, «αλλά είναι πάνω από τις δυνάμεις μου. Είναι περίεργο, αλλά μου είναι αδύνατο να δημιουργήσω ένα συναίσθημα τρυφερότητας με οποιαδήποτε διαδικασία εκλογίκευσης, ή με οποιαδήποτε προσπάθεια ευγνωμοσύνης».

Τα επόμενα χρόνια, όλο και λιγότεροι άνθρωποι θα έβρισκαν «περίεργη» την ιδέα ότι η γέννηση ή η απουσία του έρωτα είναι «πάνω από τις δυνάμεις» κάποιου. Μόλις έξι χρόνια αργότερα, η Sedgwick σημείωνε στο ημερολόγιό της ότι είχε υπάρξει αφελώς σχετικά με το μυστήριο της αγάπης. «Μη γνωρίζοντας τόσο πολλά... όσα γνωρίζω [τώρα], φανταζόμουν ότι η συμπάθεια μπορεί να εξελιχθεί σε ένα πιο θερμό συναίσθημα». Οι άνθρωποι άρχισαν να πιστεύουν ότι η καρδιά είχε το δικό της μυαλό.²

Καθώς περνούσαν τα χρόνια, οι ερωτευμένοι άρχισαν να ακούνε όλο και πιο πρόθυμα την καρδιά τους, υιοθετώντας τις ρομαντικές υπερβολές που οι προηγούμενες γενιές τούς είχαν προειδοποιήσει να αποφεύγουν. Το 1840, ο μυθιστοριογράφος Ναθάνιελ Χόθορν έγραψε στη μνηστή του, Sophia Peabody: «Όπου δεν είσαι εσύ, υπάρχει ένα είδος θανάτου». Ο Albert Janin έγραψε στην κοπέλα του το 1871: «Φύλησα το γράμμα σου ξανά και ξανά, παρά την επιδημία ευλογιάς στη Νέα Υόρκη, και παραδόθηκα σε μια γιορτή ευτυχίας, πριν ανοίξω το φάκελο». Λίγους μήνες αργότερα, ο Janin δήλωσε: «Δεν μπορώ να υπάρχω χωριστά από σένα. Αναπνέω μέσα από σένα. Ζω μέσα από σένα»³.

Παραδόξως, η αλληλογραφία των γυναικών ήταν συνήθως λιγότερο διαχυτική από

1 Τα αποσπάσματα των Franklin και Sedgwick στις επόμενες παραγράφους είναι από το Zsuzsa Berend, «The Best or None!» Spinsterhood in Nineteenth-Century New England», *Journal of Social History* 33 (2000), σ. 937.

2 Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με αυτόν το μετασχηματισμό, βλ. Rotundo, *American Manhood*, σ. 110 (βλ. κεφ. 10, σημ. 18), Peter Gay, *The Bourgeois Experience, Victoria to Freud: The Naked Heart* (New York: Oxford University Press, 1984), σ. 100.

3 Karen Lystra, *Searching the Heart: Women, Men, and Romantic Love in Nineteenth-Century America* (New York: Oxford University Press, 1989), σ. 22-23, 45, 50.

αυτή των αντρών, ίσως επειδή η υπόληψη μιας γυναίκας υπέφερε περισσότερο, αν εκείνη εξέφραζε τον έρωτά της σε έναν άντρα, ο οποίος δεν την παντρευόταν στο τέλος. Σταδιακά όμως, οι γυναίκες σταμάτησαν να φοβούνται ότι η ρομαντική αγάπη ήταν «μια επικίνδυνη διασκέδαση» και, αντίθετα, βρήκαν στον έρωτα το είδος της αυτοεκπλήρωσης που η προηγούμενη γενιά είχε αναζητήσει στην αναβίωση της θρησκείας.⁴

Όπως ακριβώς είχαν προειδοποιήσει οι συντηρητικοί στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, αυτή η ενδυνάμωση του ρομαντικού έρωτα ενθάρρυνε τα ζευγάρια να είναι τόσο «απορροφημένοι ο ένας από τον άλλο», που ο εραστής ή ο σύζυγος ανταγωνίζονταν το Θεό στα αισθήματά τους. Το 1863, η Annie Fields έγραψε στο σύζυγό της: «Εσύ είσαι η εκκλησία μου κι εσύ το βιβλίο των ψαλμών μου». Ο Charles Strong μάλιστα αποκάλεσε τη μνηστή του «το είδωλο της καρδιάς μου» και περιέγραψε ότι όταν βρισκόταν στην εκκλησία ήταν σαν «να είχε μόλις γεννηθεί ένα καινούργιο», όχι επειδή είχε ξαναγεννηθεί εν Χριστώ αλλά επειδή είχε ερωτευτεί. Την εποχή των πρώτων αποίκων στην Αμερική, μια τέτοια «ειδωλολατρία» μπορεί να οδηγούσε στην αποβολή κάποιου από την εκκλησία.⁵

Ωστόσο, η έξαρση της ρομαντικής αγάπης έκανε μερικούς ανθρώπους, ιδιαίτερα γυναίκες, πιο διστακτικούς απέναντι στο γάμο. Πολλές γυναίκες του δέκατου ένατου αιώνα πέρασαν ένα «τραύμα γάμου», ανησυχώντας για το τι θα συνέβαινε, αν ο σύζυγός τους δεν ανταποκρινόταν στα υψηλά πρότυπα τους. Ο φόβος ότι μπορεί να παντρεύονταν έναν ανάξιο άντρα ταλάνιζε γυναίκες με τόσο διαφορετικό χαρακτήρα όσο η Catharine Sedgwick, η μεγάλη υπέρμαχος της οικογενειακής ζωής, και η Susan B. Anthony, η μελλοντική αρχηγός του κινήματος των σουφραζετών. Στο τέλος καμία από τις δύο δεν παντρεύτηκε. Ο αριθμός των διά βίου ανύπαντρων ανθρώπων, ο οποίος είχε μειωθεί το δέκατο όγδοο αιώνα, αυξήθηκε ξανά στην Αμερική και τη Βρετανία στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα. Το μότο «Καλύτερα ανύπαντρος παρά παντρεμένος και δυστυχισμένος» ήταν πολύ της μόδας εκείνη την εποχή και οι γυναίκες το επαναλάμβαναν μεταξύ τους, όταν έχαναν τις ελπίδες τους για την εύρεση του ρομαντικού έρωτα.⁶

Η επιμονή, ότι ο γάμος πρέπει να βασίζεται στην αληθινή αγάπη, υπονοούσε

4 Catherine Kelly, *In the New England Fashion: Reshaping Women's Lives in the Nineteenth Century* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1999), σ. 147, Peter Ward, *Courtship, Love, and Marriage in Nineteenth-Century English Canada* (Buffalo: McGill-Queens University Press, 1990), σ. 156. Ο ιστορικός Peter Gay επισημαίνει ότι οι Αμερικανοί εκείνης της εποχής αντέστρεψαν την κρίση των παλαιότερων γενεών και κατέληξαν να πιστεύουν ότι η αδυναμία του ατόμου να ερωτευτεί ήταν χειρότερο ελάττωμα από την τάση κάποιου να ερωτεύεται πολύ εύκολα. Gay, *The Bourgeois Experience*, σ. 100.

5 Το μότο της αντιδιαστολής και τα λόγια των εραστών στις δύο επόμενες παραγράφους προέρχονται από το Lystra, *Searching the Heart*, σ. 235-249.

6 Lee Chambers-Schiller, *Liberty, A Better Husband* (New Haven: Yale University Press), σ. 38, Gail Collins, *America's Women* (New York: HarperCollins, 2003), σ. 138, Nancy Cott, *The Bonds of Womanhood* (New Haven: Yale University Press, 1977).

διστακτικό
για το
γάμο

totalizing
love

επίσης ότι ήταν ανήθικο να παντρεύεται κανείς για οποιονδήποτε άλλο λόγο. Τη δεκαετία του 1790, οι σύλλογοι συζητήσεων κυριών στην Αγγλία είχαν θέσει το ερώτημα: Τι είναι χειρότερο σε ένα γάμο, η αγάπη χωρίς χρήματα ή τα χρήματα χωρίς αγάπη; Μυθιστοριογράφοι όπως η Τζέιν Όστεν συνήθως απέφευγαν το θέμα, φροντίζοντας ώστε οι ηρωίδες τους να βρουν τον έρωτα και την οικονομική ασφάλεια στον ίδιο άντρα. Για τους συγγραφείς όμως που δεν ασχολούνταν με τη μυθοπλασία, οι αντιφάσεις ανάμεσα στο στόχο του γάμου από έρωτα και την πρακτική ανάγκη εύρεσης ενός άντρα κουβαλητή μπορούσαν να οδηγήσουν σε κάποιες εκπληκτικά ριζοσπαστικές κριτικές του γάμου. Η Βρετανή κοινωνική σχολιάστρια Harriet Martineau έγραψε ότι παρότι ο γάμος ήταν ένας θεσμός «σχεδιασμένος για να προστατεύει την ιερότητα της αγάπης», είχε γίνει το μέσο καταστροφής της αγάπης, επειδή τόσο πολλές γυναίκες αναγκάζονταν να παντρευτούν μόνο και μόνο για την επιβίωση.⁷

Το 1850, η Γαλλίδα δημοσιογράφος Jeanne Deroin πέρασε από δίκη στη Γαλλία για τις «ανατρεπτικές ιδέες» της σχετικά με τον έρωτα και το γάμο. Σύμφωνα με τα πρακτικά της δίκης, η Deroin δήλωσε: «Είπαν ότι ονειρευόμουν τις ελεύθερες σεξουαλικές σχέσεις. Για το Θεό, αυτό ήταν το τελευταίο πράγμα που σκεφτόμουν. Αντίθετα, αυτό που ονειρεύομαι... [είναι] μια κοινωνική κατάσταση όπου ο γάμος θα είναι εξαγνισμένος, ηθικός και ισότιμος, σύμφωνα με τις εντολές του ίδιου του Θεού. Αυτό που θέλω είναι να μεταμορφώσω το θεσμό του γάμου, που είναι γεμάτος ατέλειες...». Σε αυτό το σημείο ο δικαστής τη διέκοψε λέγοντας: «Δεν μπορώ να σας αφήσω να συνεχίσετε. Επιτίθεστε σε έναν από τους πλέον αξιοσέβαστους θεσμούς».⁸

Πώς όμως ήταν αξιοσέβαστο, αναρωτιούνται πολλοί άνθρωποι, το να παντρεύεται κανείς χωρίς αγάπη; Και αντίστροφα, πώς μπορούσε μια οικονομικά εξαρτημένη γυναίκα να επιλέξει πραγματικά ένα γάμο από έρωτα; Στην Αγγλία, ο ριζοσπαστικός δημοσιογράφος W. R. Greg σόκαρε την ευνόητη κοινωνία υποστηρίζοντας, σε ένα άρθρο του στο περιοδικό *Westminster Review* το 1850, ότι η εκστρατεία κατά της πορνείας άγγιζε μόνο την κορυφή του παγόβουνου. Για κάθε γυναίκα που πουλούσε το κορμί της σε έναν πελάτη, διατεινόταν ο Greg, άλλες δέκα πουλούσαν τον εαυτό τους σε ένα σύζυγο. «Η συναλλαγή είναι εξίσου γυμνή και ψυχρή και στις δύο περιπτώσεις. Το αντικείμενο της συναλλαγής είναι το ίδιο. Η διαφορά μεταξύ τους είναι το τίμημα που καταβάλλεται».⁹

7 Herbert, *Dearest Beloved*, σ. 186 (βλ. κεφ. 10, σημ. 1).

8 O'Faolain and Martines, *Not in God's Image*, σ. 315 (βλ. κεφ. 9, σημ. 13).

9 W. R. Greg, "Prostitution", *Westminster Review* 53 (1850). Οι υπέρμαχοι του ελεύθερου έρωτα στις Ηνωμένες Πολιτείες χρησιμοποίησαν το ίδιο επιχείρημα, υποστηρίζοντας ότι ο νόμος και τα ήθη υποχρέωναν τις γυναίκες να παντρεύονται και να υπομένουν ανεπιθύμητο σεξ για να εξασφαλίζουν την επιβίωση και να τιμούν την υπόληψή τους. Το 1870, ο μυθιστοριογράφος Henry James ισχυρίστηκε ότι ο γάμος «ατιμαζόταν», όταν επιβαλλόταν στους ανθρώπους – μόνον όταν στηριζόταν σε ελεύθερα συναισθήματα και όχι σε περιορισμούς μπορούσε να είναι «ιερός». Nicola Beisel, *Imperiled Innocents: Anthony Comstock and Family Reproduction in Victorian America* (Princeton: Princeton University Press, 1997), σ. 79, 87-

Ακόμα και οι μετριοπαθείς μεταρρυθμιστές άρχισαν να απορρίπτουν την άποψη, ότι μια «έκπτωτη» γυναίκα έπρεπε να εξιλεωθεί φροντίζοντας να την «αποκαταστήσει» ο διαφθορέας της. Ο James Beard Talbot έγραψε: «Πόσος περιφρονητικός σαρκασμός για την ηθική κοινωνία μας εμπεριέχεται σε αυτή την άξεστη έκφραση! Αν το καημένο το κορίτσι μπορεί να πείσει ή να αναγκάσει τον άντρα που την πρόδωσε να της υποσχεθεί ένα ψέμα ή πίστη σε αυτήν στην εκκλησία», παραπονιόταν, «τότε, με αυτόν το σκληρό όρο και μόνο με αυτόν μπορεί να αποκατασταθεί η υπόληψή της. Η κοινωνία δίνει άφεση ή την αρνείται, ανάλογα με το αν η κοπέλα μπορεί ή δεν μπορεί να επιτύχει τη νομική δέσμευση του διαφθορέα της!»¹⁰

Όπως είχε προαναγγελθεί στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, η επιμονή ότι ο γάμος έπρεπε να βασίζεται στην αληθινή αγάπη και τη συντροφικότητα ώθησε ορισμένους να διεκδικήσουν την περαιτέρω φιλελευθεροποίηση των νόμων περί διαζυγίου. Οι μεγαλύτεροι υπέρμαχοι του γάμου από έρωτα στην Ευρώπη, τον Καναδά και τις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν επίσης και οι θερμότεροι οπαδοί της χαλάρωσης των περιορισμών σχετικά με το διαζύγιο. Γι' αυτούς, ένας γάμος χωρίς αγάπη ήταν ανήθικος και έπρεπε να διαλύεται χωρίς ατίμωση. Αυτοί που αντιτάσσονταν περισσότερο στο διαζύγιο το δέκατο ένατο αιώνα ήταν οπαδοί της παράδοσης, που αντιπαθούσαν την έξαρση της αγάπης στο γάμο. Φοβούνταν ότι αν η συζυγική αγάπη περνούσε στο επίκεντρο της συναισθηματικής ζωής των ανθρώπων, τότε θα αυξάνονταν τα διαζύγια – και βγήκαν αληθινοί.¹¹

Καθώς το ιδεώδες της συζυγικής οικειότητας εξαπλωνόταν, οι δικαστές άρχισαν να εξετάζουν όλο και περισσότερο κατά περίπτωση τις υποθέσεις διαζυγίων, ενώ πολλές χώρες υιοθέτησαν πιο φιλελεύθερους νόμους. Στην Αμερική, λιγότερες από τις μισές πολιτείες αποδέχονταν τη βαναυσότητα ως αιτία διαζυγίου πριν από το 1840, και μάλιστα αυτή έπρεπε να φτάνει σε ακραίο σημείο. Μετά το 1840, όμως, η βία άρχισε να ορίζεται με λιγότερο αυστηρούς όρους, και κατά το 1860 οι περισσότερες πολιτείες επέτρεπαν επιπλέον το διαζύγιο σε περιπτώσεις αλκοολισμού. Το διαζύγιο επίσης έγινε αρκετά πιο εύκολο στον Καναδά και στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Η νομιμοποίηση του διαζυγίου από τη Γαλλική Επανάσταση, την οποία κατάργησε ο Ναπολέοντας το 1816, θεσπίστηκε εκ νέου το 1884.¹²

88, Joanne Passet, *Sex Radicals and the Quest for Women's Equality* (Urbana: University of Illinois Press, 2003), αποσπάσματα του James στο David Kennedy, "The Family, Feminism and Sex", στο Thomas Frazier (επιμ.), *The Private Side of American History* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979), σ. 125.

10 James Talbot, "Miseries of Prostitution", *Westminster Review* 53 (1850), σ. 472.

11 Rotundo, *American Manhood*. Σχετικά με την έμφυτη τάση για ισότητα και το δικαίωμα στο διαζύγιο, βλ. James Traer, *Marriage and the Family in Eighteenth-Century France* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1980), Lynn Hunt, "Forgetting and Remembering: The French Revolution Then and Now", *American Historical Review* 100 (1995).

12 Phillips, *Putting Asunder* (βλ. κεφ. 9, σημ. 17), Briggs, *Social History* (βλ. κεφ. 9, σημ. 14), Josef Ehmer, "Marriage" στο David Kertzer and Mario Barbagli (επιμ.), *The History of the European Family*, τόμ. 2:

Οι Ηνωμένες Πολιτείες έγιναν πρωτοπόρες παγκοσμίως, όσον αφορά την υιοθέτηση του ιδεώδους του ρομαντικού γάμου και ταυτόχρονα την αύξηση των διαζυγίων. Την περίοδο 1880-1890, τα διαζύγια αυξήθηκαν κατά 70%. Το 1891, ένας καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Cornell έκανε την παράλογη πρόβλεψη, ότι αν αυτή η τάση των τελευταίων πενήντα χρόνων του δέκατου ένατου αιώνα συνεχιζόταν, το 1980 περισσότεροι γάμοι θα λύνονταν με διαζύγιο παρά με θάνατο. Και όπως αποδείχθηκε, έπεσε έξω μόνο δέκα χρόνια!¹³

Η βικτωριανή εξύψωση του γάμου από έρωτα είχε ακόμα μια αποσταθεροποιητική επίπτωση στον παραδοσιακό γάμο. Οι δυνατοί συναισθηματικοί δεσμοί μεταξύ των δύο συζύγων υπονόμευσαν την ιεράρχηση των δύο φύλων μέσα στο σπίτι. Παρόλο που οι περισσότεροι άντρες εξακολουθούσαν να πιστεύουν ότι αυτοί ήταν οι νόμιμοι αρχηγοί της οικογένειας, άρχισαν σταδιακά να ασκούν τον έλεγχό τους μέσω της αγάπης και της συναίνεσης παρά μέσω του καταναγκασμού. Ο Χόθορν περίμενε από την «περιστερά» του, Σοφία, «να ακολουθείς τις συμβουλές μου και να υπακούς στις εντολές μου». Όμως, πρόσθεσε, «έχω αυτή την εξουσία μόνο στο βαθμό που σ' αγαπώ», και ο στόχος του ήταν απλά: «να μοι θώ για σένα, και να σε κάνω μια ευτυχισμένη σύζυγο». Ο Lincoln Clark διαβεβαίωνε τη σύζυγό του ότι ήθελε να προστάξει την καρδιά και όχι τη βούλησή της.¹⁴

Μερικοί άντρες προχώρησαν τόσο, που αποποιήθηκαν επίσημα τα νομικά τους δικαιώματα. Ένας τέτοιος πρωτοπόρος ήταν ο φιλόσοφος Τζον Στιούαρτ Μιλς, ο οποίος παντρεύτηκε τη Harriet Taylor το 1851. Πολλοί ακτιβιστές κατά της δουλείας στις ΗΠΑ προβληματίστηκαν πολύ για το πώς θα μπορούσαν να εδραιώσουν ισότιμους γάμους που δεν θα θύμιζαν στο παραμικρό τη σχέση ανάμεσα στον «αφέντη» της οικογένειας και τον αφέντη της φυτείας. Η ακτιβίστρια υπέρ των δικαιωμάτων των γυναικών Lucy Stone και ο σύζυγός της Henry Blackwell έγραψαν τους δικούς τους γαμήλιους όρκους, δηλώνοντας ότι συνάπτοντας «την ιερή σχέση μεταξύ των δύο συζύγων», σκόπευαν να παρακούσουν όλους τους νόμους που «αρνούνται να αναγνωρίσουν τη σύζυγο ως ανεξάρτητο νοήμον ον [και] παρέχουν στο σύζυγο μια επιζήμια και αφύσικη υπεροχή». Τη δεκαετία του 1850 σημειώθηκε μια αναβίωση του κινήματος για τα δικαιώματα των γυναικών στη Βόρεια Αμερική και σε μεγάλο μέρος της Δυτικής Ευρώπης, με πρώτο αίτημα τη μεταρρύθμιση των νόμων περί γάμου.¹⁵

Πολλές γυναίκες του δέκατου ένατου αιώνα ένιωθαν ότι ο γάμος τους στηριζόταν

Family Life in the Long Nineteenth Century, 1789-1913 (New Haven: Yale University Press, 2001), Carole Shammas, *A History of Household Government in America* (Charlottesville: University of Virginia Press, 2002), Hendrik Hartog, *Man and Wife in America* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000).

13 Απόσπασμα στο E. J. Goldthorpe, *Family Life in Western Societies: A Historical Sociology of Family Relationships in Britain and North America* (New York: Cambridge University Press, 1987).

14 Lystra, *Searching the Heart*, σ. 235-236.

15 Taylor Stoehr, *Free Love in America: A Documentary History* (New York: AMS Press, 1979), σ. 270.

στην αμοιβαία εκτίμηση, παρά τη νομική εξουσία του συζύγου τους επάνω τους. Η Elizabeth Elmy, μια Αγγλίδα επικρίτρια των βικτωριανών ρόλων των φύλων, ξεκίνησε έναν άγονο αγώνα για να κηρυχθεί ο συζυγικός βιασμός έγκλημα και για να αποκτήσουν οι γυναίκες το δικαίωμα να ελέγχουν τη δική τους περιουσία. Παρά τις αποτυχίες της στο νομικό και τον πολιτικό στίβο, πίστευε ότι σε διάφορα σπίτια σε όλη τη χώρα, η αγάπη ήδη ξεπερνούσε τα εμπόδια για την ισότητα, που εξακολουθούσαν να τα υπερασπίζονται οι δικηγόροι και οι πολιτικοί. «Σε κάθε ευτυχισμένο σπίτι η αλλαγή είναι ολοκληρωτική. Εκεί, κανένας σύζυγος δεν διεκδικεί την υπεροχή και καμία σύζυγος δεν παραδίδει τη συνείδηση και τη θέλησή της. Εκεί βασιλεύει... μόνον η πραγματική ενότητα, αυτή που απορρέει από τη βαθιά και διαρκή στοργή»¹⁶.

Ο ενθουσιασμός της Elmy ήταν πρόωρος. Στα περισσότερα νοικοκυριά, οι άντρες εξακολουθούσαν να έχουν την απόλυτη υπεροχή και οι γυναίκες συνήθως παραχωρούσαν τις επιθυμίες τους. Ωστόσο, οι πιο αισιόδοξοι σαν την Elmy είχαν πολλούς λόγους να πιστεύουν ότι το πνεύμα της αλλαγής αιωρούνταν στην ατμόσφαιρα. Οι συντηρητικοί, από την πλευρά τους, είχαν πολλούς λόγους για να το φοβούνται.

Ακόμα και η αποδεκτή άποψη, ότι οι γυναίκες ήταν πιο αγνές και ηθικές από τους άντρες, μπορούσε να ανατρέψει την αρσενική κυριαρχία, εξασφαλίζοντας στις γυναίκες το εισιτήριο για τον πολιτικό στίβο μέσα από ένα διαφορετικό δρόμο από αυτόν που είχαν προτείνει οι φεμινίστριες της δεκαετίας του 1790. Η άποψη ότι η ηθική ήταν αποκλειστικά γυναικεία ιδιότητα είχε χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει τον περιορισμό τους στο σπίτι, προκειμένου να προστατευτούν από την κακία του κόσμου. Ωστόσο, αυτό ενέπνευσε μερικές γυναίκες να διεκδικήσουν την πρόσβαση στα πολιτικά δικαιώματα, όχι επειδή ήταν ίσες με τους άντρες, αλλά επειδή ουσιαστικά ήταν ανώτερες από αυτούς σε ηθικό επίπεδο.

Οι γυναίκες που αποδέχονταν το ιδεώδες των διαφορετικών κόσμων για τους άντρες και τις γυναίκες μπορούσαν να γίνουν ιδιαίτερα καυστικές, όταν καταδίκάζαν την ηθική αποτυχία του «λεγόμενου γενναιότερου φύλου». Τη δεκαετία του 1830, ο Γυναικείος Σύλλογος Ηθικής Μεταρρύθμισης της Νέας Υόρκης (New York Female Moral Reform Society), υποστηρίζοντας «ότι το ακόλαστο αρσενικό δεν είναι λιγότερο ένοχο από τα θύματά του», άρχισε να δημοσιεύει τα ονόματα των αντρών που θεωρούσε ένοχους σεξουαλικής ανηθικότητας. «Το θεωρούμε πρόπον ακόμα και να αποκαλύψουμε ονόματα, για τον ίδιο λόγο που οι κλέφτες και οι διαρρήκτες κατονομάζονται, έτσι ώστε το κοινό να είναι ενήμερο και να συμπεριφέρεται ανάλογα»¹⁷.

16 Tosh, *A Man's Place*, σ. 161, 168 (βλ. κεφ. 10, σημ. 3), Maeve Doggett, *Marriage, Wife-Beating and the Law in Victorian England* (Columbia: University of South Carolina Press, 1993), σ. 144.

17 Carroll Smith-Rosenberg, "Beauty, the Beast, and the Militant Woman: A Case Study in Sex Roles and Social Stress in Jacksonian America", *American Quarterly* 23 (1971). Σχετικά με το πώς οι οπαδοί του δόγματος της πραγματικής γυναικείας φύσης μπορούσαν να προσηλυτιστούν στο φεμινισμό, βλ. Nancy Cott, *The Bonds of Womanhood: "Woman's Sphere" in New England* (New Haven: Yale University Press, 1977).

Ακόμα και το κίνημα υπέρ της αποχής από το αλκοόλ, το οποίο ξεκίνησε σαν μια προσπάθεια να φύγουν οι άντρες από τις ταβέρνες και να επιστρέψουν σπίτι στις γυναίκες τους, απέκτησε πολιτικό χαρακτήρα. Μέσα σε λίγες δεκαετίες, πολλοί από τους ηγέτες του ισχυρίζονταν ότι επειδή οι γυναίκες ήταν πιο εκλεπτυσμένες και πολιτισμένες από τους άντρες, χρειαζόταν να επεκτείνουν τις οικογενειακές αξίες τους πέρα από το σπίτι και έξω στους δρόμους. Μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, οι γυναίκες οπαδοί της μεταρρύθμισης ισχυρίζονταν ότι το φύλο τους θα πρέπει να εφαρμόζει τις ικανότητές του τις σχετικές με τη νοικοκυροσύνη στην κοινωνία, και να σαρώσει έτσι τα κακά του κόσμου.¹⁸

Πίσω από την εξύμνηση της ιερότητας του γάμου και της γυναικείας αγνότητας από τη μεσαία τάξη υπήρχαν λοιπόν ισχυρές δυνάμεις υπέρ της αλλαγής στο γάμο και τους φυλετικούς ρόλους της βικτωριανής εποχής. Οι σκεπτικιστές της εποχής ανησυχούσαν, μήπως η φαινομενική σταθερότητα του γάμου και των σχέσεων αντρών-γυναικών ήταν μια μάσκα. Η Lydia Maria Child, μια θαρραλέα ακτιβίστρια κατά της δουλείας και ριζοσπαστική οπαδός της ισότητας των φύλων, αρνήθηκε να ενταχθεί σε οποιοδήποτε κίνημα υπέρ της μεταρρύθμισης του γάμου, φοβούμενη ότι αυτές οι αλλαγές μπορεί να κλώνιζαν τα ίδια τα θεμέλια του πολιτισμού. Όπως δήλωσε το 1856, «Ξέρω τόσο καλά ότι η κοινωνία στέκεται πάνω σε ένα ενεργό ηφαίστειο, απ' το οποίο τη χωρίζει ένας απειροελάχιστος φλοιός από προσχήματα, που φοβάμαι να μιλήσω για το ζήτημα ή ακόμα και να το σκεφτώ»¹⁹.

Το ηφαίστειο έβραζε, αλλά δεν είχε εκραγεί ακόμα. Οι περισσότερες γυναίκες, μαζί τους και οι φεμινίστριες, παντρεύονταν. Οι γυναίκες που έμεναν ανύπαντρες δεν προσπαθούσαν να διεκδικήσουν τα ίδια προνόμια με τους άντρες. Πράγματι, πολλές από αυτές, όπως η Catharine Sedgwick, κέρδιζαν τα προς το ζην γράφοντας για τις χαρές της οικογενειακής ζωής. Η ιδέα της απόλυτης ισότητας μεταξύ αντρών και γυναικών, είτε στο γάμο είτε στο δημόσιο βίο, συγκέντρωνε λίγους υποστηρικτές. Επιπλέον, τα ποσοστά των διαζυγίων που τόσο σόκαραν τους ανθρώπους της εποχής εκείνης φαίνονται παράλογα μικρά με τα σημερινά δεδομένα: Το 1900 αντιστοιχούσαν μόλις 0,7 διαζύγια σε χίλιους κατοίκους των ΗΠΑ, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες ήταν κάτω από 0,2 διαζύγια ανά χίλιους κατοίκους.²⁰

Ένας λόγος που οι αυξανόμενες προσδοκίες σχετικά με τον έρωτα και το γάμο δεν διαπέρασαν το λεπτό φλοιό της επιφανειακής σταθερότητας ήταν ότι αυτά τα ιδεώδη εξακολουθούσαν να περιορίζονται σε ένα σχετικά μικρό τμήμα του πληθυσμού, το

οποίο μπορεί να ήταν αυτό που έκανε περισσότερο γνωστές τις απόψεις του, αλλά δεν ήταν το πιο αντιπροσωπευτικό. Ακόμα και αυτοί οι οποίοι υιοθετούσαν με ενθουσιασμό την επιδίωξη της ευτυχίας μέσω του γάμου δεν είχαν αποκηρύξει ακόμα πολλές από τις παλαιότερες αξίες και τους κοινωνικούς περιορισμούς που αντιμετώπιζαν με εχθρότητα την απόλυτη επιδίωξη της συζυγικής ευτυχίας. Οι βικτωριανοί δεν είχαν κάποια μυστική συνταγή, η οποία έκτοτε χάθηκε, για το πώς να περιμένουν τα καλύτερα από ένα γάμο και εντούτοις να αποδέχονται και τα χειρότερα. Αντίθετα, αποδέχονταν πολύ περισσότερο από εμάς το τεράστιο χάσμα ανάμεσα στη ρητορεία και την πραγματικότητα, τις προσδοκίες και την πραγματική εμπειρία. Και αυτό γινόταν, σε μεγάλο βαθμό, επειδή δεν είχαν άλλη επιλογή.

Αν και η κοινωνία εξυμνούσε με έναν αφηρημένο τρόπο το ρομαντικό και συζυγικό έρωτα, η καθημερινή εμπειρία της συζυγικής οικειότητας εξακολουθούσε να είναι περιορισμένη, σε σχέση με τα πρότυπα που θα επικρατούσαν τον εικοστό αιώνα. Αυτά τα όρια ήταν που διατήρησαν τη σταθερότητα του θεσμού του γάμου και των σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων το δέκατο ένατο αιώνα. Μόνον όταν αυτά τα όρια ξεπεράστηκαν, οι άνθρωποι ανακάλυψαν στην πράξη πόσο λεπτός ήταν ο φλοιός που διαχώριζε τα βικτωριανά συζυγικά ιδεώδη από την έκρηξη των νέων προσδοκιών σχετικά με την αγάπη, τους ρόλους των φύλων και το γάμο.

Παρά τη ρομαντική θεώρηση της σχέσης ανάμεσα στο ζευγάρι το δέκατο ένατο αιώνα, με τρόπους που θα τρώμαζαν τόσο τους προτεστάντες όσο και τους καθολικούς του δέκατου έβδομου αιώνα, οι συνεχιζόμενες δεσμεύσεις απέναντι στους γονείς και τα αδέρφια δεν επέτρεψαν στην πυρηνική οικογένεια να απομονωθεί εντελώς από την κοινωνία. Οι υποχρεώσεις απέναντι στους μακρινούς συγγενείς είχαν χαλαρώσει δραματικά σε σχέση με τον Μεσαίωνα, αλλά τα παντρεμένα ζευγάρια ένιωθαν ότι οι δεσμοί με τις πατρικές τους οικογένειες ήταν πολύ ισχυροί, σε σχέση με τον εικοστό αιώνα. Τα βιβλία με συμβουλές του δέκατου ένατου αιώνα ωρύονταν με τον ίδιο λυρισμό για τους συναισθηματικούς δεσμούς ανάμεσα στα αδέρφια όσο και ανάμεσα στους συζύγους. Η ανύπαντρη αδερφή ή η χήρα μητέρα που ζούσε αρμονικά με το παντρεμένο ζευγάρι ήταν μια τυπική μορφή στα βικτωριανά μυθιστορήματα.

Στην πραγματική ζωή επιπλέον, ο αριθμός των νοικοκυριών που περιλάμβαναν γονείς ή ανύπαντρα αδέρφια αυξήθηκε στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα για να μειωθεί ξανά τον εικοστό αιώνα. Ο ιστορικός Steven Ruggles επισημαίνει ότι αυτή η αύξηση ήταν πιο έντονη στις οικογένειες χωρίς οικονομικά προβλήματα, γεγονός που υποδηλώνει ότι η ένταξη μελών της πατρικής οικογένειας στο νοικοκυριό ενός παντρεμένου ζευγαριού εξακολουθούσε να είναι ένα κοινωνικό ιδεώδες.²¹

18 Nancy Woloch, *Women and the American Experience* (New York: McGraw-Hill, 1994), τόμ. 2.

19 Kirk Jeffrey, "Marriage, Career, and Feminine Ideology in Nineteenth Century America", *Feminist Studies* 2 (1975), σ. 123.

20 Phillips, *Putting Asunder*; Briggs, *Social History*; Ehmer, "Marriage".

21 Steven Ruggles, *Prolonged Connections: The Rise of the Extended Family in Nineteenth-Century England and America* (Madison: University of Wisconsin Press, 1987). Επιπλέον, στα υψηλότερα στρώματα της μεσοαστικής τάξης εκδηλώθηκε μια προσωρινή αναβίωση του γάμου οικονομικής σημασίας. Επειδή η

φιλία - friendship

Ένας άλλος περιορισμός στη συζυγική οικειότητα του δέκατου ένατου αιώνα ήταν ότι πολλοί άνθρωποι εξακολουθούσαν να ασπάζονται την άποψη του Διαφωτισμού, πως η αγάπη γεννιόταν σταδιακά από το θαυμασμό, το σεβασμό και την εκτίμηση για τον καλό χαρακτήρα κάποιου. Αυτές οι αξίες, σε συνδυασμό με το ταμπού της έκφρασης σεξουαλικής επιθυμίας, σήμαιναν ότι η αγάπη που ένιωθε κάποιος για το σύντροφό του δεν θεωρούνταν ότι διέφερε σε ποιότητα από τα αισθήματα που μπορεί να έτρεφε για μια αδερφή, ένα φίλο ή ακόμα και μια ιδέα. Η έκδοση του λεξικού Webster του 1828 όριζε την αγάπη ως ένα «συναίσθημα του μυαλού», που προκαλείται από την ομορφιά ή την αξία... [ή] από ελκυστικές ιδιότητες κάθε είδους, όπως η ευγένεια, η καλοσύνη, η ευσπλαχνία». Ο πρώτος ορισμός του ρήματος αγαπώ ήταν «είμαι ευχαριστημένος με, βλέπω με στοργή. Αγαπάμε έναν άνθρωπο που μας έχει κάνει μια χάρη»²².

Με το πέρασμα των χρόνων, αυτοί οι νηφάλιοι ορισμοί της αγάπης έχασαν έδαφος. Ωστόσο, η πεποίθηση ότι οι άντρες και οι γυναίκες ήταν από τη φύση τους διαφορετικοί εξακολουθούσε να αποτελεί εμπόδιο στην ενίσχυση του ρομαντικού έρωτα και της οικειότητας. Ενώ το δόγμα των διαφορών έκανε τους άντρες και τις γυναίκες συμπληρωματικές μορφές που μπορούσαν να ολοκληρωθούν μόνο με το γάμο, ταυτόχρονα έθετε και ένα φράγμα ανάμεσά τους. Πολλοί άνθρωποι ένιωθαν πολύ πιο κοντά σε άτομα του ίδιου φύλου απ' όσο σε αυτά του θεωρούμενου κυριολεκτικά «αντίθετου» —και ξένου— φύλου.

Στην αλληλογραφία και τα ημερολόγιά τους, οι γυναίκες συχνά χαρακτήριζαν τους άντρες «το πιο άξεστο φύλο». Το 1863, η Lucy Gilmer Breckinridge εκμυστηρεύθηκε στο ημερολόγιό της το φόβο της, ότι δεν θα μπορούσε «ποτέ να μάθει να αγαπά κανέναν άντρα» και μοιρολογούσε: «Ω, και τι δε θα έδινά για μια σύζυγο!». Μερικοί άντρες «είναι πραγματικά καλοί», παραδέχθηκε, αλλά γενικά «οι γυναίκες είναι τόσο αξιαγάπητες, τόσο αγγελικές, τι κρίμα που πρέπει να ενώνουν τη μοίρα τους με τόσο άξεστα και ζωώδη πλάσματα, όπως είναι οι άντρες»²³. Οι άντρες παρα-

συγκέντρωση κεφαλαίου εξακολουθούσε να εξαρτάται από τις οικογενειακές διασυνδέσεις, οι ανερχόμενοι επιχειρηματίες άρχισαν να επιθυμούν τους γάμους μεταξύ εξαδέλφων όσο και τα μέλη των αριστοκρατικών και βασιλικών οικογενειών τους προηγούμενους αιώνες. Οι γάμοι με συγγενείς συνηθίζονταν στους μεγαλοβιομηχάνους κάρβουνου και σιδήρου της Ρηνανίας και της κεντρικής Αγγλίας, στους κεφαλαιούχους και τους εμπόρους του Βελγίου, της Γαλλίας, της Γερμανίας και της Βρετανίας, καθώς και στους επαρχιώτες μεσοαστούς της Ιταλίας. Στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα σημειώθηκε μια προσωρινή αύξηση στο ποσοστό των γάμων μεταξύ πρώτων εξαδέλφων, η οποία κορυφώθηκε την περίοδο 1880-1920. David Sabean, "Aesthetic of Marriage Alliance: Class Codes and Endogamous Marriage in the Nineteenth-Century Propertied Classes" στο Richard Wall, Tamara Hareven, and Josef Ehmer (επιμ.), *Family History Revisited: Comparative Perspectives* (Newark: University of Delaware Press, 2001), Ehmer, "Marriage". Σχετικά με παρόμοιες τάσεις σε ελαφρώς κατώτερα κοινωνικά στρώματα, βλ. David Sabean, *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700-1870* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1990).

²² http://65.66.134.201/cgi-bin/webster/webster.exe?search_fortexts_web1828=Love.

²³ Harvey Graff, *Conflicting Paths: Growing Up in America* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press,

τηρούσαν επανειλημμένα πόσο πιο εύκολο ήταν να μιλούν με άλλους άντρες παρά με γυναίκες, και στα ημερολόγιά τους συχνά εκφράζουν την ανησυχία τους, μήπως ο γάμος με έναν άγγελο δεν είναι τόσο εύκολος όσο φαίνεται.

Επειδή τότε η σεξουαλική πλευρά της ταυτότητας ενός ατόμου ήταν πολύ πιο υποτονική απ' όσο σε μεταγενέστερες περιόδους, οι δυνατές φιλίες με ένα άτομο του ίδιου φύλου συνηθίζονταν και δεν προκαλούσαν σχόλια. Οι άνθρωποι δεν αντιλαμβάνονταν τα σεξουαλικά υπονοούμενα που κάνουν ακόμα και την πιο αθώα έκφραση αγάπης να φαίνεται σεξουαλική στα δικά μας μάτια. Απόλυτα αξιοσέβαστες γυναίκες του δέκατου ένατου αιώνα αλληλογραφούσαν χρησιμοποιώντας φράσεις, όπως: «Η προσδοκία να ξαναδώ το πρόσωπό σου με κάνει να νιώθω μια ζεστασιά και μια έξαψη». Χάραζαν τα αρχικά τους πάνω σε δέντρα, έβαζαν λουλούδια μπροστά από το πορτρέτο της φίλης τους, χόρευαν μαζί, φιλιόντουσαν, κρατιόντουσαν από το χέρι, και ένιωθαν έντονη ζήλεια για αντίζηλες φιλενάδες ή ασήμαντες προσβολές.²⁴

Τέτοιες σχεδόν ρομαντικές φιλίες είχαν και οι άντρες αν και, σε αντίθεση με τις γυναίκες, συνήθως αυτές τελείωναν με το γάμο. Όσο διαρκούσαν, οι αντρικές φιλίες περιείχαν πολύ περισσότερη σωματική επαφή και συναισθηματική ένταση από αυτή με την οποία αισθάνονται άνετα οι σύγχρονοι ετεροφυλόφιλοι άντρες. Ο James Blacke για παράδειγμα, σημείωνε κατά καιρούς στο ημερολόγιό του ότι εκείνος και ο φίλος του μοιράζονταν το ίδιο κρεβάτι όσο συγκατοικούσαν. «Αποσυρθήκαμε νωρίς», έγραψε μια μέρα του 1851, «και, καθώς ήμασταν αγκαλιασμένοι, η φιλία μας βυθίστηκε ήρεμα στον ύπνο». Αυτή η συμπεριφορά δεν ενοχλούσε καθόλου τη μνηστή του συγκατοίκου του Blacke.²⁵

Στο μυθιστόρημα του Χέρμαν Μέλβιλ *Μόμπι Ντικ*, ο Ισμαήλ συναντά για πρώτη φορά το φαλαινιόθηρα Κουίκουεγκ, όταν αποφασίζουν να μοιραστούν ένα κρεβάτι σε ένα πανδοχείο. Ο Ισμαήλ ξυπνά το πρωί και βρίσκει «το μπράτσο του Κουίκουεγκ ριγμένο πάνω μου μ' έναν τρόπο πολύ τρυφερό και στοργικό. Ούτε η γυναίκα του να 'μουν». Η σωματική έκφραση της αγάπης μεταξύ αντρών άρχισε να ερμηνεύεται ως «ομοφυλοφιλική» μόλις στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, ενώ οι θερμές σχέσεις μεταξύ γυναικών άρχισαν να θεωρούνται παρεκτροπή στις αρχές της δεκαετίας του 1900.²⁶

1995), σ. 219.

²⁴ Carroll Smith-Rosenberg, *Disorderly Conduct: Visions of Gender in Victorian America* (New York: Oxford University Press, 1985), σ. 35-36, 53-89, D'Emilio and Freedman, *Intimate Matters*, σ. 125-127 (βλ. κεφ. 10, σημ. 6), Lilian Faderman, *Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present* (New York: William Morrow, 1981).

²⁵ Anthony Rotundo, "Romantic Friendship: Male Intimacy and Middle-Class Youth in the Northern United States, 1800-1900", *Journal of Social History* 23 (Fall 1989), Rotundo, *American Manhood*. Σχετικά με τη μεγάλη ιστορία των δυνατών δεσμών μεταξύ αντρών πριν από αυτή την εποχή, βλ. Alan Bray, *The Friend* (Chicago: University of Chicago Press, 2003).

²⁶ D'Emilio and Freeman, *Intimate Matters*, σ. 127-129, Joathan Katz, *The Invention of Homosexuality* (New York: Plume, 1996), Martin Duberman, Martha Vicinus, and George Chauncey, Jr. (επιμ.), *Hidden from*

Οι βικτωριανοί του δέκατου ένατου αιώνα ήξεραν ότι υπήρχαν ενεργές σεξουαλικές σχέσεις και μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου. Το 1846, ο Edward McCosker, αστυνομικός στη Νέα Υόρκη, κατηγορήθηκε ότι άγγιξε άσεμνα τα γεννητικά όργανα ενός άλλου άντρα. Ωστόσο, ένας συνάδελφός του τον υπερασπίστηκε, λέγοντας ότι είχε «τη συνήθεια να κοιμάται μαζί με τον εν λόγω McCosker τους τελευταίους τρεις μήνες», και ότι ο McCosker ποτέ δεν είχε «ενεργήσει άσεμνα ή απρεπώς». Έτσι, παρότι οι απροκάλυπτες ομοφυλοφιλικές πράξεις ήταν γενικά καταδικαστέες, το γεγονός ότι η αγάπη μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου θεωρούνταν φυσιολογική επέτρεψε μια περισσότερο διάχυτη οικειότητα στους ετεροφυλόφιλους άντρες και τις γυναίκες από αυτή που ήταν δυνατή τον εικοστό αιώνα.²⁷

Ωστόσο, το μεγαλύτερο εμπόδιο για να γίνει η προσωπική ευτυχία ο πρωταρχικός σκοπός του γάμου ήταν ότι οι γυναίκες έπρεπε να παντρευτούν για να επιβιώσουν. Η Τζέιν Οστεν έγραψε στην ανιψιά της ότι «οτιδήποτε είναι προτιμότερο ή πιο ανεκτό από ένα γάμο χωρίς αγάπη». Ωστόσο, πρόσθεσε, «οι ανύπαντρες γυναίκες έχουν μια τρομερή ροπή προς τη φτώχεια – η οποία είναι ένα πολύ ισχυρό επιχείρημα υπέρ του γάμου»²⁸.

Οι ανύπαντρες γυναίκες σπάνια κατάφερναν να συντηρηθούν μένοντας μόνες τους για πάνω από λίγα χρόνια κάθε φορά, πόσο μάλλον να κάνουν οικονομίες για τα γεράματά τους. Πολλές γυναίκες θεωρούσαν το γάμο τη μοναδική εναλλακτική λύση αντί για την ένδεια ή την πορνεία ή, ακόμα και στην καλύτερη περίπτωση, αντί για την καθωσπρέπει εξάρτηση από τους συγγενείς. Ελλείψει επαγγελματικής ασφάλειας και σύνταξης, μια γυναίκα που δεν είχε παντρευτεί μέχρι τη δεκαετία των τριάντα αναγκαζόταν γενικά να μετακομίσει μαζί με άλλους συγγενείς. Αν εξαιρέσουμε την εικόνα που έδιναν τα αισθηματικά μυθιστορήματα, αυτή η ζωή δεν ήταν πάντοτε ειδυλλιακή.

Η ανάγκη για οικονομική ασφάλεια και η επιθυμία για ένα δικό τους σπιτικό προσγείωσε πολλές γυναίκες της βικτωριανής εποχής στην πραγματικότητα, με αποτέλεσμα να αρκεστούν σε ένα γάμο που υποσχόταν μικρότερη οικειότητα και λιγότερο αμοιβαίο σεβασμό απ' όσο θα μπορούσαν να ελπίζουν. Μόλις στα τέλη του εικοστού αιώνα η πλειοψηφία των γυναικών δήλωνε στις σφυγμομετρήσεις ότι η αγάπη ξεπερνούσε όλα τα υπόλοιπα κριτήρια επιλογής συντρόφου. Και για τους

History (New York: Meridian, 1990), Peter Boag, *Same-Sex Affairs, Constructing and Controlling Homosexuality in the Pacific Northwest* (Berkeley: University of California Press, 2003).

27 Graham Robb, *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century* (New York: Norton, 2003), σ. 107. Βλ. επίσης Jonathon Katz (επιμ.), *Gay American History: Lesbians and Gay Men in the USA* (New York: Crowell, 1976), John Ibson, *Picturing Men: A Century of Male Relationships in Everyday American Photography* (Washington: Smithsonian Institution, 2002) και David Deitcher, *Dear Friends: American Photographs of Men Together* (New York: Harry Abrams, 2001).

28 Sulloway, *Janet Austen*, σ. 17 (βλ. κεφ. 9, σημ. 24).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

άντρες όμως, η ρομαντική αγάπη έπρεπε να μετριάσει από πρακτικούς υπολογισμούς, εφόσον η σταδιοδρομία και η φερεγγυότητά τους εξαρτιόνταν από γείτονες, συγγενείς, τράπεζες, εργοδότες, και η ευρύτερη κοινότητα αξιολογούσε την υπόληψή τους.

Μετά το γάμο, μια γυναίκα της βικτωριανής εποχής εξακολουθούσε να εξαρτάται νομικά από το σύζυγό της, γεγονός το οποίο μετρίαζε επίσης τις ατομικές προσδοκίες της. Υπήρχε μια αξιοσημείωτη συνέχεια στη νομική υποτέλεια των γυναικών από τον Μεσαίωνα μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Το δέκατο τρίτο αιώνα, ο Άγγλος νομικός Henry de Bracton δήλωσε ότι ένα παντρεμένο ζευγάρι αποτελεί ένα πρόσωπο, και το πρόσωπο αυτό είναι ο σύζυγος. Όταν ο λόρδος William Blackstone κωδικοποίησε το αγγλικό εθιμικό δίκαιο, το 1765, επιβεβαίωσε αυτή την αρχή. Με το γάμο, εξήγησε, «η ίδια η ύπαρξη ή νομική υπόσταση της γυναίκας αναστέλλεται». Ο Blackstone σημείωνε ότι «ένας άντρας δεν μπορεί να χορηγήσει τίποτα στη σύζυγό του, ούτε να συνάψει συμβόλαιο μαζί της, γιατί η πράξη αυτή θα σήμαινε ότι εκείνη έχει ξεχωριστή υπόσταση». Αυτό το δόγμα της «νομικής κάλυψης», όπου η νομική ταυτότητα της συζύγου υπαγόταν σε αυτήν του συζύγου της, μεταφέρθηκε στις αποικίες και αποτέλεσε το θεμέλιο του αμερικανικού νόμου για τα επόμενα 150 χρόνια.²⁹

Παρά την τάση των νέων συζυγικών ιδανικών, να μετριάσουν στην πράξη την αντρική κυριαρχία, οι Βικτωριανοί αντιστάθηκαν σθεναρά στην επέκταση των δικαιωμάτων των γυναικών, φοβούμενοι ότι αν έδιναν στις γυναίκες «μια απίστευτη ισότητα με τους άντρες» αυτό θα αποτελούσε απειλή για το γάμο. Το 1857, το αγγλικό περιοδικό *Saturday Review* δήλωνε: «Οι άντρες δεν θέλουν και ούτε θα αναζητούσαν μια ανεξάρτητη σύντροφο, η οποία θα μπορούσε ανά πάσα στιγμή να εγκαταλείψει... τα κουραστικά καθήκοντα της εκπαίδευσης και της ανατροφής των παιδιών, των συναλλαγών με τους εμπόρους, και του μανταρίσματος, για ένα πιο αποδοτικό εισόδημα σε κάποιο γραφείο ή κατάστημα». Οι εκδότες κατέληγαν ότι η κοινωνία θα έπρεπε να αποθαρρύνει την ανάπτυξη κάθε τύπου γυναίκας που δεν θα ήταν «απόλυτα εξαρτημένη από τον άντρα, τόσο για την επιβίωσή της όσο και για προστασία και αγάπη»³⁰.

Η καθωσπρέπει κοινωνία πίστευε ότι οι γυναίκες μπορούσαν να ζητούν χάρες από τους προστάτες τους και ότι οι αξιοπρεπείς σύζυγοι θα ανταποκρίνονταν. Το να διεκδικούν δικαιώματα, όμως, ήταν άλλη υπόθεση. Οι γυναίκες δεν είχαν άλλη επιλογή παρά να καλοπιάνουν τους άντρες για να κερδίζουν παραχωρήσεις στην οικογενειακή ζωή. Για παράδειγμα, η νέα προτίμηση του δέκατου ένατου αιώνα, να δίνεται η επιμέλεια

29 Jo Freeman, "The Legal Basis of the Sexual Caste System", *Valparaiso University Law Review* 5 (1971), σ. 210, Norma Basch, *In the Eyes of the Law: Women, Marriage and Property in Nineteenth-Century New York* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1982).

30 Katharine Rogers, *The Troublesome Helpmate: A History of Misogyny in Literature*, (Seattle: University of Washington Press, 1966), σ. 190, 211 (η πλάγια γραφή για έμφαση δική μου).

των παιδιών στη γυναίκα μετά από ένα διαζύγιο, σύμφωνα με τον ερευνητή νομικών θεμάτων Michael Grossberg, «παρέμεινε μια πολιτική στη διακριτική ευχέρεια του δικαστηρίου... [που] μπορούσε εύκολα να ανακληθεί οποτεδήποτε η μητέρα δεν πληρούσε τα πρότυπα της μητρικής συμπεριφοράς που θέσπιζαν οι πατριάρχες του νόμου»³¹.

Ακόμα και οι πιο φιλελεύθεροι νόμοι περί διαζυγίου του δέκατου ένατου αιώνα διατήρησαν ένα ισχυρό διπλό πρότυπο. Ο νόμος περί συζυγικών αγωγών του 1857 στη Βρετανία επέτρεπε σε κάθε άντρα να πάρει διαζύγιο λόγω μοιχείας από την πλευρά της συζύγου του. Για να πάρει όμως μια γυναίκα διαζύγιο, έπρεπε να αποδείξει όχι μόνο τη μοιχεία αλλά και ένα πρόσθετο «συζυγικό παράπτωμα», όπως η εγκατάλειψη ή η βανανυσότητα.³²

Η διατήρηση της αντρικής κυριαρχίας έφτασε να υπονομεύσει το δόγμα, ότι ήταν καθήκον του άντρα να προστατεύει και να σέβεται τη γυναίκα του. Παρόλο που η συζυγική βία και ο καταναγκασμός καταδικάζονταν όλο και πιο συχνά το δέκατο ένατο αιώνα, η πρόοδος όσον αφορά την προστασία των γυναικών από την κακοποίηση στην πράξη ήταν εξαιρετικά περιορισμένη. Το 1874, το Ανώτατο Δικαστήριο της Βόρειας Καρολίνας απέρριψε την παραδοσιακή άποψη, ότι η «προκλητική συμπεριφορά» της συζύγου αποτελούσε αποδεκτή υπεράσπιση για κατηγορίες βιαιοπραγίας. Ωστόσο, σύμφωνα με το δικαστήριο, η τιμωρία του άντρα που κακοποιούσε τη γυναίκα του δεν ήταν η κατάλληλη απάντηση στο έγκλημα. Ήταν «καλύτερα να πέσει η αυλαία, να μείνει έξω η κοινή γνώμη και να αφήσουμε τα δύο μέρη να συγχωρηθούν και να ξεχάσουν»³³.

Πολλοί Βικτωριανοί άντρες λάτρευαν πραγματικά τις γυναίκες τους. Αλλά η τελική ευημερία της γυναίκας εξαρτιόταν αποκλειστικά από την καλή διάθεση του συζύγου της. Οι γυναίκες έπρεπε να προσαρμόζουν τις προσδοκίες και τις επιθυμίες τους στην πραγματικότητα που όριζε ότι είχαν λίγα δικαιώματα στο γάμο και λίγες επιλογές έξω από αυτόν. Ο κύριος λόγος για τον οποίο οι γάμοι του δέκατου ένατου αιώνα φαίνεται ότι είχαν πολύ λιγότερες συγκρούσεις από τους σύγχρονους είναι ότι οι γυναίκες έβαζαν φρένο στις προσδοκίες τους και κατάπιναν τις απογοητεύσεις τους. Η Αγγλίδα συγγραφέας οικογενειακών συμβουλών Sarah Ellis έθεσε το θέμα χωρίς περιστροφές: Μια γυναίκα «θα πρέπει να τοποθετήσει η ίδια τον εαυτό της, αντί να διατρέχει τον κίνδυνο να την τοποθετήσουν, σε δεύτερη μοίρα»³⁴.

31 Michael Grossberg, "Who Gets the Child? Custody, Guardianship, and the Rise of a Judicial Patriarchy in Nineteenth-Century America", *Feminist Studies* 9 (1983), σ. 247, 250.

32 Debra Viles, "Disabilities of Marriage", *Michigan Historical Review* 28 (2001). Hartog, *Man and Wife in America*, Basch, *In the Eyes of the Law*, Jo Freeman, "The Legal Revolution" στο Freeman (επιμ.), *Women: A Feminist Perspective* (Mountain View, Calif.: Mayfield, 1989).

33 Nancy Cott, *Public Vows: A History of Marriage and the Nation* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000), σ. 162.

34 Απόσπασμα στο Davidoff, *Family Fortunes*, σ. 183 (βλ. κεφ. 8, σημ. 1).

Τέτοιες ιδέες εξακολουθούν να βρίσκουν οπαδούς. Το 1999, ο νεοσυντηρητικός William Kristol, ο οποίος έχει μια προσοδοφόρα καριέρα αναμασσώντας ιδέες του δέκατου ένατου αιώνα, υποστήριξε ότι οι σύγχρονες γυναίκες πρέπει να προχωρήσουν «πέρα από την απελευθέρωση των γυναικών για να συλλάβουν τα εξής τρία σημεία: την αναγκαιότητα του γάμου, τη σημασία της χρηστής ηθικής και την αναγκαιότητα της ανισότητας εντός του γάμου»³⁵. Οι περισσότεροι άντρες και γυναίκες του δέκατου ένατου αιώνα θα είχαν συμφωνήσει μαζί του, αν και μπορεί να είχαν αντικαταστήσει διακριτικά τη λέξη ανισότητα με τη λέξη διαφορά.

Χάρη στη «χρηστή ηθική» των γυναικών της βικτωριανής εποχής και την ανισότητα των ρόλων των φύλων, όντως οι περισσότεροι γάμοι της εποχής ήταν σταθεροί, αν και η εγκατάλειψη, το ανεπίσημο διαζύγιο —άρα και η τυπική διγαμία— δεν ήταν ασυνήθιστα φαινόμενα σε ορισμένες κοινωνικές ομάδες. Ωστόσο, οι οικονομικές, νομικές και ιδεολογικές δυνάμεις που περιόριζαν τις ατομιστικές προσδοκίες των ανθρώπων και συντηρούσαν τη σταθερότητα των περισσότερων γάμων είχαν και ορισμένες ιδιαίτερα προβληματικές επιπτώσεις στην προσωπική ζωή των ανθρώπων, και προκαλούσαν μεγάλη δυσaréσκεια κάτω από την επιφάνεια. Για παράδειγμα, η αρχή ότι κάθε φύλο προσφέρει στο άλλο ό,τι του λείπει μπορούσε να μετατρέψει το φλερτ και το γάμο σε μια συνάντηση δύο στερεότυπων των φύλων και όχι δύο ατόμων. Ένας υποψήφιος σύντροφος κρινόταν με βάση το αντίστοιχο πρότυπο του φύλου του, το οποίο δεν άφηνε πολλά περιθώρια για παρεκκλίσεις του ατόμου από τις «αντρικές» ή τις «γυναικείες» συμβάσεις. Το αντικείμενο της λατρείας ήταν η ιδέα της Γυναίκας και όχι οι αληθινές γυναίκες με τις διαφοροποιήσεις και την ατομικότητά τους. Το 1839, ο Francis J. Grund, ένας Γερμανός μετανάστης στην Αμερική, έγραψε ότι η αγιοποίηση της γυναικείας φύσης στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν πολύ ρηχή. «Κάθε φορά που ένας Αμερικανός κύριος γνωρίζει μια κυρία, την αντιμετωπίζει ως εκπρόσωπο του φύλου της. Κι εκείνη χρωστά την προσοχή που της δείχνει όχι στα ιδιαίτερα, αξιγάπητα χαρακτηριστικά της αλλά στο φύλο της»³⁶.

Μια γυναίκα που δεν συμμορφωνόταν με τις συμβάσεις της θηλυκότητας δεν δικαιούνταν τα αντίστοιχα προνόμια, και συχνά γινόταν στόχος προσβολών. Ένας άντρας που δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στο ιδανικό της μεσαίας τάξης ενός άντρα κουβαλητή επίσης έχανε το κύρος του. Σε προηγούμενες γενιές, ένας άντρας που η γυναίκα του δούλευε για να κερδίσει χρήματα μπορούσε να επικαλεστεί τη θετική εικόνα του γάμου δύο συνεργατών, ή να είναι περήφανος που ηγείται του οικογενειακού εργατικού δυναμικού. Αντίθετα, ένας άντρας της μεσαίας τάξης στη βικτωριανή εποχή μάλλον θα θεωρούσε ότι έχασε τον ανδρισμό του. Η ανεργία ή η επαγγελμα-

35 William Kristol, "Women's Liberation: The Relevance of Tocqueville" στο Ken Masugi (επιμ.), *Interpreting Tocqueville's Democracy in America* (Savage, Maryland: Rowman & Littlefield, 1999), σ. 491.

36 Francis J. Grund, *Aristocracy in America* (Gloucester, Mass.: Peter Smith, 1968 [1840]), σ. 40.

τική αποτυχία απειλούσε άμεσα όχι μόνο την επιβίωση της οικογένειάς του αλλά και την ατομική του ταυτότητα. «Μπορεί να είμαι άντρας τη μια μέρα και ποντίκι την άλλη», παραπονέθηκε ένας Βρετανός έμπορος σπόρων, που είχε βιώσει οικονομικές αναποδιές.³⁷

Για να «είναι άντρας» ένας σύζυγος, έπρεπε να κυβερνά το σπιτικό του. Οι Βικτωριανοί μπορεί να εξυμνούσαν το ρόλο της γυναίκας ως «ηθικής συμβούλου», αλλά ήταν μεγάλη προσβολή να ειπωθεί για ένα νοικοκυριό ότι «το κυβερνούν τα μισοφόρια». Εκείνη την εποχή όμως, σε αντίθεση με το παρελθόν, οι άντρες έπρεπε να εμπνέουν και όχι να εκβιάζουν την υποταγή. Αν η γυναίκα δεν συμμορφωνόταν οικειοθελώς, ο σύζυγος μπορούσε ακόμα να καταφύγει στη βία, και συχνά το έκανε, αλλά η άσκηση σωματικής βίας δεν θεωρούνταν πια κοινωνικά αποδεκτή ούτε ευπρόληπτη, όπως συνέβαινε στο παρελθόν. Η ταυτότητα του άντρα ισορροπούσε πάνω σε μια λεπτή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην αδυναμία να επιβάλει την υπεροχή του και στην ισχυρή τάση να την επιβάλει με τη βία.

Ο αυστηρός διαχωρισμός ανάμεσα στον αντρικό και το γυναικείο κόσμο δυσκόλευε τα ζευγάρια να μοιράζονται τα μύχια όνειρά τους, ανεξάρτητα από το πόσο αγαπιόντουσαν. Στην πράξη, το ιδεώδες της οικειότητας υπονομευόταν συνεχώς από την πραγματικότητα των διαφορετικών περιορισμών για τους άντρες και τις γυναίκες, η οποία δημιουργούσε μια «αίσθηση αποξένωσης» σε πολλούς συζύγους. Συχνά, οι ωδές στην οικογένεια και την οικογενειακή ζωή, που περιέχονταν σε επιστολές και ημερολόγια, ήταν εντελώς αφηρημένες, χωρίς καμία αναφορά στα διακριτά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης οικογένειας. Ένας άντρας που ανατράφηκε σε μια βικτωριανή οικογένεια παραπονιόταν αργότερα ότι το σπίτι και η οικογένεια αποτελούσαν περισσότερο μια «αίσθηση εγγύτητας» παρά ένα χώρο «πραγματικής σχέσης και αλληλεπίδρασης»³⁸.

Ο ορισμός του άντρα κουβαλητή και της εξαρτημένης γυναίκας έθεσε επίσης τα θεμέλια για απροκάλυπτη δυσφορία και από τις δυο μεριές. Οι γυναίκες έγραφαν ότι έκλαιγαν από μοναξιά μετά από μία ακόμα μέρα μόνες τους στο σπίτι. Από την πλευρά τους, οι άντρες δικαιολογημένα πίστευαν ότι οι γυναίκες τούς φέρωνταν σχεδόν σαν τους εργοδότες τους, επειδή ήθελαν να είναι πάντα σίγουρες ότι οι άντρες τους δουλεύουν σκληρά. «Αν όλα είναι καλά στο σπίτι, δεν χρειάζεται να τον προσέχουμε στην αγορά», αποφάνθηκε μια συγγραφέας του δέκατου ένατου αιώνα.

37 Michael Roper and John Tosh, "Introduction" στο Roper and Tosh (επιμ.), *Manful Assertions: Masculinities in Britain Since 1800* (London: Routledge, 1991).

38 Anya Jabour, *Marriage in the Early Republic: Elizabeth and William Wirt and the Companionate Ideal* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1998), Rotundo, *American Manhood*, σ. 165, Orvar Lofgren, "Family and Household: Images and Realities" στο Robert McC. Netting, Richard Wilk, and Eric Arnould (επιμ.), *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group* (Berkeley: University of California Press, 1984), σ. 462.

«Κάποιος που απολαμβάνει άφθονη αγάπη και συντροφιά στο σπίτι θα δουλεύει με ευχαρίστηση για ένα μικρό κέρδος». Ο Henry Ward Beecher πίστευε ότι η εξάρτηση των γυναικών, όπως και τα χρέη, ήταν ένα χρήσιμο μέσο κοινωνικής πειθαρχίας: «Αν ένας νέος άντρας χρεωθεί μόνο για λίγη έκταση γης και μετά παντρευτεί, αυτά τα δύο πράγματα θα τον κρατήσουν στον ίδιο δρόμο και δεν χρειάζεται τίποτα άλλο»³⁹.

Μια έκθεση του 1834 περιέγραφε απερίφραστα πώς ο γάμος ήταν ένας κυματοθραύστης ενάντια στις αναταραχές της εργατικής τάξης: «Όταν η περήφανη καρδιά του αγανακτεί με τη γλώσσα των μικρών τυράννων... απ' τους οποίους παίρνει την πενιχρή αμοιβή για την καθημερινή εργασία του, η σκέψη ότι εκείνη μπορεί να υποφέρει απ' αυτό θα καταλαγιάσει την τρικυμία των παθών του και θα τον προστάξει να συνεχίσει τον αγώνα, για να βρει την ανταμοιβή του στους γλυκούς τρόπους της...»⁴⁰.

Κάθε άντρας που πιθανόν να ζοριζόταν με τα συζυγικά βάρη θα έβρισκε πολλές δικαιολογίες στην παρακάτω παραίνεση προς τις γυναίκες, από ένα βιβλίο οικογενειακών συμβουλών, η οποία παραίνεση, παραδόξως, δεν εμπεριέχει καθόλου αυτοθυσία: «Απολαύστε τις πολυτέλειες του πλούτου χωρίς να υπομένετε τους κόπους για να τον αποκτήσετε, και τις τιμές των αξιωμάτων χωρίς να νιώθετε τις έγνοιες τους, και τη δόξα της νίκης χωρίς να διατρέχετε τους κινδύνους της μάχης»⁴¹.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα, οι άντρες είχαν συσσωρεύσει έντονη δυσανεμία απέναντι στις συζυγικές τους υποχρεώσεις. Γιατί, αναρωτιόταν ένας Βρετανός συγγραφέας, θα πρέπει ένας άντρας να «ενωθεί με μια σύζυγο με τα δεσμά του γάμου και να φορτωθεί το βάρος και την ευθύνη των παιδιών», καθώς και να δεσμευθεί στην «αξιοπρεπή μονοτονία της οικογενειακής εστίας»; Εκείνη την περίοδο εμφανίστηκε μια υποκουλτούρα «εργένδων» στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, καθώς κάποιοι άντρες επαναστατούσαν ενάντια σε αυτούς τους περιορισμούς.⁴²

Παράλληλα με το δόγμα των διαφορών που εμπόδιζε τη συναισθηματική οικειότητα, ιδιαίτερα η λατρεία της γυναικείας αγνότητας έκανε τη σωματική οικειότητα ακόμα πιο προβληματική. Μερικά ζευγάρια της βικτωριανής εποχής ανέπτυξαν ικανοποιητικές, ακόμα και απολαυστικές σεξουαλικές σχέσεις. Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, οι δυο σύζυγοι δεν μπορούσαν να ξεφύγουν από το ιδανικό της απουσίας πάθους. Σύμφωνα με τη λατρεία της αληθινής θηλυκότητας, μόνον οι άντρες είχαν σεξουαλικές επιθυμίες, αλλά έπρεπε να καταπολεμούν τις «σαρκικές» τους ορμές. Οι περισσότεροι άντρες

39 Mary Ryan, "Femininity and Capitalism in Antebellum America" στο Zillah Eisenstein (επιμ.), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, (New York: Monthly Review, 1979), σ. 158. Απόσπασμα του Beecher στο Lendol Calder, *Financing the American Dream: A Cultural History of Consumer Credit* (Princeton: Princeton University Press, 1999), σ. 97. Σχετικά με την αδυναμία των γυναικών να αναγνωρίσουν τις πράξεις αγάπης των αντρών στην καθημερινή ζωή, βλ. Francesca Cancian, "The Feminization of Love", *Signs* 11 (1986).

40 "Essay on Marriage", *Universalist and Ladies' Repository* (1834), σ. 371.

41 Woloch, *Women and the American Experience*, τόμ. 1, σ. 104.

42 Tosh, *A Man's Place*, σ. 173, Howard Chudacoff, *The Age of the Bachelor: Creating an American Subculture* (Princeton: Princeton University Press, 1999).

κατ.
==

έπαιρναν στα σοβαρά αυτή την εντολή, και πολλά ημερολόγια της εποχής καταγράφουν τον τεράστιο αγώνα τους να ελέγξουν τις παρορμήσεις τους. Πολλοί άντρες επισκέπτονταν πόρνες (συχνά τις θεωρούσαν μικρότερο κακό από τον αυνανισμό), αλλά σπάνια το έκαναν χωρίς τύψεις. Ένας άντρας της μεσαίας τάξης θυμάται ότι «έμαθε να ταυτίζει τον ερωτικό πόθο με το χυδαίο... και να το διαχωρίζει απόλυτα από το ρομαντισμό»⁴³.

Η λατρεία της γυναικείας αγνότητας δημιούργησε μια έντονη διαχωριστική γραμμή στο μυαλό των αντρών ανάμεσα στο καλό σεξ και τις «καλές» γυναίκες. Πολλοί άντρες δεν μπορούσαν καν να σκεφτούν με σεξουαλικά κριτήρια μια γυναίκα, την οποία σέβονταν. Ένας άντρας έγραψε στη μνηστή του: «Όταν προσπάθησα να σου πω πως σε αγαπώ, νόμισα ότι ήμουν κάποιος εγκληματίας και αισθανόμουν λίγο σαν να εξομολογούμουν κάποιο κακό που σου είχα κάνει». Το δόγμα της οικογενειακής ζωής θόλωνε επίσης τη διάκριση ανάμεσα στη σύζυγο και τη μητέρα, ενισχύοντας την αμφιθυμία ενός άντρα που «υπέβαλλε» τη σύζυγό του σε σεξουαλική επαφή.⁴⁴

Για πολλές γυναίκες που είχαν ανατραφεί με την ιδέα ότι μια φυσιολογική γυναίκα δεν θα έπρεπε να νιώθει σεξουαλικό πάθος, η πρώτη νύχτα του γάμου τους προκαλούσε αγωνία ή ακόμα και αηδία. Τη δεκαετία του 1920, η Katharine Davis πήρε συνεντεύξεις από δύο χιλιάδες διακόσιες Αμερικανίδες, οι περισσότερες από τις οποίες είχαν γεννηθεί πριν από το 1890. Το ένα τέταρτο δήλωσε ότι αρχικά είχε βρει «αποθητική» την εμπειρία του σεξ. Ακόμα και οι γυναίκες που απολάμβαναν το σεξ με το σύζυγό τους δήλωσαν ότι ένιωθαν ενοχή ή ντροπή για την ευχαρίστησή τους, επειδή θεωρούσαν ξεπεσμό το «άμετρο» πάθος στη διάρκεια της σεξουαλικής πράξης.⁴⁵

Αλλά και πολλοί άντρες το θεωρούσαν αφύσικο, αν μια γυναίκα απολάμβανε «πολύ» το σεξ. Ο Frederick Ryman, ο οποίος τη δεκαετία του 1880 περιέγραψε τις σεξουαλικές του εμπειρίες με πόρνες με ευλικρίνεια και ευχαρίστηση, έμενε άναυδος όταν μια γυναίκα έπαιρνε την πρωτοβουλία στη διάρκεια του σεξ. Περιέγραφε μια νεαρή πόρνη ως «μικρή γόησσα», αλλά σχολίαζε: «Συνήθως προτιμώ η γυναίκα να ξαπλώνει εντελώς ακίνητη, όταν απολαμβάνω μια τέτοια ολονυχτία. Αυτές οι

43 David G. Pugh, *Sons of Liberty: The Masculine Mind in Nineteenth-Century America*, (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1983), σ. 88, Peter Gabriel Filene, *Him / Her / Self* (New York: New American Library, 1974), σ. 83, John Demos, "The American Family in Past Time", *American Scholar*, 43 (1974), Charles Rosenberg, "Sexuality, Class and Role in Nineteenth-Century America", *American Quarterly* 25 (1973), σ. 139, John Haller and Robin Haller, *The Physician and Sexuality in Victorian America* (Urbana: University of Illinois Press, 1974), σ. 203, G. J. Barker-Benfield, *The Horrors of the Half-Known Life: Male Attitudes Toward Women and Sexuality in Nineteenth-Century America* (New York: Harper & Row, 1976), σ. 159, Rotundo, *American Manhood*, σ. 125, D'Emilio and Freedman, *Intimate Matters*, σ. 110, 180. Σχετικά με το επιχείρημα ότι πολλά ζευγάρια ξεπερνούσαν τους ενδοιασμούς τους και είχαν μια καλή σεξουαλική ζωή, βλ. Carl Degler, "What Ought to Be and What Was: Women's Sexuality in the Nineteenth Century", *American Historical Review* 79 (1974).

44 D'Emilio and Freedman, *Intimate Matters*, σ. 179, Tosh, *A Man's Place*, σ. 68.

45 D'Emilio and Freedman, *Intimate Matters*, σ. 174-178.

“αταξίες” δεν μου είναι ευχάριστες, αλλά επρόκειτο πραγματικά για μία από τις πιο φιλήδονες γυναίκες με τις οποίες έτυχε να πλαγιάσω»⁴⁶.

Φυσικά πολλές γυναίκες είχαν όντως σεξουαλικές ορμές, και ο αγώνας να τις καταπνίξουν οδήγησε σε άλλα προβλήματα. Οι γυναίκες της βικτωριανής εποχής υπέφεραν από μια σειρά νοσημάτων, τα οποία είναι σχεδόν βέβαιο ότι συνδέονταν με τη σεξουαλική ματαίωση. Έτρεχαν σε κέντρα υδροθεραπείας, όπου μερικές φορές ανακουφίζονταν από τα συμπτώματά τους με καταιγισμούς νερού. Οι γιατροί έκαναν τακτικά μασάζ στην πυελική χώρα των γυναικών για να απαλύνουν τα συμπτώματα της «υστερίας» – από την αρχαιοελληνική λέξη «υστέρα» (μήτρα). Από τα ιατρικά βιβλία της εποχής είναι ξεκάθαρο ότι οι γιατροί έφερναν τις ασθενείς τους σε οργασμό. Στην πραγματικότητα, ο μηχανικός δονητής εφευρέθηκε στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα για να απαλλάξει τους γιατρούς από αυτή την κοπιαστική και χρονοβόρα αγγαρεία!⁴⁷

Όσο περισσότερο καταπιεζόταν η σεξουαλικότητα και δινόταν έμφαση στις απαγορευμένες ιδιότητες της, τόσο πιο πολύ απασχολούσε τους ανθρώπους. Η βικτωριανή κοινωνία χαρακτηριζόταν από μια έκρηξη της πορνογραφίας και της πορνείας, που δεν μπορούσε να συγκαλυφθεί με τον περιορισμό των οίκων ανοχής και των πορνογραφικών βιβλιοπωλείων στις πιο κακόφημες γειτονίες των πόλεων. Στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, τα αφροδίσια νοσήματα αποτελούσαν σοβαρό πρόβλημα για πολλούς άντρες της μεσαίας τάξης και για τις ανυποψίαστες συζύγους τους.⁴⁸

Ο γάμος της Mary και του Edward Benson απεικονίζει τις σεξουαλικές εντάσεις που μπορούσαν να υποβόσκουν κάτω από την επιφάνεια ενός φαινομενικά συμβατικού βικτωριανού γάμου. Από την πρώτη νύχτα του γάμου τους, το 1859, η σεξουαλική σχέση τους ήταν καταστροφική και δεν βελτιώθηκε ποτέ στη διάρκεια του γάμου. Περιγράφοντας το ταξίδι του μέλιτος στο Παρίσι, η Mary έγραφε αργότερα, «Πόσο έκλαψα... Οι νύχτες! Απορώ πώς έζησα». Για τα επόμενα δέκα χρόνια κατηγορούσε τον εαυτό της, επειδή δεν μπορούσε να συναγωνιστεί το «έντονο ανθρώπινο πάθος» του συζύγου της.⁴⁹

Η Mary τελικά ανακάλυψε το δικό της πάθος σε μια λεσβιακή σχέση που περιλάμβανε ολοκληρωμένες σεξουαλικές σχέσεις. Ωστόσο, εκείνη και ο Edward παρέμειναν παντρεμένοι. Απ' όσο ξέρουμε, εκείνος τηρούσε τις θρησκευτικές αρχές του και αρνιόταν να διοχετεύσει τη σεξουαλική του ενέργεια σε άλλες διεξόδους, όπως ο αυνανισμός. Περνούσε περιόδους βαθιάς κατάθλιψης, και η Mary πάλευε με τις ενοχές της, επειδή δεν μπορούσε να τον ανακουφίσει. «Ποτέ δεν νιώθω πιο έντονα τη δική

46 Στο ίδιο, σ. 110.

47 Rachel Maines, *The Technology of Orgasm* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999).

48 Michel Foucault, *The History of Sexuality* (New York: Vintage, 1988), Paul Rabinow (επιμ.), *The Foucault Reader* (New York: Pantheon, 1984), Steven Marcus, *The Other Victorians: A Study of Sexuality and Pornography in Mid-Nineteenth-Century England* (New York: New American Library, 1974).

49 Σχετικά με τις πληροφορίες και τα αποσπάσματα σε αυτή και τις επόμενες παραγράφους, βλ. Tosh, *A Man's Place*, σ. 68-71, 98, 100.

μου απουσία θηλυκότητας, παρά όταν εκείνος αντιμετωπίζει δυσκολίες ή είναι άρρωστος», έγραφε στο ημερολόγιό της.

Οι ασυμβατότητες και οι απογοητεύσεις της Mary και του Edward Benson ήταν, αν όχι τυπικές, κάθε άλλο παρά σπάνιες. Στα τέλη του αιώνα, μερικοί μεταρρυθμιστές είχαν αρχίσει να προάγουν το σεξ ως επιθυμητό στοιχείο του γάμου, που έπρεπε να προσφέρει ευχαρίστηση και στα δύο μέρη. Στις αρχές του εικοστού αιώνα έκανε την εμφάνισή της μια εντελώς νέα κατηγορία βιβλίων, τα εγχειρίδια σεξουαλικής εκπαίδευσης και συμβουλών. Η άμεση και ειλικρινής ανταπόκριση στα βιβλία αυτά αποδεικνύει τις καταπιεσμένες απογοητεύσεις των ανθρώπων που είχαν ανατραφεί με τις βικτωριανές ιδέες περί σεξουαλικότητας και γάμου.

Το 1918, όταν η Marie Stopes δημοσίευσε στην Αγγλία το βιβλίο *Married Love: A New Combination to the Solution of Sex Difficulties* (Συζυγική αγάπη: ένας νέος συνδυασμός για τη λύση των σεξουαλικών προβλημάτων), ένας άντρας της μεσαίας τάξης με μεγάλη προγαμιαία εμπειρία τής έγραψε για να την ευχαριστήσει που του έμαθε ότι μια «καλή» γυναίκα, όπως και μια «κακή», μπορεί να έχει τις δικές της σεξουαλικές ανάγκες: «Χωρίς τις συμβουλές σας δεν θα είχα αποτολμήσει τα προκαταρκτικά, από φόβο μήπως σοκάρω τη γυναίκα μου και την κάνω να νιώσει ότι την αντιμετωπίζω ως ερωμένη». Ένας άλλος άντρας ρωτούσε αν τα χάδια ήταν «πολύ άσεμνα για μια καθωσπρέπει γυναίκα». Ένας μεγαλύτερος άντρας ευχαρίστησε τη Stopes για λογαριασμό της νέας γενιάς αντρών, αναφέροντας ότι όταν εκείνος παντρεύτηκε, ήταν τόσο αδαής σχετικά με τη γυναικεία σεξουαλικότητα, που όταν η γυναίκα του είχε έναν οργασμό, εκείνος «τρόμαξε και σκέφτηκε ότι είχε πάθει ένα είδος κρίσης»⁵⁰.

Ακόμα όμως και πριν από αυτά τα νέα εγχειρίδια, που ανακούφισαν και απελευθέρωσαν τόσο πολλά άτομα, άλλες αλλαγές στην οικονομική και την πολιτική ζωή απειλούσαν τα όρια των βικτωριανών προτύπων. Η γρήγορη εξέλιξη της εκβιομηχάνισης, της αστικοποίησης και των πολιτικών μεταρρυθμίσεων στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα απλώς ενίσχυσε τις πιέσεις που δέχονταν τόσο το σύστημα του διαχωρισμού των δύο φύλων όσο και η λατρεία της γυναικείας αγνότητας.

Προκλήσεις στο βικτωριανό γάμο

Από τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, οι νέοι άντρες που έβρισκαν δουλειά στις πόλεις είχαν αρχίσει να αναπτύσσουν μια κοινωνική ζωή που δεν ελεγχόταν από τους γονείς, τους συγγενείς, την Εκκλησία, τις κοινοτικές αρχές ή τους εργοδότες τους. Από την άλλη, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, οι νέες γυναίκες που ενσω-

50 Lesley Hall, *Hidden Anxieties: Male Sexuality 1900-1950* (Oxford, U.K.: Polity Press, 1991), σ. 10, 43-49, 100-106.

ματώθηκαν στο εργατικό δυναμικό ζούσαν συνήθως σε χώρους όπου υπήρχε στενότερη επίβλεψη, όπως πανσιόν για οικοτρόφους ή σπίτια όπου εργάζονταν ως υπηρέτριες. Οι άντρες που ήθελαν προγαμιαίο σεξ ή ακόμα και να περάσουν μια βραδιά χωρίς επίβλεψη με νέες γυναίκες, έπρεπε να συναναστραφούν πόρνες στις γειτονιές με τα κόκκινα φανάρια, οι οποίες υπήρχαν σχεδόν σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Ευρώπης και της Αμερικής.

Σταδιακά όμως, οι γυναίκες της εργατικής τάξης άρχισαν κι αυτές να απαλλάσσονται από την επίβλεψη των ενηλίκων. Σε όλη τη Δυτική Ευρώπη και την Αμερική πολλαπλασιάστηκαν οι θέσεις σε γραφεία και υπηρεσίες, δίνοντας στις γυναίκες της εργατικής τάξης και άλλες εναλλακτικές από το επάγγελμα της υπηρέτριας, και στις γυναίκες της μεσαίας τάξης περισσότερα καθωσπρέπει μέρη για εργασία ή ψώνια εκτός σπιτιού. Το ποσοστό των γυναικών που εργάζονταν ως υπηρέτριες μειώθηκε απότομα τις δύο τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα. Το 1900, το ένα πέμπτο των εργαζόμενων γυναικών στις πόλεις ζούσαν μόνες τους, και αυτές οι νεαρές γυναίκες μπορούσαν να συναναστρέφονται άντρες σε εστιατόρια, νυχτερινά κέντρα, καμπαρέ ή τα νέα λούνα παρκ που άρχισαν να ξεφυτρώνουν κοντά στις αστικές περιοχές.

Στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, πολλοί νέοι της εργατικής τάξης απέρριπταν το διαχωρισμό των δύο φύλων και το ιδεώδες της γυναικείας σεμνότητας. Μερικά εργαζόμενα κορίτσια βρήκαν μια μέση οδό ανάμεσα στην πορνεία και την απομόνωση. Οι σύγχρονοι μεταρρυθμιστές τις ονόμασαν «κορίτσια της αγάπης» – κορίτσια που πρόσφεραν τη σεξουαλική τους εύνοια με αντάλλαγμα κεράσματα, δώρα ή μια βραδινή έξοδο. Προς μεγάλη έκπληξη των μεταρρυθμιστών, όμως, αυτές οι νεαρές γυναίκες δεν ενδιαφέρονταν για τις αποστολές «διάσωσης» που εκείνοι οργάνωναν. Στους κύκλους όπου κινούνταν αυτά τα κορίτσια, η συμπεριφορά τους δεν απειλούσε τις ευκαιρίες τους για γάμο.⁵¹

Τα μοντέλα συμπεριφοράς στη μεσαία τάξη άλλαζαν επίσης. Στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, ολοένα και περισσότερα κορίτσια αυτής της τάξης άρχισαν να πηγαίνουν στο γυμνάσιο. Οι κοπέλες αυτές ανέπτυξαν συνήθειες και ικανότητες που τις δυσκόλευαν να προσαρμοστούν στην αυστηρά οριοθετημένη οικογενειακή ζωή των

51 Joanne Meyerowitz, *Women Adrift: Independent Women Wage Earners in Chicago, 1880-1930* (Chicago: University of Chicago Press, 1988), Lewis Ehrenberg, *Steppin' Out: New York City Nightlife and the Transformation of American Culture, 1890-1930* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1981), Kathy Peiss, *Cheap Amusements: Working Women and Leisure in Turn-of-the-Century New York* (Philadelphia: Temple University Press, 1989), Randy McBee, *Dance Hall Days: Intimacy and Leisure Among Working-Class Immigrants in the United States* (New York: New York University Press, 2000), Kathy Peiss, «"Charity Girls" and City Pleasures: Historical Notes on Working-Class Sexuality» στο Christina Simmons and Kathy Peiss (επιμ.), *Passion and Power: Sexuality in History* (Philadelphia: Temple University Press, 1989), Nancy Cott, *The Grounding of Modern Feminism* (New Haven: Yale University Press, 1987), Barbara Melosh (επιμ.), *Gender and American History Since 1890* (New York: Routledge, 1993).

μητέρων τους, όταν εκείνες τελείωναν το σχολείο. Πολλές από αυτές φιλοδοξούσαν να εργαστούν εκτός σπιτιού πριν από το γάμο ή να συνεχίσουν στην ανώτερη εκπαίδευση. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, σαράντα χιλιάδες γυναίκες φοιτούσαν στο κολέγιο το 1880, το ένα τρίτο όλων των φοιτητών. Ο αριθμός των φοιτητριών στα κολέγια τριπλασιάστηκε την περίοδο 1890-1910.⁵²

Καθώς όλο και περισσότερες γυναίκες της μεσαίας τάξης γίνονταν πωλήτριες, δακτυλογράφοι ή υπάλληλοι στο δημόσιο, μερικοί μεταρρυθμιστές παραπονιούνταν ότι ακόμα και αυτές οι «ευυπόληπτες» νέες γυναίκες συναναστρέφονταν άντρες στη δουλειά, επέτρεπαν σε άντρες να τις «κερνούν» σε δημόσιους χώρους, ή κυκλοφορούσαν χωρίς επίβλεψη με άντρες σε λούνα παρκ ή καμπαρέ. Καθώς όμως άλλοι μεταρρυθμιστές άρχισαν να κατανοούν καλύτερα τη ζωή των εργαζόμενων κοριτσιών, πολλοί παραβίαζαν κι εκείνοι τις συμβάσεις της καθωσπρέπει συμπεριφοράς, συμμετέχοντας στις διαδηλώσεις των εργαζόμενων γυναικών που διεκδικούσαν πιο ασφαλείς συνθήκες εργασίας ή καλύτερους μισθούς. Ήταν πια δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τις «καλές» από τις «κακές» γυναίκες, τουλάχιστον με τα κριτήρια που ίσχυαν μόλις πενήντα χρόνια νωρίτερα.

Η ολοένα και μεγαλύτερη ελευθερία της εμπορικής ζωής κλόνισε επίσης τη σεξουαλική επιφυλακτικότητα στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Τη δεκαετία του 1880, τα προφυλακτικά, τα «καλύμματα της μήτρας» (διαφράγματα), τα χημικά υπόθετα, οι κολπικές πλύσεις και οι κολπικοί σπόγγοι ήταν ευρέως διαθέσιμοι στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, ενώ όσοι αναλάμβαναν εκτρώσεις διαφήμιζαν ανοιχτά τις υπηρεσίες τους. Ένας γιατρός παραπονέθηκε ότι επιτρέπει επιχειρηματίες έψαχναν τις εφημερίδες για αναγγελίες γάμων και έστελναν στις νεόνυμφες διαφημίσεις για μεθόδους αντισύλληψης. Ορισμένοι σκανδαλισμένοι συντηρητικοί προσπάθησαν να ανακόψουν τη διάθεση των μεθόδων αντισύλληψης. Στην Αμερική, σύμφωνα με το Νόμο Κόμστοκ του 1873, όλα τα φάρμακα ή τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν για αντισύλληψη ή άμβλωση ήταν παράνομα, και η διαφήμισή τους ήταν έγκλημα. Μακροπρόθεσμα, όμως, αυτές οι εκστρατείες δεν κατάφεραν να αντιστρέψουν την αυξανόμενη πρόσβαση των γυναικών στις μεθόδους αντισύλληψης. Στην πραγματικότητα, η διαμάχη γι' αυτά τα θέματα βοήθησε να σπάσει ο κύκλος της σιωπής που υπήρχε μέχρι τότε γύρω από τη σεξουαλικότητα.⁵³

Το αναπτυσσόμενο κίνημα για τα δικαιώματα των γυναικών παρουσίαζε θριαμβευτικά την κριτική του για τις σχέσεις αντρών-γυναικών. Παρότι ο κύριος στόχος του κινήματος ήταν να αποκτήσουν οι γυναίκες δικαίωμα ψήφου, τη δεκαετία του

52 Jane Hunter, *How Young Ladies Became Girls: The Victorian Origins of American Girlhood* (New Haven: Yale University Press, 2002), Filene, *Him/Her/Self*.

53 Andrea Tone, *Devices and Desires: A History of Contraception in America* (New York: Hill & Wang, 2000).

1880 εμφανίστηκε μια ριζοσπαστική πτέρυγα, που επέμενε ότι χιλιάδες γυναίκες ήταν εγκλωβισμένες σε καταπιεστικούς γάμους. Στην Αγγλία, η Mona Caird σόκαρε τους αναγνώστες της εφημερίδας *Daily Telegraph* το 1888, όταν ισχυρίστηκε ότι ο θεσμός του γάμου αποτελούσε παραβίαση της ατομικής ελευθερίας των γυναικών. Μέσα σε δύο μήνες, η εφημερίδα έλαβε είκοσι επτά χιλιάδες γράμματα, άλλα υπέρ και άλλα κατά, με αποτέλεσμα ο εκδότης να διακόψει κάθε περαιτέρω συζήτηση επί του θέματος. Το θεατρικό έργο του Τυεν *Το κουκλόσπιτο* περιείχε μια ακόμα ριζοσπαστική κριτική του γάμου. Το έργο ανέβηκε για πρώτη φορά το 1879 στην Κοπεγχάγη, και το τέλος του, όπου η Νόρα εγκαταλείπει την οικογένειά της για να βρει την αυτοεκπλήρωση που της έλειπε ως σύζυγος, εξόργισε τους περισσότερους κριτικούς. Ωστόσο, παιζόταν σε κατάμεστα θέατρα σε όλη τη δεκαετία του 1890 (παρόλο που ο Τυεν υπέκυψε στις πιέσεις και άλλαξε το τέλος στη γερμανική εκδοχή του έργου).⁵⁴

Στην Αγγλία, η υπόθεση της Emily Hall και του Edward Jackson πυροδότησε μια ριζοσπαστική μεταρρύθμιση στο παραδοσιακό συζυγικό δίκαιο. Η Hall και ο Jackson είχαν παντρευτεί το 1887, αλλά έζησαν μαζί μόλις λίγες μέρες, πριν εκείνη επιστρέψει στην οικογένειά της. Το 1889, ο Jackson πέτυχε την έκδοση δικαστικής εντολής κατά της Hall για «απόδοση συζυγικών δικαιωμάτων». Η Emily απλώς αγνόησε την εντολή, επειδή πριν από πέντε χρόνια το Κοινοβούλιο είχε καταργήσει τις ποινές για τις συζύγους που αρνούνταν να παραχωρήσουν συζυγικά δικαιώματα. Το 1891, ο απογοητευμένος Jackson απήγαγε την «πρώην» σύζυγό του, καθώς εκείνη επέστρεψε στο σπίτι από την εκκλησία. Η οικογένεια της Emily αμέσως μήνυσε τον Edward για να κερδίσει την ελευθερία της. Ένα χαμηλόβαθμο δικαστήριο δικαίωσε τον Edward, με το παραδοσιακό επιχείρημα ότι ένας άντρας δικαιούται την επιμέλεια της συζύγου του. Το Εφετείο όμως ανέτρεψε την απόφαση, κρίνοντας ότι καμία Αγγλίδα υπήκοος δεν μπορεί να φυλακιστεί από κάποιον άλλο, ακόμα κι αν αυτός ο κάποιος είναι ο σύζυγός της.⁵⁵

Η Elizabeth Elmy έγραψε εκστασιασμένη σε μια φίλη της σχετικά με την απόφαση: «Ας πανηγυρίσουμε μαζί... η “κεκαλυμμένη γυναίκα” πέθανε και θάφτηκε». Εκφράζοντας την αντίθετη άποψη, η δημοσιογράφος κατά του γυναικείου κινήματος Eliza Lynn Fulton παραπονέθηκε, ότι το Εφετείο «μια ωραία πρωία ξαφνικά τον κατάργησε [το γάμο]!»⁵⁶.

Όπως αποδείχθηκε, τόσο οι ελπίδες της Elmy όσο και οι φόβοι της Fulton ήταν πρόωγοι. Η πλειοψηφία των κυβερνήσεων στην Ευρώπη και στις περισσότερες πολιτείες και επαρχίες των ΗΠΑ διατήρησαν τους νόμους περί «κυρίου και αφέντη», που

54 Yalom, *History of the Wife* (βλ. κεφ. 1, σημ. 16), Jane Lewis, *The End of Marriage? Individualism and Intimate Relations* (Northampton, Mass.: Edward Elgar, 2001).

55 Ginger Frost, “A Shock to Marriage? The Clitheroe Case and the Victorians” στο George Robb and Nancy Erber (επιμ.), *Disorder in the Court: Trials and Sexual Conflict at the Turn of the Century* (New York: New York University Press, 1999).

56 *Loc cit*, Lesley Hall, *Sex, Gender and Social Change in Britain Since 1880* (London: Macmillan, 2000), σ. 58

επέτρεπαν στους άντρες να παίρνουν οικογενειακές αποφάσεις χωρίς να συμβουλευ-
ονται τις συζύγους τους, μέχρι και τη δεκαετία του 1970. Παρ' όλα αυτά, η νομική
υπόσταση των γυναικών βελτιώθηκε σταθερά τις δεκαετίες του 1880 και του 1890,
ενώ το κίνημα για τα δικαιώματα των γυναικών κέρδιζε συνεχώς νέους οπαδούς ως
το τέλος του αιώνα.⁵⁷

Ακόμα και γυναίκες που είχαν περάσει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους υμνών-
οντας την ξεχωριστή γυναικεία σφαίρα άρχισαν να επικροτούν το αίτημα για πολιτικά
δικαιώματα και ατομικές ελευθερίες. Η Frances Willard είχε ανακηρυχθεί αρχηγός
του κινήματος υπέρ της αποχής από το αλκοόλ χάρη στη δέσμευσή της υπέρ της οικο-
γενειακής ζωής: Σιχαινόταν το αλκοόλ, επειδή αποσπούσε τους άντρες από τα καθή-
κοντά τους απέναντι στη γυναίκα τους, τα παιδιά και το σπίτι. Με τον καιρό όμως,
κατέληξε να πιστεύει ότι οι γυναίκες χρειάζονταν το δικαίωμα της ψήφου. Σε ηλικία
πενήντα τριών ετών κυκλοφόρησε ένα βιβλίο όπου περιέγραφε τη χαρά τού να μαθαί-
νεις ποδήλατο, παρότι, έλεγε στους αναγνώστες της, μόλις πριν από δέκα χρόνια θα
είχε φρίξει με την ιδέα μιας τόσο μη καθωσπρέπει δραστηριότητας.⁵⁸

«Πετύχαμε τη συμμετοχή της γυναίκας σε όλα, εκτός από την αξία της ψήφου της
μέσα στην κάλπη», σχολίασε η σουφραζέτα Susan B. Anthony το 1895. «Αλλά κι
αυτό πλησιάζει».

Οι «προστάτες» της ιδιαίτερης σφαίρας των γυναικών αντέδρασαν σ' αυτές τις
αλλαγές με σχεδόν υστερικές εκδηλώσεις. Οι γιατροί ισχυρίζονταν ότι το ποδήλατο
ήταν το πρώτο βήμα της γυναίκας προς τον κατήφορο της σεξουαλικής αποχαλίνωσης.
Το 1890, ο Βρετανός ανθρωπολόγος James Allen πρόβλεψε ότι το δικαίωμα ψήφου
για τις γυναίκες θα οδηγούσε σε «κοινωνική επανάσταση, διαταραχή των οικογενει-
ακών δεσμών, βεβήλωση του γάμου, καταστροφή των οικογενειακών θεών, διάλυση
της οικογένειας». Το 1895, ο James Weir προειδοποίησε τους αναγνώστες του περιο-
δικού *American Naturalist* ότι η θέσπιση ίσων δικαιωμάτων θα οδηγούσε κατευθείαν
σε «εκείνη την άβυσσο της ανήθικης φρίκης, που είναι τόσο απεχθής στην πολιτι-
σμένη αίσθηση της ηθικής μας – τη μητριαρχία»⁵⁹.

Όταν οι γυναίκες απέκτησαν τελικά δικαίωμα ψήφου στην Αγγλία μετά τον Πρώτο
Παγκόσμιο Πόλεμο, ο εκδότης του περιοδικού *Saturday Review* χαρακτήρισε το
γεγονός ένα είδος προδοσίας. «Ενώ οι άντρες της Αγγλίας βρίσκονταν στο εξωτερικό
πεθαίνοντας κατά εκατοντάδες χιλιάδες για τη σωτηρία της Αγγλίας», όπως κατη-
γορούσε την κυβέρνηση, το Κοινοβούλιο «παρέδωσε τη διακυβέρνηση της Αγγλίας

στις γυναίκες... που ζούσαν άνετα στα σπίτια τους. Σίγουρα η ανδρεία, ο πόνος και ο
θάνατος δεν είχαν ποτέ χειρότερη ανταμοιβή».

Εκείνη την περίοδο όμως, είχαν ήδη περάσει δύο δεκαετίες σκληρής πολιορκίας
της παραδοσιακής πατριαρχικής εξουσίας και το σύστημα του διαχωρισμού των
δύο φύλων είχε ήδη αρχίσει να καταρρέει. Πράγματι, μια νέα γυναίκα έμπαινε στο
προσκήνιο. Είτε διαδήλωνε μαζί με τις σουφραζέτες, είτε έβγαζε τον κορσέ της για να
κάνει ποδήλατο σε έναν εξοχικό δρόμο, είτε δούλευε ή ψώνιζε στα νέα τεράστια πολυ-
καταστήματα των πόλεων, είτε διεκδικούσε κόσμια σεξουαλική εκπαίδευση για την
κόρη της, η Νέα Γυναίκα κατέβαινε από το βάθρο της αυστηρά οριοθετημένης οικο-
γενειακής ζωής και της γυναικείας αγνότητας. Πολλοί παρατηρητές θεώρησαν ότι ο
λεπτός φλοιός που χώριζε την κοινωνία από το «ενεργό ηφαίστειο» των συζυγικών και
των εντάσεων μεταξύ των φύλων ήταν έτοιμος να διαρραγεί – και δεν είχαν άδικο.

67

57 Mary Ann Glendon, *The Transformation of Family Law* (Chicago: University of Chicago Press, 1989).

58 Σχετικά με αυτή και την επόμενη παράγραφο, βλ. Collins, *America's Women*.

59 James Weir, Jr., "The Effect of Female Suffrage on Posterity", *American Naturalist* 29 (1895), σ. 825. Σχε-
τικά με άλλα αποσπάσματα σε αυτή και την επόμενη παράγραφο, βλ. Katharine Rogers, *The Troublesome*
Helpmate: A History of Misogyny in Literature (Seattle: University of Washington Press, 1966), σ. 214,
221.

12. «Ήρθε η ώρα να κινηθούν τα βουνά»: από το ρομαντικό στο σεξουαλικό γάμο

Το 1911, η Γιαπωνέζα ποιήτρια Yosano Akiko συνέλαβε τις κοσμοϊστορικές αλλαγές στις σχέσεις αντρών-γυναικών, που συγκλόνιζαν τον εκβιομηχανιζόμενο κόσμο:

*Η ώρα ήρθε, τα βουνά να κινηθούν.
Μπορεί να μην πιστεύουν οι άνθρωποι τα λόγια μου
Μα τα βουνά αποκοιμήθηκαν για λίγο μόνο.
Τις μέρες τις παλιές
Κινούνταν όλα τα βουνά
Χορεύοντας με τη φωτιά,
Κι ας μην το πιστεύετε.
Αλλά να, πιστέψτε αυτό.
Όλες οι γυναίκες, που είχαν αποκοιμηθεί,
Ξύπνησαν τώρα και κινούνται.¹*

Μια παρόμοια επανάσταση άλλαζε εντελώς το ρόλο της νεολαίας στην κοινωνία. Και στις δύο περιπτώσεις, ήταν η μεσαία τάξη –το προπύργιο της γυναικείας αγνότητας και της οικογενειακής ζωής το δέκατο ένατο αιώνα– που ανέτρεψε το βικτωριανό σύστημα του διαχωρισμού των δύο φύλων και της σεξουαλικής αυτοσυγκράτησης.

Τις πρώτες δύο δεκαετίες του νέου αιώνα, η συναναστροφή αντρών και γυναικών άρχισε να γίνεται πιο ισότιμη, καθώς και τα δύο φύλα απαλλάσσονταν από τις συμβάσεις που είχαν δυσκολέψει τόσο τις σχέσεις αντρών-γυναικών το δέκατο ένατο αιώνα. Οι άνθρωποι απέκτησαν πρωτοφανή πρόσβαση στις πληροφορίες σχετικά με τις μεθόδους αντισύλληψης και τη σεξουαλικότητα, κατευνάζοντας πολλές από τις σεξουα-

Park

¹ Οι φοιτητές μου σε ένα μάθημα ιστορίας που δίδασκα στο Kobe University of Commerce μετέφρασαν στα αγγλικά αυτό το ποίημα και μου το έδωσαν ως αποχαιρετιστήριο δώρο. Υπάρχουν πολλές άλλες μεταφράσεις ποιημάτων της Yosano διαθέσιμες στα αγγλικά. Βλ. Laurel Rodd, «Yosano Akiko and the Taisho Debate over the "New Woman"» στο Gail Bernstein (επιμ.), *Recreating Japanese Women, 1600-1945* (Berkeley: University of California Press, 1991), σ. 180.

λικές εντάσεις και τους φόβους που ταλάνιζαν το βικτωριανό γάμο. Ο αλλοτινός σεβασμός για τη φιλία με άτομα του ίδιου φύλου και για την ιερή μητρότητα, που συναγωνίζονταν το συζυγικό δεσμό για την πρώτη θέση στα αισθήματα πολλών ανθρώπων, τώρα πέρασε σε δεύτερη μοίρα, καθώς οι άνθρωποι αποζητούσαν διακαώς το ρομαντικό έρωτα με το άλλο φύλο. Ωστόσο, όπως ακριβώς οι προσπάθειες των Βικτωριανών να αγιοποιήσουν το γάμο είχαν δημιουργήσει αναπάντεχες εντάσεις και αντιφάσεις, έτσι και οι καινοτομίες της δεκαετίας του 1920 έλυσαν μεν παλαιότερες δυσκολίες, αλλά ταυτόχρονα δημιούργησαν μια εντελώς καινούργια απειλή για τη σταθερότητα του γάμου από έρωτα με τον άντρα κουβαλητή.

Η ιδέα ότι άντρες και γυναίκες θα έπρεπε να κινούνται σε διαφορετικές σφαίρες δραστηριοτήτων γρήγορα κατέρρευσε. Από το 1900 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920, ο αγώνας για το δικαίωμα ψήφου των γυναικών εξελίχθηκε σε ένα ισχυρό διεθνές κίνημα. Τα μεγαλύτερα γυναικεία κινήματα αναπτύχθηκαν στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, αλλά στις αρχές της δεκαετίας του 1900 η Διεθνής Συμμαχία για το Δικαίωμα Ψήφου των Γυναικών (International Woman Suffrage Alliance) και το Διεθνές Συμβούλιο Γυναικών (International Council of Women) απέκτησαν παραρτήματα στη Λατινική Αμερική, την Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη, τη Νότια Αφρική, την Κίνα, την Ινδία και την Παλαιστίνη. Οι γυναίκες της Νέας Ζηλανδίας απέκτησαν δικαίωμα ψήφου ήδη από το 1900.²

Την πρώτη εικοσαετία του αιώνα, η σταυροφορία που είχε ξεκινήσει στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα ενάντια στην αντισύλληψη σταμάτησε. Στην Αμερική, το περιοδικό *Ladies' Home Journal* υπερασπιζόταν τη σεξουαλική εκπαίδευση, ενώ το 1916 η Margaret Sanger άνοιξε την πρώτη δημόσια κλινική αντισύλληψης στη χώρα. Τη δεκαετία του 1920, ο H. L. Mencken μπορούσε να ισχυριστεί ότι «μια μέση μαθήτρια σήμερα γνωρίζει τόσα [για την αντισύλληψη] όσα μια μαία το 1885».³

Η πιο σοκαριστική εξέλιξη ήταν ίσως η εμφάνιση μιας νέας γενιάς γυναικών, οι οποίες ενδιαφέρονταν περισσότερο για την προσωπική τους ελευθερία παρά για την επέκταση των πολιτικών στόχων που είχαν θέσει οι σουφραζέτες-προκάτοχοί τους ή για τη σιωπηρή ένταξη των μεθόδων αντισύλληψης στη συζυγική ζωή τους, όπως οι μητέρες τους. Αυτή η γυναίκα λεγόταν *flapper* (άβγαλτο κοριτσόπουλο) στην Αμερική, *la garçonne* στη Γαλλία (η γαλλική λέξη για το αγόρι με θηλυκή κατάληξη) και *Carioca* στη Βραζιλία. Στη Γερμανία ήταν η *Bubikopf*, η γυναίκα με τα κοντά μαλλιά, και στην Ιαπωνία η *moga* ή *modan gaaru* (σύγχρονο κορίτσι). Στην Ιταλία, ούτε και οι φασίστες του Μουσολίνι δεν κατάφεραν να απαλλαγούν από τη

2 Edith Hurwitz, "The International Sisterhood" στο Bridenthal et al., *Becoming Visible* (βλ. κεφ. 3, σημ. 39).

3 Daniel Scott Smith, "The Dating of the American Sexual Revolution" στο Michael Gordon (επιμ.), *The American Family in Social-Historical Perspective* (New York: St. Martin's Press, 1978), William Leuchtenburg, *The Perils of Prosperity* (Chicago: University of Chicago Press, 1993), σ. 171.

maschietta η οποία, όπως και οι ομόλογές της στην υπόλοιπη Ευρώπη και τις ΗΠΑ, είχε κοντά μαλλιά, κάπνιζε, φορούσε κοντές φούστες και έβγαине βόλτα στην πόλη ασυνόδευτη.⁴

Σε αντίθεση με τις γυναίκες του 1890, που ήταν υπέρ της κοινωνικής μεταρρύθμισης, η Νέα Γυναίκα του 1900 ενστερνιζόταν την ιδέα ότι η γυναίκα είχε σεξουαλικά πάθη. Ο χαρακτηρισμός *la garçonne* προήλθε από το ομώνυμο αμφιλεγόμενο μυθιστόρημα που έγραψε ο Victor Marguerite το 1921, με αποτέλεσμα να αποβληθεί από τη Γαλλική Λεγεόνα της Τιμής. Η ηρωίδα του Marguerite αρνήθηκε το γάμο με έναν άντρα που ενδιαφερόταν περισσότερο για τα χρήματα της οικογένειάς της παρά για την αγάπη της. Έγινε μια γυναίκα καριέρας και επέλεξε να έχει σεξουαλικές σχέσεις εκτός γάμου. Το μυθιστόρημα έκανε αίσθηση: ως το 1929 είχε πουλήσει ένα εκατομμύριο αντίτυπα και μεταφράστηκε σε δεκατρείς γλώσσες.⁵

Ξαφνικά, το σεξ έγινε το υπ' αριθμόν ένα θέμα συζήτησης. Από τη Βιέννη, ο Σίγκμουντ Φρόιντ διέδιδε τις θεωρίες του σχετικά με τη δύναμη του σεξουαλικού ενστίκτου. Στη Σουηδία, η φεμινίστρια Ellen Key κέρδισε διεθνή φήμη για το έργο της σχετικά με «τα νέα ερωτικά ήθη». Στην Αγγλία, ο περίφημος σεξολόγος Havelock Ellis δήλωσε ότι το σεξ ήταν μία από «τις μεγάλες κινητήριες δυνάμεις της ανθρώπινης ζωής». Το σεξ, διατεινόταν, ήταν «μια αέναη φωτιά, την οποία τίποτα δεν μπορεί να σβήσει». Στη Γερμανία, το περιοδικό της Helene Stocker *Die Neue Generation* («Η νέα γενιά») βάλθηκε να καταρρίψει εκατό χρόνια θεωρίας της μεσαίας τάξης σχετικά με την παθητική σεξουαλικότητα των γυναικών.⁶

Ποιητές και δημοσιογράφοι ενώθηκαν με κοινωνιολόγους και ψυχολόγους για να υμνήσουν το σεξ. Εξακολουθούσαν να κυκλοφορούν ωδές στη μητέρα, το σπίτι και τον «άγγελο του σπιτιού», αλλά δίπλα τους ξεφύτρωναν ποιήματα και μυθιστορήματα με εντελώς διαφορετικά θέματα και εικόνες. Οι περισσότεροι Βικτωριανοί θα

4 Birgitte Soland, *Becoming Modern: Young Women and the Reconstruction of Womanhood in the 1920s* (Princeton: Princeton University Press, 2000), June Hahner, *Emancipating the Female Sex: The Struggle for Women's Rights in Brazil* (Durham, N.C.: Duke University Press, 1990), Robert Tignor et al., *Worlds Together, Worlds Apart* (New York: W. W. Norton, 2002), Gisela Block, *Women in European History* (Oxford, U.K.: Blackwell Publishers, 2002), Miriam Silverberg, "The Modern Girl as Militant" στο Bernstein (επιμ.), *Recreating Japanese Women*. Βλ. επίσης James McGovern, "The American Woman's Pre-World War I Freedom in Manners and Morals", *Journal of American History* 55 (1968).

5 Bonnie Smith, *Changing Lives: Women in European History Since 1700* (Lexington, Mass.: D. C. Heath, 1989), Renate Bridenthal, "Something Old, Something New" στο Bridenthal et al., *Becoming Visible*.

6 D'Emilio and Freedman, *Intimate Matters*, σ. 223-35 (βλ. κεφ. 10, σημ. 6), William Carson, *The Marriage Revolt: A Study of Marriage and Divorce* (New York: Hearst's International Library Co., 1915), Havelock Ellis, "Introduction" στο V. F. Calverton and S. D. Schmalhausen, *Sex in Civilization* (New York: Macaulay Company, 1929), σ. 28, Lesley Hall, *Sex, Gender and Social Change in Britain Since 1880* (London: Macmillan Press, 2000), σ. 121, Atina Grossman, "Girlkultur or Thoroughly Rationalized Females: A New Woman in Weimar Germany?" στο Judith Friedlander et al., *Women in Culture and Politics* (Bloomington: Indiana University Press, 1986).

είχαν φρίξει και μόνο με τον τίτλο "Climax" («Οργασμός») ενός ποιήματος που εκδόθηκε το 1925 από την Αμερικανίδα Gladys Oaks.⁷

Δεν ήταν όμως μόνο οι διανοούμενοι και οι μποέμ που συζητούσαν πλέον ανοιχτά για το σεξ. Απομνημονεύματα της εποχής μαρτυρούν ότι ακόμα και άνθρωποι που δεν είχαν διαβάσει ποτέ Φρόιντ ή Ellis, είχαν δει ή είχαν ακούσει εκλαϊκευμένες εκδοχές των θεωριών τους σε περιοδικά ευρείας κυκλοφορίας και σε πάρτι. Μία δεκαετία αργότερα, ένας Γάλλος κοινωνικός κριτικός παρατήρησε ότι η εκλαϊκευση του Φρόιντ ήταν «μία από τις μεγαλύτερες επαναστάσεις όλων των εποχών στα αμερικανικά ήθη». Οι Αμερικανοί, υποστήριξε, είχαν χαιρετίσει τις θεωρίες του Φρόιντ περί σεξουαλικότητας «ως το μοναδικό κρίκο που έλειπε από την αλυσίδα της παγκόσμιας προόδου»⁸.

Η λαϊκή κουλτούρα βομβαρδιζόταν από το σεξ. Η νέα διαφημιστική βιομηχανία ανακάλυψε γρήγορα τη γοητεία μιας γυναίκας σε προκλητικές πόζες. Οι ταινίες του βωβού κινηματογράφου στις Ηνωμένες Πολιτείες περιείχαν τόσο πολλά σεξουαλικά υπονοούμενα, που η κυβέρνηση θέσπισε τη λογοκρισία των κινηματογραφικών ταινιών το 1910. Ακόμα και μετά τη λογοκρισία, όμως, πολλές ταινίες απέπνεαν σεξουαλική ένταση. Η νεολαία του 1920 πήγαινε να δει ταινίες όπως το *Flaming Youth* (Φλογερά νιάτα), το οποίο διαφημιζόταν ως μια παρέλαση από «χαϊδολογήματα, μισοφόρια, αθώα και παθιασμένα φιλήματα, κόρες και μητέρες τρελές από ερωτική επιθυμία, από ένα συγγραφέα που δεν τόλμησε να υπογράψει με το όνομά του». Μια δεκαεπτάχρονη σχολιάσε: «Δεν είναι περίεργο που τα κορίτσια πιο παλιά, πριν τον κινηματογράφο, ήταν τόσο σεμνά και ντροπαλά. Δεν είχαν δει ποτέ την Clara Bow και το William Haines... Αν δεν βλέπαμε τέτοια παραδείγματα... πώς θα μας ερχόταν η ιδέα να είμαστε "καυτές";» Τα νυχτερινά κέντρα και τα καμπαρέ πολλαπλασιάστηκαν σε όλη την Ευρώπη και την Αμερική, και οι άνθρωποι έτρεχαν σε σχολές χορού για να μάθουν τις προκλητικές κινήσεις διάφορων δημοφιλών χορών, όπως το ταγκό.⁹

Η απόρριψη του βικτωριανού διαχωρισμού των δύο φύλων και της σεξουαλικής αυτοσυγκράτησης ήταν πιο έκδηλη στη νεολαία. Πράγματι, η ανάπτυξη μιας ανεξάρτητης νεανικής κουλτούρας ήταν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία των αρχών της δεκαετίας του 1900. Οι νέοι είχαν κερδίσει το δικαίωμα να επιλέγουν σύζυγο περισσότερο από έναν αιώνα νωρίτερα. Τώρα είχαν αρχίσει πλέον να

δοκιμάζουν το εμπόρευμα πριν κάνουν την τελική επιλογή. Η νεανική κουλτούρα σάρωσε το προσκήνιο σε όλη την Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική τη δεκαετία του 1920, και η αμερικανική εκδοχή πήρε ιδιαίτερα μεγάλη δημοσιότητα, χάρη στα νέα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Ήδη από τη δεκαετία του 1880, οι νέοι άντρες και οι γυναίκες της εργατικής τάξης συναναστρέφονταν μεταξύ τους με τρόπους που καθιστούσαν απροσδιόριστη τη βικτωριανή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους «ευπόληπτους» και τους «ανυπόληπτους» νέους. Την ίδια περίοδο, όμως, οι γονείς της μεσαίας τάξης είχαν ορθώσει άμυνες ενάντια στη «μόλυνση» των παιδιών τους από τέτοιες «ακολασίες» των κατώτερων τάξεων. Μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, η μεσαία τάξη είχε αναπτύξει μια περίτεχνη τελετουργία για το φλερτ: Ένας νέος άντρας προσκαλούνταν να «επισκεφθεί» το σπίτι μιας γυναίκας και οι δυο τους ανέπτυσαν μια ρομαντική σχέση στο σαλόνι ή τη βεράντα του σπιτιού, υπό τη στενή επίβλεψη της οικογένειας της κοπέλας.¹⁰

Χάρη στην «επίσκεψη», οι γονείς της κοπέλας μπορούσαν να ελέγχουν σε μεγάλο βαθμό ποιον έβλεπε εκείνη και πώς συμπεριφερόταν. Η επίσκεψη γινόταν στο σπίτι του κοριτσιού και η οικογένειά της παρείχε τη φιλοξενία. Γι' αυτόν το λόγο, θεωρούνταν απρέπεια για έναν άντρα να πάρει την πρωτοβουλία της επίσκεψης. Το 1909, ένας νέος άντρας ρώτησε τη στήλη συμβουλών του περιοδικού *Ladies' Home Journal* αν θα ήταν σωστό «να επισκεφθώ μια νέα γυναίκα, την οποία θαυμάζω ιδιαίτερα, παρόλο που δεν μου έχει δώσει την άδεια». Αναρωτιόταν αν εκείνη θα «κολακευόταν από τον ενθουσιασμό μου... ή θα με θεωρούσε θρασύ;». Η στήλη του απάντησε ότι μια τέτοια πράξη θράσους σίγουρα θα προκαλούσε τη «δικαιολογημένη δυσανεμία» του κοριτσιού. Ήταν «προνόμιο της κοπέλας» να ζητήσει από έναν άντρα να την επισκεφθεί, παρόλο που «τίποτα δεν απαγορεύει σε έναν άντρα να δείξει με τον τρόπο του ότι η γνωριμία της του είναι ευχάριστη και επομένως ίσως υπαινιχθεί ότι μια τέτοια πρόσκληση θα ήταν ευπρόσδεκτη»¹¹. Η ίδια συμβουλή δινόταν αργότερα στα κορίτσια, όταν το σύστημα των ραντεβού αντικατέστησε αυτό των «επισκέψεων».

Η αγγλική λέξη *date* (ραντεβού) απέκτησε τη σύγχρονη σημασία της μόλις τη δεκαετία του 1890, και ακόμα και τότε χρησιμοποιούνταν μόνο στην αργκό της εργατικής τάξης. Μέχρι το 1914, όμως, το καθωσπρέπει περιοδικό *Ladies' Home Journal* είχε αρχίσει να τη χρησιμοποιεί εντός εισαγωγικών για να δείξει ότι ήταν νεολογισμός.¹²

7 Απόσπασμα στο Mary Jo Buhle, *Women and American Socialism, 1870-1920* (Urbana: University of Illinois, 1981).

8 Raoul de Roussy de Sales, "Love in America" [1938], στο Warren Sussman (επιμ.), *Culture and Commitment, 1929-1945* (New York: George Braziller, 1973), σ. 96-97.

9 Robert and Helen Lynd, *Middletown: A Study in Modern American Culture* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1956 [1929]), σ. 266, Mary Ryan, "The Projection of a New Womanhood" στο Jean Friedman and William Shade (επιμ.), *Our American Sisters* (Boston: Allyn & Bacon, 1976), σ. 46, Frederick Lewis Allen, *Only Yesterday: An Informal History of the 1920s* (New York: Harper & Row, 1964), σ. 96.

10 Ellen Rothman, *Hands and Hearts: A History of Courtship in America* (New York: Basic Books, 1984).

11 Απόσπασμα στο Beth Bailey, *From Front Porch to Back Seat: Courtship in Twentieth-Century America* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1989), σ. 20.

12 Paula Fass, *The Damned and the Beautiful* (New York: Oxford University Press, 1977), Bailey, *From Front Porch to Back Seat*.

Το ραντεβού γινόταν σε δημόσιο χώρο, εκτός σπιτιού. Απαιτούσε χρήματα, επειδή όταν περνούσες από τη λεμονάδα της μαμάς στη βεράντα στα αναψυκτικά σε ένα εστιατόριο, κάποιος έπρεπε να πληρώσει. Κι επειδή, λόγω της κατώτερης οικονομικής θέσης των γυναικών, το αγόρι θα έπρεπε να πληρώσει, ένα κορίτσι δεν μπορούσε να ζητήσει από ένα αγόρι να βγουν ραντεβού. Έτσι, η πρωτοβουλία μεταφέρθηκε από την κοπέλα και την οικογένειά της στο αγόρι.

Η νέα μόδα των ραντεβού εξαπλώθηκε γρήγορα και ενισχύθηκε από την εφεύρεση του αυτοκινήτου. Το 1924, ένας δημοσιογράφος του περιοδικού *Literary Digest* έγραψε ότι άλλοτε, όταν ένα αγόρι «πήγαινε ένα κορίτσι βόλτα με την άμαξα... συνήθως τη γύριζε σπίτι πολύ πριν ξημερώσει... σήμερα όμως ο εύθυμος νεαρός συνοδός της πατάει γκάζι και το ζευγάρι γρήγορα βρίσκεται μακριά από κάθε είδους γονεϊκή ή άλλη επίβλεψη». Το αυτοκίνητο, σχολίασε ένας παρατηρητής των νέων τάσεων με ανησυχία, ήταν «ένας οίκος ανοχής με ρόδες»¹³.

Το 1994, μερικοί φοιτητές μου κι εγώ πήραμε συνέντευξη από μια ενενηνταπεντάχρονη γυναίκα, στα πλαίσια μιας εργασίας προφορικών ιστορικών. Μας είπε ότι όταν ήταν έφηβη, πήγαινε στον κινηματογράφο για να μάθει πώς φιλάνε και μετά την ταινία εκείνη και το αγόρι της πήγαιναν με το αυτοκίνητο στο «δρομάκι των ερωτευμένων» για να δοκιμάσουν τις νέες τεχνικές. Ακούγοντάς την, η γυναίκα που καθόταν δίπλα της στην αίθουσα του οίκου ευγηρίας, αναφώνησε: «Ω Θεέ μου, κι εγώ πάντα θεωρούσα ότι ήμουν πολύ ανήθικη που το έκανα αυτό!».

Βέβαια, δεν ένιωθαν όλες οι νέες γυναίκες της δεκαετίας του 1920 ένοχες γι' αυτήν τη συμπεριφορά. Η Dorothy Dix, η οποία είχε την πιο γνωστή στήλη συμβουλών της εποχής, σχολίασε καυστικά ότι οι «σύγχρονες» νέες γυναίκες δεν έχουν κανένα πρόβλημα «να φιλήσουν τον κάθε Tom, Dick και Harry που συναντούν στο δρόμο τους, και να απολαύσουν φιλία και χαϊδολογήματα». Μια δεκατετράχρονη έγραψε στο ημερολόγιό της, «Θέλω να είμαι μοντέρνα και πρόστυχη και μπλαζέ». Λίγα χρόνια αργότερα, μετά από ένα Σαββατοκύριακο χωρίς ραντεβού, το ίδιο κορίτσι παραπονιόταν: «Θέλω χαϊδολογήματα! Τα θέλω! Μου προκαλούν μια αίσθηση που λατρεύω»¹⁴.

Το 92% των Αμερικανίδων φοιτητριών που συμμετείχαν σε έρευνες τη δεκαετία του 1920 δήλωναν ότι απολάμβαναν τα χαϊδολογήματα – και συγκεκριμένα χάδια σε μέρη του σώματος κάτω από το λαιμό. Οι ιστορικοί εκτιμούν ότι τουλάχιστον το ένα τρίτο, ίσως και σχεδόν το μισό, των γυναικών που ενηλικιώθηκαν τη δεκαετία του 1920 είχαν προγαμιαίες σεξουαλικές σχέσεις, ποσοστό διπλάσιο από αυτό που καταγράφεται για την αμέσως προηγούμενη γενιά. Εκείνη την εποχή, οι νέοι άντρες της

μεσαίας τάξης είχαν περισσότερες πιθανότητες να χάσουν την παρθενιά τους με μια κοπέλα της τάξης τους παρά με μια πόρνη.¹⁵

Το αλκοόλ και τα ναρκωτικά ενθάρρυναν τους νέους να πειραματιστούν. Το ποτό ήταν της μόδας στους «σύγχρονους» νέους της δεκαετίας του 1920, ενώ η κοκαΐνη ήταν άμεσα διαθέσιμη, συχνά ως «φάρμακο» που δεν χρειαζόταν καν συνταγογράφηση. Η κόκα κόλα, όπως υπονοεί το όνομά της, περιείχε μικρές ποσότητες κοκαΐνης τα πρώτα χρόνια, και το Gray's Catarrh Power, ένα φάρμακο για το βήχα, είχε την ίδια περιεκτικότητα σε καθαρή κοκαΐνη με αυτή που πουλιόταν στο δρόμο τη δεκαετία του 1980. Οι περισσότεροι νέοι που έπαιρναν ουσίες, όπως το «φάρμακο» του Gray, ζούσαν σε «σκληρές» γειτονιές των πόλεων. Ωστόσο, η χρήση κοκαΐνης ήταν συνηθισμένη και ανάμεσα στους πιο εκλεπτυσμένους και εύπορους αστούς. Ο παλιός στίχος του Cole Porter που σήμερα λέει «I get no kick from champagne» (Η σαμπάνια δε με συγκινεί) αρχικά έλεγε «I get no kick from cocaine» (Η κοκαΐνη δε με συγκινεί).¹⁶

Δεν είναι περίεργο που οι σχολιαστές της εποχής αναφέρονταν σε ένα τεράστιο «χάσμα γενεών» μεταξύ νέων και ηλικιωμένων. Ένα άρθρο του 1917 στο περιοδικό *Good Housekeeping* σχολίαζε ότι οι μητέρες των σύγχρονων κοριτσιών νιώθουν «μάλλον σαν κότες που γέννησαν παπάκια». Κάποιοι κατηγορούσαν τους νέους ότι «είχαν αγριέψει», ενώ άλλοι κατηγορούσαν τους γονείς. Ένα γράμμα προς το περιοδικό *Ladies' Home Journal* παραπονιόταν για «το άσεμνο ντύσιμο, την αισχρολογία... την αρρώστια του υλισμού, τη χαμένη αίσθηση του καθήκοντος», καθώς και για «την περιφρόνηση των γαμήλιων όρκων», τα οποία οφείλονταν όλα στην «εγκληματική αμέλεια» των σύγχρονων γονιών και στην «υπερβολική ελευθερία που επιτρέπουν»¹⁷.

Ακόμα μια φορά, οι παρατηρητές ανησυχούσαν για το μέλλον του θεσμού του γάμου, και δεν είχαν άδικο. Τα όρια ανάμεσα στην αντρική και τη γυναικεία σφαίρα δραστηριοτήτων ήταν ασαφή. Το δόγμα της σεξουαλικής αγνότητας είχε περάσει στο περιθώριο. Η συνδυασμένη επίθεση από τη σεξουαλική ελευθερία και την πολιτική χειραφέτηση των γυναικών έμοιαζε να απειλεί να εκτοπίσει το γάμο από τη θέση που είχε καταλάβει πρόσφατα, στο κέντρο της συναισθηματικής δέσμευσης των ανθρώπων. Ένας παρατηρητής παραπονέθηκε ότι οι σύγχρονες διδαχές οδηγούσαν

15 Fass, *Damned and Beautiful*, D'Emilio and Freedman, *Intimate Matters*, Linda Hirshman and Jane Larson, *Hard Bargains: The Politics of Sex* (New York: Oxford University Press, 1998)

16 Το 1906, οι Αμερικανοί κατανάλωσαν σχεδόν έντεκα τόνους κοκαΐνης, όπως αναφέρεται στο Jill Jonnes, *Hep-Cats, Narcs, and Pipe Deans: A History of America's Romance with Illegal Drugs* (New York: Scribners, 1996).

17 E. S. Martin, "Mothers and Daughters", *Good Housekeeping* 64 (1917), σ. 27, Spurlock and Magistro, *New and Improved*, σ. 123-124, Mary Louise Roberts, *Civilization Without Sexes: Reconstructing Gender in Postwar France, 1917-1927*, (Chicago: University of Chicago Press, 1994), σ. 9, John McMahon, "The Jazz Path of Degradation", *Ladies' Home Journal* (Ιανουάριος 1922). Είμαι υποχρεωμένη στη φοιτήριά μου Brianna Oliver, που με οδήγησε σε αυτό το άρθρο του McMahon.

13 Laura Hirshbein, "The Flapper and the Fogy", *Journal of Family History* 26 (2001), σ. 126, D'Emilio and Freedman, *Intimate Matters*, σ. 257.

14 Ryan, "Projection of a New Womanhood", σ. 46, John Spurlock and Cynthia Magistro, *New and Improved: The Transformation of Women's Emotional Culture* (New York: New York University Press, 1998), σ. 24, 42.

στο «ανανάγιο της αγάπης», καθώς το σεξ και η αγάπη έγιναν «τόσο διαθέσιμα, ελεύθερα και χωρίς μυστήριο», ώστε να θεωρούνται ασήμαντα.¹⁸

Πολλοί κατηγορούσαν τις γυναίκες, επειδή αρνούνταν να θυσιάσουν στο βωμό της οικιακής ζωής. Το 1907, η Anna Rogers παραπονέθηκε στο περιοδικό *Atlantic Monthly*, ότι η παραδοσιακή αφοσίωση της γυναίκας στην οικογένεια είχε δώσει τη θέση της στη «λατρεία του χρυσού μόσχου του Εαυτού». Ο συγγραφέας του έργου *Flaming Youth* το αφιέρωσε κυνικά στη γυναίκα της δεκαετίας του 1920: «αεικίνητη, γοητευτική, άπληστη, ανικανοποίητη, διψασμένη για συγκινήσεις, ασυγκράτητη, λίγο νοσηρή, κάτι παραπάνω από λίγο εγωίστρια... παραμελεί το πνεύμα τόσο όσο προσέχει το σώμα... κατάλληλη σύντροφος για το βιαστικό, ριψοκίνδυνο και κυνικό άντρα της εποχής»¹⁹.

Οι φόβοι σχετικά με την πολιτική και την προσωπική χειραφέτηση των γυναικών συνδυάστηκαν με τη μεγάλη αύξηση της γυναικείας απασχόλησης την περίοδο 1900-1920. Ο William Sumner έγραψε στο περιοδικό *Yale Review* του 1924 ότι αυτό οδήγησε στη «μεγαλύτερη επανάσταση» στην ιστορία του γάμου από την εφεύρεση της πατριαρχικής οικογένειας, πριν από αρκετές χιλιετίες. Πρόσφερε στις γυναίκες «σταδιοδρομίες και φιλοδοξίες που εκτόπισαν το γάμο από την πρώτη θέση στα ενδιαφέροντα και τα σχέδια της ζωής τους»²⁰.

Ταυτόχρονα, η νέα έμφαση στη σεξουαλική απόλαυση ανέβασε τον πήχη ενός επιτυχημένου γάμου. Οι συγγραφείς του δέκατου ένατου αιώνα είχαν ήδη διακηρύξει ότι ένας γάμος χωρίς αγάπη ήταν τραγωδία. Τη δεκαετία του 1920, ορισμένοι άρχισαν να πιστεύουν το ίδιο για τους γάμους χωρίς ικανοποιητικές σεξουαλικές σχέσεις. Η Νεοζηλανδή οπαδός της μεταρρύθμισης Ettie Rout ισχυρίστηκε ότι ένας γάμος χωρίς «χαρά» ήταν «με διαφορά ο πιο επικίνδυνος από όλους τους κοινωνικούς θεσμούς μας». Το 1928, σε ένα βιβλίο με τίτλο *The Marriage Crisis* (Η κρίση του γάμου), ο κοινωνιολόγος Ernest Groves εξέφρασε την αγωνία του, μήπως η επιδίωξη της «αρχής της ευχαρίστησης» δημιουργούσε τη μη ρεαλιστική προσδοκία, ότι ο γάμος μπορούσε να «παράσχει προσωπική ικανοποίηση», η οποία ξεπερνούσε όλα τα παραδοσιακά βάρη του.²¹

18 Joseph Krutch, άρθρο στο *Atlantic Monthly* το 1928, απόσπασμα στο John Modell, *Into One's Own* (Berkeley: University of California Press, 1989), σ. 98.

19 Filene, *Him/Her/Self*, σ. 42 (βλ. κεφ. 11, σημ. 43), Thomas Hine, *The Rise and Fall of the American Teenager* (New York: Perennial, 1999), σ. 178.

20 William Sumner, "Modern Marriage", *Yale Review* 13 (1924), σ. 274.

21 Ernest Groves, *The Marriage Crisis* (New York: Longmans, Green, and Co., 1928). Στην Αμερική κυκλοφόρησαν εκατοντάδες βιβλία και άρθρα σχετικά με την «κρίση» του γάμου. Οι ίδιοι φόβοι εκφράστηκαν και στην Ευρώπη. Το 1925, ένας Γάλλος συγγραφέας ζήτησε από τους αναγνώστες του να αναλογιστούν αν ο θεσμός του γάμου ήταν πλέον «ξεπερασμένος, ξαφνικά και ανεπιστρεπτί». Στη Γερμανία, οι σχολιαστές συζητούσαν για τη σεξουαλική επανάσταση (*Die Sexual-Revolution*), την «κρίση του γάμου», το «φιάσκο της μονογαμίας» και την «απεργία γεννήσεων» των γυναικών. Maurice Duval, "The Crisis of

Στην πραγματικότητα, η ανησυχία για το μέλλον του γάμου είχε βάση. Σε μια έρευνα του 1928, το ένα τέταρτο των Αμερικανών, άντρες και γυναίκες, παραδέχθηκαν ότι είχαν τουλάχιστον μία εξωσυζυγική σχέση. Μια ακόμα ανησυχητική ένδειξη ήταν η μεγάλη αύξηση των διαζυγίων σε όλη την Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και εξής. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, ένας γάμος που γινόταν το 1880 είχε μία πιθανότητα στις δώδεκα να καταλήξει σε διαζύγιο. Κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920, η πιθανότητα ήταν περίπου μία στις έξι.²²

Οι συντηρητικοί ισχυρίζονταν από παλιά ότι οι μεγαλύτερες απαιτήσεις για ευτυχία στο γάμο θα οδηγούσαν σε αύξηση των διαζυγίων, και τώρα δικαιώνονταν. Όλο και πιο συχνά, οι άνθρωποι έκαναν αίτηση διαζυγίου, επειδή ο γάμος τους δεν τους πρόσφερε αγάπη, συντροφικότητα και συναισθηματική οικειότητα, και όχι επειδή οι σύντροφοί τους ήταν βάνουσοι ή δεν είχαν ανταποκριθεί στο συζυγικό τους ρόλο ως κουβαλητές ή νοικοκυρές, αντίστοιχα. Ο πρόεδρος Ρούσβελτ έφριττε με την ιδέα ότι η απουσία αγάπης μπορούσε να «δικαιολογήσει τη διάλυση ενός σπιτιού». Ωστόσο, πολλοί απλοί άνθρωποι στην Ευρώπη και την Αμερική γελούσαν κάτω από τα μουστάκια τους, όταν διάβαζαν το επιχείρημα του George Bernard Shaw υπέρ του συναινετικού διαζυγίου: «Καταδικάστε τους δύο συζύγους σε καταναγκαστικά έργα, αν δεν εγκρίνετε τη συμπεριφορά τους και θέλετε να τους τιμωρήσετε, αλλά μην τους στείλετε πίσω στον ισόβιο έγγαμο βίο»²³.

Σε πολλούς κύκλους, το στίγμα που είχαν οι εξωσυζυγικές σεξουαλικές σχέσεις άρχισε να ξεθωριάζει. Υπήρχαν αιτήματα για τη νομιμοποίηση δοκιμαστικών γάμων. Ο προοδευτικός επιχειρηματίας και πολιτικός ακτιβιστής William Carson το θεωρούσε άδικο «για μια οποιαδήποτε γυναίκα με ισχυρό μητρικό ένστικτο που δεν κατάφερνε να παντρευτεί, να πρέπει να στερηθεί τη δυνατότητα να ικανοποιήσει αυτό το ένστικτο»²⁴.

Κάποια δημόσια πρόσωπα μάλιστα υποστήριζαν ότι ακόμα και οι άνθρωποι που αναζητούσαν τις χαρές της σεξουαλικότητας και της αγάπης σε άτομα του ίδιου φύλου δεν θα έπρεπε να τις στερούνται. Ο Havelock Ellis για παράδειγμα, το έργο

"Marriage" (1924), απόσπασμα στο Roberts, *Civilization Without Sexes*, Grossman, "Girllkultur", Atina Grossman, *Reforming Sex: The German Movement for Birth Control and Abortion Reform, 1920-1950* (New York: Oxford University Press, 1995), John Martin, "Structuring the Sexual Revolution", *Theory and History* 25 (1996).

22 Nathan Miller, *New World Coming: The 1920s and the Making of Modern America* (New York: Scribner, 2003), Lynd, *Middletown*, Andrew Cherlin, *Marriage, Divorce, Remarriage* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), William O'Neill, *Divorce in the Progressive Era* (New Haven: Yale University Press, 1967). Και πάλι, η περίπτωση των ΗΠΑ δεν ήταν η μοναδική. Στη Βρετανία, οι αιτήσεις διαζυγίου τριπλασιάστηκαν την περίοδο 1916-1920. Ακόμα και στις ευρωπαϊκές χώρες με λιγότερα διαζύγια, η αύξηση ήταν εξίσου εντυπωσιακή. Hall, *Sex, Gender and Social Change*.

23 Elaine Tyler May, *Great Expectations: Marriage and Divorce in Post-Victorian America* (Chicago: University of Chicago Press, 1980), Roosevelt and Shaw, απόσπασμα στο Carson, *Marriage Revolt*, σ. 377, 427.

24 Carson, *Marriage Revolt*, σ. 74, 389.

του οποίου είχε μεγάλη απήχηση στις ΗΠΑ, πίστευε ότι η «σεξουαλική αντιστροφή» (ο όρος που χρησιμοποίησε για την ομοφυλοφιλία) ήταν έμφυτη. Επομένως, υποστήριζε, ήταν λάθος να αρνούμαστε τα δικαιώματα της οικειότητας στους γκέι και τις λεσβίες. Άλλοι πάλι προχώρησαν ακόμα πιο πέρα. Το 1915, η Margaret Anderson ισχυρίστηκε ότι η απλή «ανοχή» στην ομοφυλοφιλική αγάπη ήταν μια συγκαταβατική στάση, καθώς δεν υπήρχε «καμία διαφορά ανάμεσα στο φυσιολογικό και τον αντεστραμμένο τύπο». Ένα βιβλίο του 1918 με τίτλο *Despised and Rejected* (Περιφρόνηση και απόρριψη), επαινούσε τους ομοφυλόφιλους άντρες, επειδή συνέβαλαν στην εξέλιξη «μιας νέας ανθρωπότητας... που δεν περιορίζεται από τα όρια της φυσιολογίας του ενός φύλου»²⁵.

Ομοφυλοφιλικές υποκουλτούρες υπήρχαν σε μικρές και μεγάλες πόλεις, σε χαμάμ και γκέι μπαρ, συχνά και στις χριστιανικές αδελφότητες νέων. Η μαζική κουλτούρα κάθε άλλο παρά ενέκρινε τους γκέι και τις λεσβίες, έδειχνε όμως αξιοσημείωτη ανοχή για όλους τους χώρους και τις εκδηλώσεις τους, από τα διακριτικά κλαμπ σε μικρές κοινότητες μέχρι τους ανοιχτούς γκέι χορούς και τις γκέι παρελάσεις σε μεγαλύτερες πόλεις. Η ιστορικός Sharon Ullman επισημαίνει ότι η «έντονη περιέργεια» σχετικά με τα μεταβαλλόμενα φυλετικά και σεξουαλικά πρότυπα ανέδειξε τους άντρες που υποδύνανταν γυναίκες «ανάμεσα στους πιο επιτυχημένους και καλοπληρωμένους αστέρες» την πρώτη εικοσαετία του εικοστού αιώνα.²⁶

Οι σοσιαλιστές και οι φεμινιστές, όπως η Henrietta Rodman, ζητούσαν ριζικές αλλαγές στην πυρηνική οικογένεια, με κοινές κουζίνες και τέτοια διαρρύθμιση του σπιτιού, που θα απελευθέρωνε τις γυναίκες από την αγγαρεία του νοικοκυριού. Το 1915, η Charlotte Perkins Gilman, με το μυθιστόρημά της *Herland* (Η δική της χώρα), όπου οι γυναίκες ζούσαν και ανέτρεφαν παιδιά χωρίς καμία απολύτως βοήθεια από τους άντρες, άνοιξε το δρόμο για μια διαμάχη, η οποία κράτησε σχεδόν εκατό χρόνια, σχετικά με τα πραγματικά αιτήματα των ακτιβιστών που αγωνίζονταν για τα δικαιώματα των γυναικών.²⁷

25 Christina Simmons, "Women's Power in Sex, Radical Challenges to Marriage in the Early 20th Century", *Feminist Studies* 29 (2003), Graham Robb, *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century* (New York: W. W. Norton, 2003), σ. 191, Lilian Faderman, *Surpassing the Love of Men* (New York: William Morrow, 1981), σ. 315.

26 George Chauncey, *Gay New York: Gender, Urban Culture, and the Making of the Gay Male World, 1890-1940* (New York: Basic Books, 1994), Sharon Ullman, *Sex Seen: The Emergence of Modern Sexuality in America* (Berkeley: University of California Press, 1997), σ. 49.

27 Charlotte Perkins Gilman, *Herland* (New York: Pantheon, 1979). Φεμινιστικές ιδέες διατυπώθηκαν επίσης σε όλη την Ευρώπη και σε φαινομενικά προπύργια της ανδρικής κυριαρχίας, όπως στις μουσουλμανικές περιοχές της Ινδίας και στην κομφουκιανική Κίνα. Το 1905, η Rokeya Sakhawat Hossain, μια μουσουλμάνη από τη Βεγγάλη, δημοσίευσε μια σατιρική ιστορία, στην οποία οι γυναίκες κρατούσαν τους άντρες απομονωμένους. Ένα μυθιστόρημα του 1904 στην Κίνα με τίτλο *Η πέτρα της θεάς Νούβα* παρουσίαζε μια αποκλειστικά γυναικεία οργάνωση που τηρούσε μια ριζικά διαφορετική εκδοχή των «τριών κανόνων υπακοής», τους οποίους ορίζει η παραδοσιακή κομφουκιανική σκέψη. Αντί να υπακούει με προσοχή τον

Μερικοί παρατηρητές εξέφραζαν την απελπισία τους για το μέλλον. «Ο γάμος κήρυξε πτώχευση;» ρωτούσε ένας τίτλος εφημερίδας. Ο αρθρογράφος Walter Lippman προειδοποιούσε ότι η διάδοση των μεθόδων αντισύλληψης θα έκανε αδύνατο τον έλεγχο της γυναικείας αγνότητας. Το 1928, ο John Watson, ένας δημοφιλής παιδοψυχολόγος στις ΗΠΑ, πρόβλεψε ότι μετά από πενήντα χρόνια «δεν θα υπάρχει αυτό που λέμε γάμος»²⁸.

Ακόμα μια φορά, αυτοί οι φόβοι αποδείχθηκαν αβάσιμοι. Τη δεκαετία του 1920 δεν υπήρχε καμία διαδεδομένη απόρριψη του γάμου. Αντίθετα, τα ποσοστά των ισόβια ανύπαντρων ατόμων μειώθηκαν. Οι περισσότεροι άνθρωποι που υποστήριζαν τη χειραφέτηση των γυναικών και το νέο ανοιχτό κλίμα σχετικά με τη σεξουαλικότητα πίστευαν ότι αυτές οι αλλαγές θα βελτιώναν το γάμο, καθώς θα ενίσχυαν την οικειότητα μεταξύ των συζύγων. Στη διάρκεια της δεκαετίας αυτής, οι ριζοσπαστικοί που ζητούσαν την ανατροπή του γάμου είτε άλλαξαν γνώμη είτε περιθωριοποιήθηκαν.

Οι άνθρωποι που υπερασπίζονται μια σειρά από νέες ιδέες πολύ συχνά υπερβάλλουν στις επιθέσεις τους ενάντια στο κατεστημένο, για να ταράξουν τα νερά και μετά υποχωρούν λίγο, και θέτουν πιο μετριοπαθείς στόχους. Το ίδιο συνέβη και το 1920, όπως και αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές του 1970. Ένας ακτιβιστής του 1920 εξήγησε ότι ο σεξουαλικός ριζοσπαστισμός λίγο πριν και μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν μια «ιδεολογική υπερανάπληρωση» ενάντια στη σεξουαλική καταπίεση των γάμων του δέκατου ένατου αιώνα, μια υπερανάπληρωση που οι περισσότεροι μυαλωμένοι άνθρωποι, όπως και ο ίδιος, διόρθωσαν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας.²⁹

Οι επαναστατικές καινοτομίες των αρχών του εικοστού αιώνα είχαν σκοπό να ενισχύσουν και όχι να αποδυναμώσουν τη θέση που είχε ο γάμος στα αισθήματα και την αφοσίωση των ανθρώπων. Το δέκατο ένατο αιώνα ήταν δύσκολο να επιτευχθεί μια βαθιά συζυγική οικειότητα, με δεδομένα τις διαφορετικές σφαίρες ενδια-

πατέρα, το σύζυγο και το γιο τους, οι γυναίκες που κατοικούσαν στην Ουράνια Ευωδιαστή Αυλή έπρεπε να τηρούν τρεις αρχές: Να καταλαβαίνουν τη διεθνή πολιτική, να διεκδικούν την ανεξαρτησία τους από τους άντρες και να καλλιεργούν τις τέχνες, την επιστήμη και τον πολιτισμό της Κίνας. Οι γυναίκες σ' αυτό το μυθιστόρημα έκαναν παιδιά με τεχνητή γονιμοποίηση, παίρνοντας σπέρμα από άντρες-γεννήτορες, τους οποίους κρατούσαν σε μια ειδική πτέρυγα διαμερισμάτων. Βλ. Rokeya Sakhawat Hossain, *Sultana's Dreams and Selections from the Secluded Ones* (New York: Feminist Press, 1988), David Der-wei Wang, *Fin-de-Siècle Splendor: Repressed Modernities of Late Qing Fiction, 1849-1911* (Palo Alto, Calif.: Stanford University Press, 1997).

28 Filene, *Him/Her/Self*, σ. 42, Freda Kirchway (επιμ.), *Our Changing Morality: A Symposium* (New York: Boni, 1924), McGovern, "American Woman's Pre-World War I Freedom", Watson, απόσπασμα στο Richard Gelles, *Contemporary Families: A Sociological View* (Thousand Oaks, Calif.: Sage, 1995), απόσπασμα του Walter Lippmann στο Jane Lewis, *The End of Marriage? Individualism and Intimate Relations* (Northampton, Mass.: Edward Elgar, 2001).

29 Floyd Dell, *Love in the Machine Age: A Psychological Study of the Transition from Patriarchal Society* (New York: Farrar & Rinehart, 1930).

φέροντος αντρών και γυναικών, τη σεξουαλική καταπίεση και τα αυστηρά πολιτιστικά, πρακτικά και ηθικά όρια της αυτονομίας ενός ζευγαριού. Τώρα φαινόταν να είναι εφικτή. Κι επειδή η πρόοδος της εκβιομηχάνισης και του εκδημοκρατισμού είχε χαλαρώσει τους πολιτικούς και οικονομικούς περιορισμούς που ανάγκαζαν τους ανθρώπους να παντρεύονται και να παραμένουν παντρεμένοι, αυτή η βαθιά οικειότητα θεωρούνταν πλέον η μεγαλύτερη ελπίδα για τη σταθερότητα στο γάμο.

Ο Floyd Dell είναι ένα καλό παράδειγμα των ουσιαστικά συντηρητικών στόχων πολλών οπαδών της «υπεραναπλήρωσης». Αρχικά, είχε επικρίνει το βικτωριανό γάμο, συνηγορώντας υπέρ του ελεύθερου έρωτα, αργότερα όμως έγινε οπαδός της ιερότητας του «σύγχρονου» γάμου. Στο σημαντικότερο κοινωνιολογικό έργο του με θέμα το γάμο και την οικογένεια, το οποίο κυκλοφόρησε το 1930, ο Dell εξηγούσε ότι η «καταστροφή της πατριαρχικής οικογένειας και οι κοινωνικοί σεξουαλικοί θεσμοί που τη συνόδευαν» ήταν ένα θετικό στοιχείο, όχι επειδή επαναστατούσαν ενάντια στο ιδεώδες του γάμου από έρωτα με τον άντρα κουβαλητή, το οποίο είχε αναδυθεί το δέκατο ένατο αιώνα, αλλά επειδή αυτή η καταστροφή ήταν απαραίτητη για να ολοκληρωθεί η επανάσταση της αγάπης. Στην «πατριαρχική» και «καταπιεστική» εποχή, υποστήριζε ο Dell, η αγάπη συχνά «εξαναγκάζοταν» να υφίσταται εκτός γάμου. Η απόρριψη των «παλιομοδίτικων» αξιών ήταν απαραίτητη, προκειμένου οι νέοι άνθρωποι να μπορέσουν να ζήσουν «καλά κι εμείς καλύτερα, στα πλαίσια μιας ετεροφυλοφιλικής συντροφικής σχέσης»³⁰.

Ωστόσο, για να ζήσουν οι άνθρωποι «καλά κι εμείς καλύτερα» χωρίς εξωτερικούς περιορισμούς, έπρεπε να φτάσουν σε μεγαλύτερα βάθη συναισθηματικής και σωματικής οικειότητας απ' όσο ήταν δυνατό (ή απαραίτητο) να γίνει στο παρελθόν. Έτσι, δόθηκε ακόμα μεγαλύτερη έμφαση στη σεξουαλικότητα. Οι ειδικοί της εποχής πίστευαν ότι η επιτυχία ή η αποτυχία του γάμου καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από τη σεξουαλική προσαρμογή του ζευγαριού. Πολλοί μάλιστα πίστευαν, όπως ισχυρίστηκε ο ειδικός σύμβουλος γάμου William Robinson το 1912, ότι «κάθε υπόθεση διαζυγίου έκρυβε πίσω της την απουσία σεξουαλικής ικανοποίησης». Το καλό σεξ, υποστήριζαν οι ειδικοί, ήταν η μαγιά που χρειαζόταν για να προκόψει ένας γάμος, τώρα που η πατριαρχία είχε χάσει τη δύναμή της.³¹

Και το καλό σεξ δεν φύτρωνε πάνω στα δέντρα. «Το σεξ, η αγάπη και η ευτυχία στο γάμο... δεν έρχονται από μόνα τους», έγραφε η Margaret Sanger. «Η συνεχής επαγρύπνηση είναι το τίμημα της συζυγικής ευτυχίας». Η λογική οδηγούσε κατευ-

30 Στο ίδιο, σ. 6-7, 117-182, 364.

31 Helena Wright, *The Sex Factor in Marriage* (New York: Vanguard Press, 1931), σ. 31, αποσπάσματα των Robinson και Fielding στο Laipson, "Kiss Without Shame", σ. 509 (βλ. κεφ. 10, σημ. 36). Για συζητήσεις σχετικά με απόπειρες σεξουαλικοποίησης του γάμου με σκοπό τη διάσωσή του, βλ. Christina Simmons, "Modern Sexuality and the Myth of Victorian Repression" στο Melosh, *Gender and American History*.

θείαν στην υποστήριξη της σεξουαλικής επανάστασης ως μέσου για τη βελτίωση του γάμου. Αν η σεξουαλική έλξη ήταν σημαντική για να διατηρηθεί ένας γάμος ζωντανός, τότε οι νέοι είχαν ανάγκη από ευκαιρίες για να έρθουν σε επαφή με διάφορους υποψήφιους συντρόφους και να εξερευνήσουν το βάθος της αμοιβαίας έλξης τους. Οι γυναίκες έπρεπε να απαλλαγούν από το δόγμα της σεξουαλικής αγνότητας, που τόσο συχνά προκαλούσε ψυχρότητα μέσα σε ένα γάμο. Ο επιχειρηματίας ήταν πρόθυμοι να βοηθήσουν: Με μόλις δέκα σεντ, μια γυναίκα μπορούσε να αγοράσει το βιβλίο *How I Kept My Husband* (Πώς κράτησα τον άντρα μου), με ένα αρκετά διακριτικό εξώφυλλο, με το οποίο θα μάθαινε πώς να προσφέρει στοματικό σεξ.³²

Οι πιο παραδοσιακοί ανησυχούσαν μήπως οι αλλαγές αυτές στις σεξουαλικές προσδοκίες ωθούσαν τις γυναίκες να βάλουν τη δική τους ευτυχία πάνω από αυτή του συζύγου τους. Αντίθετα, σύμφωνα με την ιστορικό Nancy Cott, η πρώτη ευθύνη μιας γυναίκας απέναντι στο σύζυγό της έπαψε να είναι η «υποταγή» και αντικαταστάθηκε από τη «σεξουαλική έλξη», ενώ οι γυναίκες μάθαιναν τους καινούργιους κανόνες στους κινηματογράφους της γειτονιάς τους. Στη μια ταινία μετά την άλλη, ανόητες γυναίκες παρά λίγο να έχαναν τους άντρες τους, επειδή ασχολούνταν πολύ με τα οικιακά ή την πνευματική τους εξέλιξη. Το 1920, στην ταινία *Why Change Your Wife?* (Γιατί ν' αλλάξεις τη γυναίκα σου;) του Cecil B. DeMille, η συνήθως λαμπερή Gloria Swanson υποδυόταν μια σύζυγο που φορούσε γυαλιά, άκουγε κλασική μουσική και διάβαζε βιβλία με τίτλους όπως *How to Improve Your Mind* (Πώς να βελτιώσετε το μυαλό σας). Ήταν φανερό στους θεατές γιατί ο άντρας της την παράτησε για μια γυναίκα που φορούσε κοντές φούστες και άρωμα, και κυνηγούσε τους άντρες. Η ταινία βέβαια είχε αίσιο τέλος, αφού η Swanson παρήγγειλε μερικά αμάνικα, εξώπλατα φορέματα και αφιέρωσε χρόνο για να βελτιώσει τις χορευτικές αντί για τις πνευματικές της ικανότητες.³³

Η Νέα Γυναίκα του 1920 δεν απέρριπτε το γάμο, αλλά τις συμβουλές των μεγαλύτερων για το πώς να βρει και να κρατήσει ένα σύζυγο. Δεν ήθελε να περνά το χρόνο της μαζί με άλλες κοπέλες και να περιμένει να λάβει ανθοστολίστα ερωτικά γράμματα. Ήθελε να ανακατεύεται με τ' αγόρια, να είναι ένα κορίτσι «που βράζει το αίμα της», να είναι κάποια που «φιλά τ' αγόρια» και κερδίζει το θαυμασμό τους παραβγαίνοντας μαζί τους.³⁴ Και μετά το γάμο, περίμενε να κρατήσει το σύζυγό της όχι με την «ήσυχη καλοσύνη της» αλλά με τη δραστήρια σεξουαλικότητά της.

32 Miller, *New World Coming*. Η Paula Fass επισημαίνει ότι η σεξουαλική επανάσταση της δεκαετίας του 1920 «δεν ήταν μια επανάσταση κατά του γάμου αλλά μια επανάσταση μέσα στο γάμο», η οποία σημάδεύτηκε από «τη σεξουαλικοποίηση της αγάπης και την εξύμνηση του σεξ». Fass, *The Damned and the Beautiful*.

33 Cott, *Grounding*, Mary Ryan, "The Projection of a New Womanhood: The Movie Moderns in the 1920s" στο Lois Scharf and John Jenson (επιμ.), *Decades of Discontent* (Boston: Northeastern University Press, 1987).

34 Collins, *America's Women*, σ. 332.

Έτσι, οι δύο καινοτομίες του εικοστού αιώνα που σόκαραν περισσότερο τους παραδοσιακούς βικτωριανούς – η σεξουαλική επανάσταση και η επίθεση στους διαφορετικούς κόσμους των δύο φύλων – δεν αντανakλούσαν κάποια διαδεδομένη απόρριψη του γάμου ή του καθήκοντος της γυναίκας να ευχαριστεί τους άντρες. Αντίθετα, η πίεση που δέχονταν τα ζευγάρια, να βάζουν το γάμο στην πρώτη θέση της ζωής τους, έκανε πολλές γυναίκες να γίνουν πιο εξαρτημένες από τις σχέσεις τους με τους άντρες. Οι υπέρμαχοι της «σύγχρονης» σεξουαλικότητας και του γάμου ήταν βαθιά καχύποπτοι απέναντι στους στενούς δεσμούς μεταξύ γυναικών. Τη δεκαετία του 1920, οι στενές γυναικείες φιλίες που είχαν παίξει τόσο σημαντικό ρόλο στη γυναικεία κουλτούρα του δέκατου ένατου αιώνα δέχονταν επίθεση.

Ακόμα και μέχρι την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα, τα παιδικά βιβλία περιείχαν συνήθως ποιήματα αγάπης μεταξύ κοριτσιών. Το βιβλίο *The Story of Mary MacLane by Herself* (Η ιστορία της Mary MacLane από την ίδια), που κυκλοφόρησε το 1902, περιέγραφε με λεπτομέρειες την αγάπη της για μια παλιά της δασκάλα. Έγραφε πως ένιωθε «να αναστατώνεται και να λιώνει μέσα της», όταν ήταν μαζί με την αγαπημένη της, και ευχόταν να μπορούσε να φύγει μαζί με τη φίλη της σε «κάποιο μικρό, ξεχασμένο μέρος.. για την υπόλοιπη ζωή» της». Το βιβλίο δεν κάνει καμία νύξη ότι τα αισθήματα αυτά θα πρέπει να θεωρηθούν σεξουαλική παρέκκλιση ή ένδειξη λεσβιασμού.³⁵

Τη δεκαετία του 1920, όμως, λίγες «σύγχρονες» γυναίκες που σέβονταν τον εαυτό τους θα παραδέχονταν τέτοια αισθήματα. Εκείνη την αποχή, οι δυνατές σχέσεις μεταξύ γυναικών θεωρούνταν συνήθως παιδιάστικα «ξεμυαλισμάτα», που τα κορίτσια ενθαρρύνονταν να ξεπεράσουν. Στη χειρότερη περίπτωση, ξυπνούσαν το φάντασμα της «ανώμαλης» σεξουαλικής ή συναισθηματικής ανάπτυξης, που μπορούσε να οδηγήσει σε έλλειψη ικανοποίησης από την ετεροφυλοφιλία και στην αστάθεια ενός γάμου.³⁶

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920, οι Αμερικανοί ψυχαναλυτές προειδοποιούσαν ότι μία από τις πιο συνηθισμένες «διαστροφές της λίμπιντο» ήταν η τάση των έφηβων κοριτσιών να κατευθύνουν τα «αισθήματά τους προς μέλη του ίδιου φύλου». Τέτοιες διαστροφές, ισχυρίζονταν, συνιστούσαν σοβαρή απειλή για τη φυσιολογική ανάπτυξη και το γάμο. Ο καλύτερος τρόπος για να αποφευχθούν ήταν να επιτρέπεται στις έφηβες κοπέλες να επιδίδονται μέχρι ενός σημείου σε σεξουαλικούς πειραματισμούς με αγόρια.³⁷

35 Faderman, *Surpassing the Love of Men*, σ. 297-299.

36 Spurlock and Magistro, *New and Improved*, σ. 60, Nancy Sahli, "Smashing: Women's Relationships Before the Fall", *Chrysalis* 8 (1979), Cynthia Comacchio, *The Infinite Bonds of Family: Domesticity in Canada, 1850-1940* (Toronto: University of Toronto Press, 1999), σ. 60.

37 Christina Simmons, "Companionate Marriage and the Lesbian Threat" στο Kathryn Sklar and Thomas Dublin, *Woman and Power in American History* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1991), τόμ. 2, σ. 188 Spurlock and Magistro, *New and Improved*, σ. 45.

«Η εξιδανίκευση της συζυγικής αγάπης και η κατάρρευση των θηλυκών δικτύων των γυναικών τις άφησαν πιο απομονωμένες και συναισθηματικά εξαρτημένες απ' ό,τι στο παρελθόν», υποστηρίζουν οι ιστορικοί John Spurlock και Cynthia Magistro. «Οι παντρεμένες γυναίκες είχαν το σπίτι και τα παιδιά, όπως και το δέκατο ένατο αιώνα, αλλά τους έλειπε η πολιτιστική στήριξη και το δίκτυο επαφών που συνέθεταν την ξεχωριστή σφαίρα των γυναικών του δέκατου ένατου αιώνα»³⁸. Όταν ο γάμος πήγαινε καλά, μάλλον πήγαινε καλύτερα απ' ό,τι παλαιότερα, αλλά όταν ένας σύζυγος ήταν συναισθηματικά αδιάφορος, η γυναίκα του είχε λιγότερες δυνατότητες να καλλιεργήσει στενές, ακόμα και μη σεξουαλικές σχέσεις, εκτός γάμου.

Τη δεκαετία του 1920, και οι άντρες επίσης αντιμετώπιζαν με το στίγμα της ομοφυλοφιλίας, αν εξέφραζαν αισθήματα για ένα άτομο του ίδιου φύλου ή αν δεν εκδήλωναν έναν επιθετικό «ανδρισμό» προς τις γυναίκες, ο οποίος παλαιότερα θα αποδοκιμαζόταν ως ανάρμοστος. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, η ανοχή στις ελεύθερες ομοφυλοφιλικές υποκουλτούρες και το ενδιαφέρον για τους άντρες καλλιτέχνες που υποδύνονταν γυναίκες είχαν σχεδόν εξαφανιστεί.³⁹

Η νέα έμφαση στους ετεροφυλοφιλικούς δεσμούς αμφισβήτησε επίσης το σεβασμό προς τη μητέρα και τους στενούς αδερφικούς δεσμούς που δυσκόλευαν τα παντρεμένα ζευγάρια του δέκατου ένατου αιώνα να απομονώνονται στο δικό τους ιδιωτικό κόσμο. Οι παραδοσιακοί βικτωριανοί σοκάρονταν με την περιφρόνηση που τα σύγχρονα νεαρά ζευγάρια συχνά εξέφραζαν απέναντι στην προηγούμενη γενιά. Αυτός όμως ήταν ένας ακόμα τρόπος με τον οποίο η νέα γενιά έστρεφε την πλάτη της σε οτιδήποτε στεκόταν εμπόδιο στην επίτευξη της συζυγικής οικειότητας. Σύμφωνα με τον Floyd Dell, η «χειραφέτηση» από τις γονεϊκές απαιτήσεις ήταν απαραίτητη, για να αναπτυχθούν οι «ολοκληρωμένες δυνατότητες για αγάπη προς το άλλο φύλο». Πολλοί ειδικοί πίστευαν ότι οι βικτωριανές μητέρες συνιστούσαν μια ιδιαίτερη απειλή για τους γάμους των παιδιών τους, επειδή η δική τους μη ικανοποιητική σεξουαλική ζωή τις έκανε να προσκολλώνται υπερβολικά στην αγάπη των παιδιών τους.⁴⁰

Η νέα ψυχολογία «κατά της μητέρας» αλλά υπέρ του γάμου εκλαϊκεύτηκε στο δημοφιλές θεατρικό έργο *The Silver Cord* (Το ασημένιο νήμα), που ανέβηκε στο Μπρόντγουεϊ το 1927. Το έργο διαδραματίζεται στο σπίτι της κυρίας Phelps, η οποία έχει δυο μεγάλους γιους. Ο ένας γιος έχει φέρει τη μηστή του για να γνωρίσει τη μητέρα του. Ο μεγαλύτερος γιος έχει φέρει σπίτι την καινούργια του σύζυγο, την Christina. Η κυρία Phelps προσπαθεί να αποτρέψει τον ένα γάμο και να διαλύσει τον

38 Spurlock and Magistro, *New and Improved*, σ. 94-95.

39 Gail Bederman, *Manliness and Civilization* (Chicago: University of Chicago Press, 1995), Chauncey, *Gay New York*, Ullman, *Sex Seen*, Jonathan Ned Katz, *The Invention of Heterosexuality* (New York: E. P. Dutton, 1995).

40 Dell, *Love in the Machine Age*, σ. 10, Spurlock and Magistro, *New and Improved*, σ. 122-124.

άλλο. Τα καταφέρνει με τον ανύπαντρο γιο της, αλλά τα σχέδιά της ανατρέπονται, όταν η νύφη της την ξεσκεπάζει.

Στην κλιμάκωση του έργου, η Christina εκφράζει με λόγια αυτό που πολλοί υπέρμαχοι του σύγχρονου γάμου θεωρούσαν τη σοβαρότερη απειλή για τη συζυγική ενότητα: «Ανήκετε σε μια κατηγορία που είναι πολύ συνηθισμένη στις μέρες μας, κυρία Phelps – ένα είδος εγωκεντρικής, μεμψίμοιρης τίγρης που τρώει τα παιδιά της». Αγνοώντας τις σοκαρισμένες διαμαρτυρίες της οικογένειας, η Christina συνεχίζει: «Εσείς και το είδος σας ξεπερνάτε όλους τους κανίβαλους τους οποίους έχω ακουστά! Κι αυτό που σας κάνει διπλά θανατηφόρα κι επικίνδυνη είναι το ότι οι άνθρωποι θαυμάζουν εσάς και το είδος σας. Αλήθεια σας θαυμάζουν! Εσάς, τις επαγγελματίες μητέρες!». Η τελική, συντριπτική «αποκάλυψη» της Christina προς το σύζυγό της είναι ότι η μητέρα του δεν μπορεί να «αντέξει στη σκέψη ότι εμείς αγαπιόμαστε με αυτό τον τρόπο... επειδή βαθιά, πολύ βαθιά μέσα της, παρόλο που είσαι ολόκληρος άντρας, σε θέλει ακόμα κολλημένο στη φούστα της!»⁴¹ Τέτοιες ρητορίες ήταν όσο ακραίες χρειαζόταν για να σοκάρουν το κοινό του 1920 και του 1930, αλλά και τόσο εναρμονισμένες με τις ευαισθησίες της εποχής, ώστε να θεωρούνται σκληρές μεν αληθινές δε.

Η απόρριψη της φιλίας με άτομα του ίδιου φύλου και των έντονων οικογενειακών δεσμών αντανakλούσε την αυξανόμενη πρωτοκαθεδρία του ζευγαριού στις δεσμεύσεις των ανθρώπων. Την πρώτη τριακονταετία του εικοστού αιώνα, η ηλικία γάμου μειώθηκε, τόσο για τους άντρες όσο και για τις γυναίκες, το ίδιο και το ποσοστό αντρών και γυναικών που παρέμεναν ανύπαντροι. Τα ποσοστά των γάμων αυξήθηκαν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και φυλετικές-εθνικές ομάδες, αλλά οι μεγαλύτερες αλλαγές παρατηρήθηκαν στις δύο ομάδες που είχαν τις λιγότερες πιθανότητες να παντρευτούν στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα.

Η πρώτη ήταν οι αυτόχθονες λευκοί αστοί. Το δέκατο ένατο αιώνα, οι άντρες αυτοί έτειναν να αναβάλλουν το γάμο για χάρη της μόρφωσης ή της σταδιοδρομίας τους. Ακόμα και μέχρι το 1910, λιγότεροι από ένας στους τέσσερις αυτόχθονες λευκούς αστούς είχαν παντρευτεί μέχρι την ηλικία των είκοσι τεσσάρων ετών, ενώ το 1930 η αντίστοιχη αναλογία ήταν ένας στους τρεις. Η άλλη ομάδα ήταν οι μορφωμένες γυναίκες. Περίπου οι μισές γυναίκες με πανεπιστημιακή μόρφωση παρέμεναν ανύπαντρες το δέκατο ένατο αιώνα, κυρίως λόγω της δυσκολίας να συμφιλιώσουν την οικογενειακή ζωή με τις φιλοδοξίες τους για μόρφωση. Την περίοδο 1913-1923, όμως, το 80-90% των γυναικών αποφοίτων πανεπιστημίου παντρεύονταν.⁴²

41 Spurlock and Magistro, *New and Improved*, σ. 118-119.

42 Σχετικά με τις πληροφορίες σε αυτή και τις επόμενες δύο παραγράφους, βλ. Modell, *Into One's Own*, Spurlock and Magistro, *New and Improved*, Bailey, *From Front Porch to Back Seat*. Την ίδια περίοδο, τα ποσοστά των γάμων επίσης αυξήθηκαν και η ηλικία γάμου μειώθηκε στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Michael

Ακόμα και πριν το γάμο, οι άνθρωποι είχαν περισσότερες πιθανότητες να ζευγαρώσουν. Οι πρωτοπόροι κοινωνιολόγοι Helen και Robert Lynd παρατήρησαν μια «αυξανόμενη τάση των ανθρώπων να συμμετέχουν σε δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου ως ζευγάρια και όχι ομαδικά», στα πλαίσια μιας μελέτης στο Μάνσι της Ιντιάνα, τη δεκαετία του 1920. Κατά συνέπεια, υποστήριζαν οι Lynd, «ο αδέσμευτος άντρας ή η αδέσμευτη γυναίκα» ένωσαν «περισσότερο "εκτός" στη σύγχρονη κοινωνική ζωή, που είναι οργανωμένη κυρίως γύρω από το ζευγάρι, παρά στην προηγούμενη γενιά όπου οι άτυπες "επισκέψεις" ήταν ο κανόνας». Οι Lynd ανέφεραν επίσης ότι η αυξανόμενη τάση για προγαμιαίες σεξουαλικές σχέσεις περιοριζόταν σε μεγάλο βαθμό σε ήδη δεσμευμένα ζευγάρια.⁴³

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920, η ιδέα ότι η ιδιωτική ζωή του ζευγαριού ήταν πιο σημαντική από τους δεσμούς των ενηλίκων με τους γονείς τους είχε ήδη εδραιωθεί. Οι ψυχίατροι άρχισαν να επιμένουν ότι η λανθασμένη υπερβολική αφοσίωση στους γονείς ήταν ένδειξη σοβαρής δυσπροσαρμοστικότητας. Το 1946, ο ψυχίατρος Edward Strecker έφτιαξε ένα ερωτηματολόγιο μόνο για γυναίκες, με σκοπό να διαχωρίσει την παλιομοδίτικη βικτωριανή μαμά από την επιτυχημένη «σύγχρονη μητέρα». Αν πιστεύετε ότι πρέπει να φέρετε έναν ηλικιωμένο γονιό να μείνει μαζί σας, ενημέρωνε τους αναγνώστες του, «αντί να βάλετε αυτόν το γονιό σε ένα καλό ίδρυμα... όπου θα έχει επαρκή φροντίδα και άνεση», είστε μια παλιομοδίτικη μαμά που μάλλον παραμελούσε το σύζυγο και τα παιδιά της. Πράγματι, το ποσοστό των ζευγαριών που μοιράζονταν το σπίτι τους με τους γονείς τους έπεσε απότομα την περίοδο 1900-1950.⁴⁴

Επομένως, η επανάσταση του εικοστού αιώνα στους ρόλους των φύλων και τη σεξουαλικότητα, σε αντίθεση με τους φόβους της εποχής, ενίσχυσε στην πραγματικότητα τον πρώτο ρόλο του γάμου στη ζωή των ανθρώπων. Επίσης, δεν απείλησε σοβαρά την παραδοσιακή ιεραρχία των φύλων. Όπως και τον προηγούμενο αιώνα, η οικειότητα μεταξύ αντρών και γυναικών απείχε πολύ από την εδραίωση της ισότητας ανάμεσά τους.

Οι περισσότερες γυναίκες που υιοθετούσαν το ύφος, τη γλώσσα και τη συμπεριφορά που συνδέονταν με τη «μοντέρνα» θηλυκότητα δεν ήταν φεμινίστριες που ονειρεύονταν να κάνουν καριέρα. Ήταν πιο πρόθυμες να παντρευτούν από τις οπαδούς της οικογενειακής ζωής και της «αληθινής θηλυκότητας» του δέκατου ένατου αιώνα,

Mitterauer and Richard Sieder, *The European Family: Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present* (Chicago: University of Chicago Press, 1982), Comacchio, *Infinite Bonds of Family*, Nancy Christie, *Engendering the State: Family, Work, and Welfare in Canada* (Buffalo, N.Y.: University of Toronto Press, 2000). Hall, *Sex, Gender and Social Change*, Anita Grossmann, «"Satisfaction Is Domestic Happiness"» στο Michael Dobkowski and Isidor Walliman (επιμ.), *Towards the Holocaust* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1983), Peter Laslett, *The World We Have Lost* (New York: Scribner, 1973).

43 Lynd, *Middletown*, σ. 111.

44 Edward Strecker, *Their Mothers' Sons: The Psychiatrist Examines an American Problem* (Philadelphia: J. B. Lippincott, 1946), σ. 13, 30, 43, 209.

ενώ πολλές απέρριπταν ρητά το κίνημα για τα δικαιώματα της γυναίκας, που είχε ανοίξει το δρόμο για τις δικές τους ελευθερίες. Τη δεκαετία του 1920, τα λαϊκά περιοδικά διαλαλούσαν ιστορίες, όπως αυτή της Dorothy Dunbar Bromley με τίτλο «Feminist-New Style» (Φεμινίστρια-Νέο Ύφος), που κυκλοφόρησε το 1927. Αυτή η φεμινίστρια «δεν είναι διατεθειμένη να επιδείξει τις γνώσεις της και να υποστηρίξει το δικαίωμα της γυναίκας για μια θέση στον ήλιο». Υπήρχε επίσης η «πρώτη φεμινίστρια» που διηγούνταν στον κόσμο «Το κακό που μου έκανε η εκπαίδευση», στην ομώνυμη ιστορία «The Harm My Education Did Me». Η Zelda Fitzgerald, σύζυγος του συγγραφέα F. Scott Fitzgerald, έγραψε ότι προτιμούσε να γίνει η κόρη της «flapper» (ζωηρό κοριτσόπουλο) παρά φεμινίστρια, γυναίκα καριέρας ή διανοούμενη, «επειδή τα ζωηρά κοριτσόπουλα είναι γενναία και χαρούμενα και όμορφα»⁴⁵.

Γενναία και χαρούμενα και όμορφα μπορεί, αλλά σίγουρα όχι αυτόνομα. Η σεξουαλική απελευθέρωση των γυναικών του 1920 δεν μεταφράστηκε σε γυναικεία ανεξαρτησία. Τα ραντεβού έδωσαν στις νέες γυναίκες μεγαλύτερη ελευθερία από το γονεϊκό έλεγχο και περισσότερες επιλογές να εξερευνήσουν τη σεξουαλικότητά τους. Για πολλές γυναίκες, αυτή ήταν μια αναζωογονητική αλλαγή. Ωστόσο, η μετάβαση από το κορίτσι που προσκαλεί ένα αγόρι να την «επισκεφθεί» στο αγόρι που προσκαλεί ένα κορίτσι να βγει μαζί του σήμαινε ότι η κοπέλα έχασε όχι μόνο την ενόχληση αλλά και την προστασία της κοντινής παρουσίας των γονιών της. Έγινε περισσότερο εξαρτημένη από την πρωτοβουλία του άντρα να της ζητήσει να βγουν αλλά και από την έλλειψη πρωτοβουλίας του να εκμεταλλευτεί στο έπακρο τις σεξουαλικές ελευθερίες της εποχής.

Ο επαναπροσδιορισμός του ανδρισμού του εικοστού αιώνα πέρασε στις γυναίκες μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης στο να θέτουν φρένο στο σεξ, από όσο ίσχυε αυτό για τις προκατόχους τους του δέκατου ένατου αιώνα. Οι γυναίκες ενθαρρύνονταν από παλιά να κρατούν τα «κατώτερα ένστικτα» των αντρών υπό έλεγχο. Ωστόσο, οι ευνυόληπτοι άντρες της μεσαίας τάξης του δέκατου ένατου αιώνα έπρεπε επίσης να χαλιναγωγούν το σεξουαλικό τους πάθος. Τη δεκαετία του 1920, όμως, οι άντρες άκουγαν ότι ήταν σαφώς ανθυγιεινό να καταπνίγουν τις ανδρικές τους επιθυμίες. Οι γυναίκες, από την άλλη πλευρά, έπρεπε να τηρούν το λεπτό όριο ανάμεσα στην ύπαρξη σεξουαλικών επιθυμιών και στην εκδήλωσή τους. Όπως το έθεσε ένας κοινωνιολόγος στο Κολλέγιο Vassar, μια «γυναίκα μπορεί να επιτρέπει συνειδητά στον εαυτό της να νιώθει πάθος στον ίδιο βαθμό με έναν άντρα, εφόσον ελέγχει την εκδήλωσή του»⁴⁶.

Η ιδέα ότι η σεξουαλική εξερεύνηση μέχρι ενός σημείου ήταν αποδεκτή και για τα δύο φύλα ώθησε τις γυναίκες να αναλάβουν μεγαλύτερη ευθύνη απ' όση στο παρελθόν για την επιβολή των σεξουαλικών ορίων που έπρεπε να τηρούν τα αξιοσέβαστα ζευγάρια. Τη δεκαετία του 1920, οι άνθρωποι άρχισαν να παρατηρούν όλο και πιο συχνά ότι «αν ένας άντρας προχωρήσει πάρα πολύ, φταίει [η γυναίκα]». Ένα αμερικανικό βιβλίο με συμβουλές της δεκαετίας του 1940 συνόψισε δύο δεκαετίες συμβουλών για ραντεβού προς τις γυναίκες υποστηρίζοντας ότι ο μέσος άντρας «θα προχωρήσει τόσο όσο τον αφήσετε»⁴⁷.

Μετά το γάμο, η γυναίκα υποτίθεται ότι έριχνε τις σεξουαλικές της άμυνες, αλλά αυτό δημιουργούσε νέες πιέσεις για τις συζύγους. Η έμφαση στη γυναικεία αγνότητα του δέκατου ένατου αιώνα είχε αναστείλει τη σεξουαλική επικοινωνία μεταξύ των δύο συζύγων, αλλά είχε επίσης προσφέρει στη γυναίκα υψηλό ηθικό κύρος, που δυσκόλευε τον άντρα να επιμένει για σεξ, όταν η σύζυγός του ήταν απρόθυμη. Αντίθετα, η εμμονή του εικοστού αιώνα με τον οργασμό έδινε στη γυναίκα το δικαίωμα να περιμένει περισσότερη προσοχή κατά τη σεξουαλική πράξη, αλλά ταυτόχρονα την πίεζε να κάνει σεξ όποτε της το πρότεινε ο σύζυγός της.

Μια σύζυγος έπρεπε να «πάψει να περηφανεύεται» για την «ξεπερασμένη παρθενική συστολή», διαμαρτυρόταν ο κοινωνιολόγος Ernest Groves. Έπρεπε να αποδέχεται τη σεξουαλική πρωτοβουλία του συζύγου της και να τον ακολουθεί, επειδή «είναι λιγότερο πιθανό για κείνον να έχει μια διαστρεβλωμένη στάση απέναντι στο σεξ» παρά για κείνη. Γιατροί και σύμβουλοι γάμου κατέληξαν να πιστεύουν, σύμφωνα με έναν παρατηρητή της εποχής, ότι στις γυναίκες «έπρεπε να υπενθυμίζουν χωρίς περιστροφές πως βασική αιτία της πορνείας και της απιστίας είναι η εγωίστρια σύζυγος που δεν υποκύπτει». Οι γυναίκες που δεν κατάφερναν να βρουν σωματική ικανοποίηση σε αυτή την παράδοση άκουγαν ότι δεν είχαν «ενηλικιωθεί» όσον αφορά τη σεξουαλικότητά τους.⁴⁸

Σε αντίθεση με τους φόβους του William Sumner, ούτε η μεγαλύτερη αποδοχή της γυναικείας εργασίας και των κοινωνικών δραστηριοτήτων εκτός σπιτιού μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο εκτόπισε το γάμο «από την πρώτη θέση» στη ζωή των γυναικών. Οι περισσότεροι άνθρωποι εξακολουθούσαν να πιστεύουν ότι οι γυναίκες θα έπρεπε να σταματούν να εργάζονται μετά από μερικά χρόνια. Σε αυτή την επιλογή είχαν πρόσβαση όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού, καθώς οι μισθοί των αντρών αυξήθηκαν με την πρωτοφανή ευημερία της δεκαετίας του 1920. Εκείνη την περίοδο και για πρώτη φορά στην ιστορία των ΗΠΑ, η πλειοψηφία των παιδιών

45 Dorothy Bromley, «Feminist-New Style» στο Mary Beth Norton (επιμ.), *Major Problems in American Women's History* (Lexington, Mass.: D. C. Heath, 1989), σ. 324, Rayna Rapp and Ellen Ross, «The 1920s» στο Judith Friedlander et al. (επιμ.), *Women in Culture and Politics* (Bloomington: Indiana University Press), σ. 59, Collins, *America's Women*, σ. 329.

46 Modell, *Into One's Own*, σ. 99.

47 Bailey, *From Front Porch to Back Seat*, σ. 88, 90.

48 Groves, απόσπασμα στο Simmons, «Modern Sexuality and the Myth of Victorian Repression» σ. 27, Dell, *Love in the Machine Age*, σ. 311, Simmons, «Companionate Marriage», σ. 191, Rapp and Ross, «The 1920s», σ. 56.

sex
before
marriage

ζούσαν σε οικογένειες όπου ο άντρας κέρδιζε το βασικό εισόδημα, η γυναίκα δεν είχε εργασία πλήρους απασχόλησης εκτός σπιτιού ή μαζί με το σύζυγό της, και τα παιδιά πήγαιναν σχολείο αντί να δουλεύουν.⁴⁹

Οι γυναίκες συνέχισαν να πιστεύουν ότι η καλύτερη επιλογή ήταν να σταματήσουν να εργάζονται μετά το γάμο, και αυτό δεν οφειλόταν μόνο στον αντιφεμινισμό αλλά και σε πρακτικούς λόγους. Οι Αφροαμερικανίδες σύζυγοι αναγκάζονταν συνήθως να εργάζονται εκτός σπιτιού, επειδή ο μισθός του συζύγου τους σπάνια επαρκούσε για να συντηρήσει μια οικογένεια. Οι σύζυγοι και μητέρες όμως είχαν πολύ λίγα κίνητρα για να εργάζονται επί πληρωμή, αν δεν υπήρχε πραγματική ανάγκη. Τη δεκαετία του 1920, τουλάχιστον οι μισές εργαζόμενες γυναίκες έκαναν ταπεινές και κουραστικές δουλειές, που χαρακτηρίζονταν από απαιτητικά ωράρια, χαμηλούς μισθούς και δυσάρεστες, επικίνδυνες ή ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας. Μια εργάτρια σε εργοστάσιο αμειβόταν καλύτερα από μια υπηρέτρια ή μια νοικοκυρά που έπαιρνε δουλειά στο σπίτι, αλλά και πάλι οι μισθοί των αντρών ήταν, κατά μέσον όρο, διπλάσιοι από αυτούς των γυναικών.⁵⁰

Οι διακρίσεις εις βάρος των γυναικών στην εργασία και τις αμοιβές ουσιαστικά αυξήθηκαν τα πρώτα σαράντα χρόνια του εικοστού αιώνα. Τη δεκαετία του 1920, οι γυναίκες εξαιρούνταν από πολλές καλύτερα αμειβόμενες δουλειές με βάση την «προστατευτική» νομοθεσία, η οποία περιόρισε το ωράριο και βελτίωσε τις συνθήκες εργασίας πολλών γυναικών, αλλά και τις κράτησε μακριά από καλοπληρωμένες δουλειές με ασυνήθιστα ωράρια ή συνθήκες εργασίας. Το 1930 υπήρχαν λιγότερες γυναίκες γιατροί απ' όσες το 1920, ενώ οι γυναίκες αποτελούσαν μικρό ποσοστό του φοιτητικού πληθυσμού.⁵¹

Μερικές εταιρείες, ιδιαίτερα η αυτοκινητοβιομηχανία Φορντ, πειραματίστηκαν με την καταβολή «οικογενειακών μισθών» στους άντρες. Όπως όμως και με τη βικτωριανή φιλανθρωπία, αυτοί εξαρτώνταν από το χαρακτήρα και την οικογενειακή κατάσταση του εργαζόμενου, και το τίμημα ήταν ότι η εταιρική πολιτική απαγόρευε την πρόσληψη παντρεμένων γυναικών, αν οι άντρες τους μπορούσαν να εργαστούν.⁵²

Ένα αποδεκτό επάγγελμα για τις γυναίκες της μεσαίας τάξης, όπως και τον προηγούμενο αιώνα, ήταν η παροχή οικογενειακών συμβουλών. Η νέα γενιά των «επιστημόνων» οικιακής οικονομίας ανέβασε τον πήχη για τα επαρκή οικιακά, ενθαρρύνον-

49 Donald Hernandez, *America's Children* (New York: Russell Sage, 1993).

50 Cott, *Grounding of Modern Feminism*, Alice Kessler-Harris, *Out to Work: A History of Wage Earning Women in the United States* (New York: Oxford University Press, 1982).

51 Claudia Goldin, *Understanding the Gender Gap* (New York: Oxford University Press, 1990), Leslie Tender, *Wage-Earning Women: Industrial Work and Family life in the United States, 1900-1930* (New York: Oxford University Press, 1979), Leuchtenburg, *Perils of Prosperity*.

52 Shelley MacDermid and Denna Targ, "A Call for Greater Attention to the Role of Employers", *Journal of Family and Economic Issues* 16 (1995).

ντας τις γυναίκες να περνούν περισσότερο χρόνο κάνοντας τα ψώνια και πλένοντας τα ρούχα απ' ό,τι στο παρελθόν. Σύμφωνα με μια μελέτη της δεκαετίας του 1920, το 90% των αστών νοικοκυρών στις Ηνωμένες Πολιτείες περνούσαν τριάντα πέντε ώρες την εβδομάδα ή παραπάνω ασχολούμενες με τα οικιακά, και οι νοικοκυρές στην επαρχία ακόμα περισσότερες.⁵³

Οι ειδικοί της οικιακής οικονομίας πίστευαν ότι χάρη στα σύγχρονα «εργαλεία» του νοικοκυριού, αυτή η επένδυση χρόνου ήταν ένα στοιχείο της αυτοεκπλήρωσης των γυναικών και όχι, όπως άλλοτε, μια πράξη αυτοθυσίας. Υποστήριζαν ότι αν μια γυναίκα ήταν δυσαρεστημένη με το ρόλο της νοικοκυράς, τώρα που είχε τόσες συσκευές στην υπηρεσία της, υπέφερε από «προσωπική δυσπροσαρμοστικότητα». Τα λαϊκά περιοδικά της δεκαετίας του 1920 διαλαλούσαν ιστορίες με τίτλους όπως «You May Have My Job, a Feminist Discovers Her Home» (Σου χαρίζω τη δουλειά μου – Μια φεμινίστρια ανακαλύπτει το σπίτι της) ή «I Gave Up My Law Books for a Cook Book» (Παράτησα τα νομικά βιβλία για τον τσελεμεντέ).⁵⁴

Κάποιοι εξακολουθούσαν να ανησυχούν, μήπως η αστάθεια χαρακτήριζε τα νέα συζυγικά πρότυπα. Και πάλι όμως, οι περισσότεροι απ' όσους καταδίκάζαν τη «σεξουαλικοποίηση» του γάμου και το δόγμα ότι η ευτυχία είναι ο κύριος σκοπός του ποτέ δεν είχαν πιστέψει ούτε το προηγούμενο ρομαντικό παραμύθι της οικειότητας. Ο γνωστός ειδικός περί ηθικής Felix Adler, για παράδειγμα, πίστευε ότι για τη «συμφορά του διαζυγίου» έφταιγε το γεγονός ότι η προσωπική επιλογή και η αγάπη είχαν πάρει τον πρώτο ρόλο στις συζυγικές αποφάσεις. Η ατομική επιλογή, έγραφε, μπορεί να βοήθησε να ξεπεραστούν μερικές από τις τραγωδίες των γάμων με συνοικέσιο, αλλά γέννησε μια νέα σειρά από τραγωδίες, επειδή «διατείνεται ότι τίποτα δεν πρέπει πλέον να λαμβάνεται υπόψη, εκτός από την ευτυχία της κυρίας και του κυρίου». Αναμασώντας τα παράπονα των συντηρητικών πίσω στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, ο Adler υποστήριζε ότι το δόγμα της αγάπης και της συζυγικής εκπλήρωσης έκανε τους ανθρώπους να «ξεχνούν ότι είναι υπηρέτες, ότι υπάρχουν μεγάλοι κοινωνικοί σκοποί, στους οποίους πρέπει να υποτάσσονται».⁵⁵

Ο Adler άσκησε σκληρή κριτική στην «ολέθρια» ιδέα ότι οι δύο σύζυγοι θα πρέπει να είναι φίλοι και σύντροφοι. «Η συντροφικότητα», προειδοποίησε, «είναι βλαβερή και ανταγωνιστική ως προς την ιδέα του γάμου». «Εξαρτάται από την ελεύθερη επιλογή

53 Clair (Vickery) Brown, "Home Production for Use in a Market Economy" στο Barrie Thorne and Marilyn Yalom, *Rethinking the Family* (New York: Longmans, 1982), Ruth Schwartz Cowan, *More Work for Mother: The Ironies of Household Technology from the Open Hearth to the Microwave* (New York: Basic Books, 1983), Nancy Cott, *Public Vows: A History of Marriage and the Nation* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000).

54 Cott, *Grounding of Modern Feminism*, σ. 164-165, Bromley, "Feminist- New Style", σ. 324, Rapp and Ross, «The 1920s», σ. 59.

55 Για τα αποσπάσματα σε αυτή και την επόμενη παράγραφο, βλ. Felix Adler, *Marriage and Divorce* (New York: D. Appleton and Company, 1915), σ. 12-13, 20-21, 47-48.

και η ελεύθερη επιλογή μπορεί να ανακληθεί. Δεν υπάρχει τίποτα μόνιμο στην ιδέα της συντροφικότητας». Η ευτυχία, εξήγησε ο Adler, «είναι ένα επεισόδιο, ένα παρεπόμενο [του γάμου], και δεν μπορείς να την ανακηρύξεις απώτατο σκοπό χωρίς να καταλήξεις στη δυσβάσταχτη θέση, ότι η γάμος πρέπει να λήγει όταν τελειώνει και η ευτυχία».

Αντίθετα, οι οπαδοί του μοντερνισμού πίστευαν ότι η νέα έμφαση στην προσωπική εκπλήρωση, τη σεξουαλική ικανοποίηση και τη στενή συντροφικότητα μέσα στο γάμο θα ενθάρρυνε τα άτομα να θεωρούν το γάμο *ακόμα πιο* πολύτιμο σε σχέση με το παρελθόν. Υποστήριζαν ότι αν οι δύο σύζυγοι τοποθετούσαν τις συζυγικές δεσμεύσεις πάνω από τους δεσμούς με τους φίλους, τους γονείς και την κοινότητα, τότε αναπτυσσόταν μια βαθύτερη σχέση μεταξύ τους. Παρ' όλα αυτά, εξακολουθούσε να τους βασανίζει η συνειδητοποίηση ότι, σύμφωνα με τις κατηγορίες του Adler, οι γάμοι από έρωτα έτειναν προς το διαζύγιο, αν δεν εκπληρώνονταν αυτά τα ιδανικά.

Τα ποσοστά των διαζυγίων πράγματι αυξήθηκαν τη δεκαετία του 1920. Επίσης, μετά από μια σύντομη άνοδο στις γεννήσεις αμέσως μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η γονιμότητα επανήλθε στην πρωτική τάση των τελευταίων πενήντα χρόνων, με αποτέλεσμα κάποιοι να ανησυχούν μήπως οι γυναίκες είχαν αποφασίσει να κάνουν «απεργία γεννήσεων». Το μόνο πράγμα που παρεμπόδιζε την ακόμα μεγαλύτερη μείωση των γεννήσεων ήταν η αναξιοπιστία των μεθόδων αντισύλληψης. Σύμφωνα με μια μελέτη που έγινε σε ζευγάρια της Ινδιανάπολης, τα οποία παντρεύτηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1920, μόνο τα μισά από τα ζευγάρια που προσπάθησαν να αναβάλουν τη γέννηση του πρώτου τους παιδιού τα κατάφεραν.⁵⁶

Έτσι, ακόμα και οι πλέον ενθουσιώδεις υπέρμαχοι του «σύγχρονου» γάμου αναγκάστηκαν να παραδεχθούν ότι οι νέες σεξουαλικές και συζυγικές αξίες ελλόχευαν κινδύνους. Καθώς όμως το βικτωριανό μοντέλο είχε δημιουργήσει από μόνο του τόσο πολλά προβλήματα, πίστευαν ότι δεν ήταν ούτε δυνατό ούτε επιθυμητό να εξαλειφθούν αυτά τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου γάμου. Αντ' αυτού, επιδίωξαν να τα κάνουν λιγότερο αποδιοργανωτικά.

Η ιστορικός Elaine Tyler May έχει δηλώσει για τη δεκαετία του 1950 ότι όταν η εξάπλωση της σεξουαλικότητας και του καταναλωτισμού στη μεταπολεμική Αμερική άρχισε να απειλεί την επιβίωση της οικογενειακής ζωής και του γάμου, οι Αμερικανοί υιοθέτησαν μια οικογενειακή εκδοχή παρόμοια με την πολιτική ανάσχεσης που πρότεινε τη δεκαετία του 1950 ο διπλωμάτης George Kennan απέναντι στη Σοβιετική Ένωση, η οποία συνίστατο στην αποχή από οποιεσδήποτε άμεσες προσπάθειες ανατροπής της ΕΣΣΔ και στην επιθετική καταπολέμηση κάθε προσπάθειας για διάδοση των κομμουνιστικών θεσμών ή ιδεών. Στην οικογενειακή ζωή, αναφέρει η May, η οικογενειακή ανάσχεση σήμαινε ανοχή στη σεξουαλική έκφραση και την

56 Modell, *Into One's Own*, σ. 116.

επιδίωξη της προσωπικής ευτυχίας, πριν αλλά και μετά το γάμο, αλλά και επιθετικές προσπάθειες να διοχετευτούν αυτές οι ενέργειες στο γάμο και να τιμωρούνται ή να εξοστρακίζονται οι ατομικές συμπεριφορές που μπορεί να εξυπηρετούσαν ως εναλλακτική αντί του γάμου.⁵⁷

Η αναλογία της May είναι εξαιρετικά χρήσιμη, αλλά νομίζω ότι η οικογενειακή ανάσχεση ξεκίνησε τη δεκαετία του 1920. Ο Floyd Dell εξήγησε τότε τη λογική πίσω από αυτήν, υποστηρίζοντας ότι ενώ οι «υπερβολές» των αρχών του εικοστού αιώνα ήταν αναγκαίες για να καταρριφθεί ο διαχωρισμός των δύο φύλων και η ψευδοσεμινοτυφία, τώρα ο στόχος ήταν να επιστρέψουν οι άνθρωποι σε μια πιο μετριοπαθή πορεία, απορρίπτοντας τις ακραίες ιδέες, όπως το δικαίωμα να θεωρεί κανείς το σεξ καθαρή «διασκέδαση». Στο ίδιο πνεύμα, η παρακίνηση των γυναικών να εργαστούν είχε «εξυπηρετήσει έναν εξαιρετικό κοινωνικό σκοπό, αφού απαλλαχθήκαμε από την ετοιμοθάνατη πατριαρχική οικογένεια», έγραφε ο Dell. «Τώρα όμως που οι γυναίκες έχουν βγει έξω από το παλιό πατριαρχικό σπίτι, το πρόβλημα είναι πώς να τις κάνουμε να επιστρέψουν στο σπίτι με όρους εκσυγχρονισμού και αυτοσεβασμού. Και σίγουρα δεν τις βοηθάει το να υποκρίνονται κάτι διαφορετικό»⁵⁸.

Η σεξουαλικότητα ήταν ένα πεδίο στο οποίο οι μεταρρυθμιστές εφάρμοσαν συνειδητά μια πολιτική ανάσχεσης τη δεκαετία του 1920. Ενώ ενθάρρυναν την «υγιή» σεξουαλικότητα, ανέπτυξαν νέους τρόπους για να τιμωρούν την «ανθυγιεινή», «πρώρη» ή «αχαλίνωτη» σεξουαλική συμπεριφορά. Τα κορίτσια ή οι κοπέλες που επιδίδονταν σε δραστηριότητες, τις οποίες οι μεταρρυθμιστές θεωρούσαν ανθυγιεινές, χαρακτηρίζονταν «ανήλικοι εγκληματίες» και κατηγορούνταν για «σεξουαλικά αδικήματα» στα πλαίσια της πρόσφατης επέκτασης του δικαστικού συστήματος ανηλίκων.⁵⁹

Η ανησυχία σχετικά με την αχαλίνωτη σεξουαλικότητα, σε συνδυασμό με την εμφάνιση της ψευδοεπιστήμης της ευγονικής, τροφοδότησε τους φόβους ότι οι κατώτερες και «ακατάλληλες» τάξεις αναπαράγονταν σαν τα κουνέλια, ενώ οι γυναίκες των μεσαίων και των ανώτερων τάξεων περιόριζαν τη γονιμότητά τους. Το κίνημα της ευγονικής, το οποίο προειδοποιούσε ότι αυτή η ανισότητα θα νόθευε τη «δεξα-

57 Elaine Tyler May, *Homeward Bound: American Families in the Cold War Era* (New York: Basic Books, 1988).

58 Dell, *Love in the Machine Age*, σ. 117-182.

59 Ruth Alexander, *The "Girl Problem": Female Sexual Delinquency in New York, 1900-1930* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1996), Mary Odem, *Delinquent Daughters: Protecting and Policing Adolescent Female Sexuality in the United States* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995), Ellen Ryerson, *The Best-Laid Plans: America's Juvenile Court Experiment* (New York: Hill & Wang, 1978), Anthony Platt, *The Child-Savers*, σ. 69, 99, 135-145, John Sutton, *Stubborn Children: Controlling Delinquency in the United States, 1640-1981* (Berkeley: University of California Press, 1988), Susan Tiffin, *In Whose "Best Interest": Child Welfare Reform in the Progressive Era* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1982), Constance Nathanson, *Dangerous Passage: The Social Control of Sexuality in Women's Adolescence* (Philadelphia: Temple University Press, 1991).

μενή γονιδίων» της κοινωνίας, ήταν ακόμα ένα επιχείρημα υπέρ της ανάσχεσης.⁶⁰

Το άκρως ρατσιστικό πρόγραμμα ευγονικής των Ναζί τη δεκαετία του 1930 είναι πολύ γνωστό, αλλά λίγοι άνθρωποι συνειδητοποιούν πόσο δημοφιλείς ήταν οι ιδέες της ευγονικής στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική τη δεκαετία του 1920. Ο Paul Popenoe, ένα από τα ηγετικά στελέχη του κινήματος στις ΗΠΑ, υπολόγισε ότι με βάση τα αποτελέσματα για το δείκτη νοημοσύνης τους, δέκα εκατομμύρια Αμερικανοί έπρεπε να στερηθούν. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920, πριν ανέβουν οι Ναζί στην εξουσία, η Καλιφόρνια είχε το πιο εκτεταμένο πρόγραμμα ευγονικής στον κόσμο, κάνοντας περισσότερες στείρωσεις από όλες τις άλλες χώρες μαζί. Οι περισσότεροι άντρες στερώνονταν, επειδή δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στο ρόλο του κουβαλητή, ενώ τα τρία τέταρτα των στερωμένων γυναικών είχαν διαπράξει «σεξουαλικά εγκλήματα».⁶¹

Πολλές πολιτείες των ΗΠΑ προσπάθησαν να περιορίσουν τις «υπερβολές» της ατομικής συζυγικής ελευθερίας ψηφίζοντας νόμους που απαγόρευαν τους διαφυλετικούς γάμους. Το 1912, ο βουλευτής της Τζόρτζια Seaborn Roddenberry πρότεινε μια συνταγματική τροπολογία που απαγόρευε «τους διαφυλετικούς γάμους ανάμεσα σε νέγρους ή έγχρωμους και Καυκάσιους... εσείς». Η τροπολογία ενάντια στη διασταύρωση των φυλών δεν προχώρησε ποτέ αλλά, ως το 1913, σαράντα δύο από τις σαράντα οκτώ πολιτείες είχαν ψηφίσει τέτοιους νόμους, και πολλές είχαν θεσπίσει αυστηρότερους ορισμούς της λευκής φυλής. Η Βιρτζίνια, για παράδειγμα, όριζε κατά κανόνα ότι κάποιος με ένα τέταρτο αφρικανικό αίμα ήταν μαύρος. Το 1916, αυτό το ποσοστό που καθόριζε τη μαύρη φυλή μειώθηκε στο ένα δέκατο έκτο, ενώ το 1924 το νομοθετικό σώμα δήλωσε ότι κάποιος που είχε έστω και «μία σταγόνα» αφρικανικό αίμα ήταν μαύρος.⁶²

Άλλες μορφές ανάσχεσης είχαν λιγότερο κατασταλτικό χαρακτήρα. Ο κοινωνιολόγος Ernest Groves ήταν μοντερνιστής, αλλά συμμεριζόταν τους φόβους πολλών οπαδών της παράδοσης σχετικά με το μέλλον του γάμου. Ανησυχούσε μήπως η παρακμή του οικονομικού και πολιτικού ρόλου του γάμου, η ενίσχυση της «αρχής της ευχαρίστησης» στην προσωπική ζωή, καθώς και η απελευθερωτική επίδραση των μεθόδων αντισύλληψης έκαναν το γάμο επισφαλή. Σε αντίθεση με τον Adler, όμως, ο Groves θεωρούσε «ότι κανένα σχέδιο που παρεμποδίζει το συναίσθημα ή το σπρώ-

60 Carson, *Marriage Revolt*, σ. 443-444.

61 Wendy Kline, *Building a Better Race: Gender, Sexuality and Eugenics from the Turn of the Century to the Baby Boom* (Berkeley: University of California Press, 2001), Molly Ladd-Taylor, "Eugenics, Sterilisation and Modern Marriage in the USA: The Strange Career of Paul Popenoe", *Gender & History* 13 (2002), σ. 305-306, Linda Gordon, *The Moral Property of Women: A History of Birth Control Politics in America* (Urbana: University of Illinois Press, 2002), σ. 219.

62 Peter Wallenstein, *Tell the Court I Love My Wife: Race, Marriage, and Law* (New York: Palgrave, 2002). Randall Kennedy, *Interracial Intimacies* (New York: Pantheon, 2003).

χνει σε υποδεέστερη θέση [δεν είχε] καμία ελπίδα για βελτίωση ή αναμόρφωση του γάμου». Πίστευε ότι με κάποια μικρή προσαρμογή, οι «πιο δίκαιες και πιο ευέλικτες» μέθοδοι ελέγχου της αγάπης μπορούσαν να συμβάλουν τόσο πολύ στη σταθεροποίηση του γάμου όσο και οι κατασταλτικές μέθοδοι του παρελθόντος. Η λύση του ήταν να υποκατασταθεί η συναισθηματική και θρησκευτική προσέγγιση του γάμου από μια νέα θεραπευτική προσέγγιση, την οποία θα διέδιδαν στις μάζες «παροχές οικογενειακών υπηρεσιών» και σύμβουλοι γάμου. «Είναι ανόητο», έγραφε ο Groves, να περιμένουμε από τους ανθρώπους να χτίζουν σταθερούς γάμους, αν δεν έχουν εκπαιδευθεί σχετικά με τις απαιτήσεις μιας καλής σχέσης. Με μια τέτοια εκπαίδευση όμως, ο γάμος θα μπορούσε να ευδοκιμήσει.⁶³

Οι υπέρμαχοι της ευγονικής είχαν επίσης υψηλές προσδοκίες από τους συμβούλους γάμου. Ο Popenoe εξελίχθηκε σε έναν από τους συμβούλους γάμου με τη μεγαλύτερη επιρροή στην Αμερική τις δεκαετίες του 1930, του 1940 και του 1950, αφού αποφάσισε «ότι αν πρόκειται να δημιουργήσουμε έναν υγιή πληθυσμό, θα πρέπει να φροντίζουμε ώστε όχι μόνο να παντρεύονται μεταξύ τους οι σωστοί άνθρωποι, αλλά και να μένουν παντρεμένοι». Ένας άλλος υποστηρικτής της ευγονικής, που έγινε σύμβουλος γάμου, ήταν ο Robert Dickinson, ο οποίος πίστευε ότι η σεξουαλική δυσπροσαρμοστικότητα ήταν ο κύριος λόγος για την αύξηση των διαζυγίων. Για να πάρει ο γάμος τη σωστή του θέση ως «το απόλυτο στις ανθρώπινες σχέσεις», υποστήριζε, τα ζευγάρια έπρεπε να εκπαιδευτούν στη «σεξουαλική προσαρμογή».⁶⁴

Δεδομένου του ενδιαφέροντός τους για την ευγονική, η Γερμανία και οι Ηνωμένες Πολιτείες έγιναν παγκοσμίως πρωτοπόροι στον κλάδο των συμβούλων γάμου. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, το επάγγελμα του συμβούλου γάμου ανθούσε επίσης στον Καναδά και στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα με θέμα το γάμο και την οικογενειακή ζωή, που κάλυπταν τα πάντα από τα ραντεβού μέχρι το συζυγικό σεξ και τις μεθόδους αντισύλληψης, πολλαπλασιάστηκαν. Όπως είχε ελπίζει ο Groves, οι σύμβουλοι γάμου και οι ψυχαναλυτές υποκαθιστούσαν σταδιακά τους ιερείς στην κορυφή των συμβούλων σχετικά με τη συζυγική και την οικογενειακή ζωή.

Παρά τις προσπάθειες αυτές, τα ποσοστά των διαζυγίων έφτασαν σε νέα ύψη σε πολλές χώρες τη δεκαετία του 1920, και θα ήταν ακόμα μεγαλύτερα, αν δεν υπήρχε η εμμονή της νομοθεσίας κατά του συναινετικού διαζυγίου. Οι Αμερικανοί δικαστές και οι ένορκοι συχνά εξέταζαν τις αιτήσεις διαζυγίου κατά περίπτωση, ιδιαίτερα οι γυναίκες, και ήταν πιο ελαστικοί από τη νομοθεσία. Επειδή όμως κανείς δεν μπορούσε να στηριχτεί σε τέτοιες κινήσεις μεγαλοψυχίας, ο νόμος λειτουργούσε ως

63 Groves, *Marriage Crisis*, σ. 66, 175, 185.

64 Popenoe, απόσπασμα στο Ladd-Taylor, "Eugenics, Sterilisation and Modern Marriage", σ. 300, Kline, *Building a Better Race*, σ. 132.

μία ακόμα μορφή ανάσχεσης. Η ιστορικός Norma Basch υποστηρίζει ότι ο συνδυασμός «ενός αυστηρού επίσημου κώδικα» και «ενός ελαστικού ανεπίσημου κώδικα» περί διαζυγίου επέτρεπε σε πολλά άτομα να ξεφεύγουν από ιδιαίτερα οδυνηρές καταστάσεις, χωρίς να εδραιώνεται το δικαίωμα στο διαζύγιο.⁶⁵

Μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1950, οι δικαστές κατά κανόνα έκριναν ότι τα άτομα που ήθελαν να διαλύσουν ένα γάμο μπορούσαν να πάρουν διαζύγιο, μόνον αν ήταν απαλλαγμένα από την «υποψία» ότι είχαν «συμβάλει» στα προβλήματα για τα οποία παραπονιούνταν. Το 1935, για παράδειγμα, το Ανώτατο Δικαστήριο του Όρεγκον επανεξέτασε την αίτηση διαζυγίου της Louise και του Louis Maurer. Ο δικαστής αναγνώρισε ότι ο σύζυγος ήταν «τυραννικός και αυταρχικός» και ότι είχε μια τάση προς ξαφνικές εκρήξεις θυμού, που «έκαναν τη γυναίκα και τα παιδιά του να τον φοβούνται». Επισήμανε όμως ότι και η σύζυγος επιδιδόταν σε συμπεριφορές που «δεν μπορούσαν να παραβλεφθούν» κι έτσι αρνήθηκε να τους δώσει διαζύγιο. Επειδή κανένα από τα δύο μέρη δεν είχε έρθει στο δικαστήριο «με καθαρά χέρια», αποφάσισε ο δικαστής, δεν άξιζε σε κανέναν από τους δύο να απαλλαγούν από το γάμο, παρόλο που οι καβγάδες τους «θα έδιωχναν την ευτυχία από κάθε σπίτι».⁶⁶

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920, οι οπαδοί του «σύγχρονου» γάμου είχαν βάσιμους λόγους να είναι επιφυλακτικά αισιόδοξοι. Οι μετασχηματισμοί των αρχών του εικοστού αιώνα για τη σεξουαλικότητα, τις σχέσεις των δύο φύλων και τη νεανική κουλτούρα είχαν εκσυγχρονίσει το βικτωριανό γάμο, με αποτέλεσμα περισσότεροι άνθρωποι να έχουν τη δυνατότητα να τοποθετούν το γάμο στο επίκεντρο της αισθηματικής ζωής τους. Η αγάπη και ο γάμος επαιζαν ζωτικό ρόλο στην αίσθηση ατομικής ταυτότητας των περισσότερων ανθρώπων, ενώ οι σχέσεις με τους γονείς, τα αδέρφια και τους φίλους ωχριούσαν μπροστά τους. Οι γάμοι είχαν αυξηθεί και τα παιδιά εκτός γάμου είχαν μειωθεί. Στις περισσότερες χώρες, οι άνθρωποι παντρεύονταν σε μικρότερη ηλικία και ζούσαν περισσότερο, άρα περισσότεροι άνθρωποι περνούσαν μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους παντρεμένοι από ποτέ άλλοτε, παρά την αύξηση των διαζυγίων. Ο διαχωρισμός των κόσμων αντρών και γυναικών είχε αμβλυνθεί, χωρίς να εμφανιστούν οι «υπερβολές» του φεμινισμού. Και παρότι όλο και περισσότερες γυναίκες συμμετείχαν στην αγορά εργασίας, περισσότερες σύζυγοι και μητέρες παρά ποτέ γίνονταν νοικοκυρές πλήρους απασχόλησης.

Παρ' όλα αυτά, καθώς η δεκαετία του 1920 έφτανε στο τέλος της, πολλοί παρατηρητές ανησυχούσαν μήπως οι αντιφάσεις και οι εντάσεις του γάμου από έρωτα δεν

65 Norma Basch, *Framing American Divorce* (Berkeley: University of California Press, 1999), Hartog, *Man and Wife in America*.

66 Maurer v. Maurer, 42 P, 186, Or 150, Oregon Supreme Court, Απρίλιος 1935. Βλ. επίσης Hengen v. Hengen, 166 P. 525, 85 Or 155, Oregon Supreme Court, 17 Ιουλίου 1917. Είμαι υποχρεωμένη στο δικηγόρο William J. Howe III, που με κατεύθυνε προς αυτές τις υποθέσεις.

μπορούσαν να ανασχεθούν επ' αόριστον. Το 1929, ο Samuel Schmalhausen, ένθερμος υποστηρικτής του μοντερνισμού και ένας από τους λίγους αμετανόητους οπαδούς του δικαιώματος στο σεξ εκτός γάμου, έγραψε: «Οι παλιές αξίες έφυγαν. Ανεπιστρεπτί. Οι νέες αξίες ετοιμάζονται πυρετωδώς. Ζούμε σε μια κατάσταση ρευστής σύγχυσης. Η αστάθεια έχει καβαλήσει το μοντερνισμό και τρέχει σαν τρελή. Ο πολιτισμός είναι παγιδευμένος σε ένα συνονθύλευμα αντιφάσεων, που απειλούν να τον στραγγαλίσουν»⁶⁷.

Οι άνθρωποι αναρωτιούνταν τι θα έφερνε η επόμενη δεκαετία. Θα άντεχε η εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στην προσωπική ελευθερία και την κοινωνική σταθερότητα;

67 Samuel Schmalhausen, "The Sexual Revolution" στο Calverton and Schmalhausen (επιμ.), *Sex in Civilization*, σ. 418-419.

13: Πρώτα να σταθούμε στα πόδια μας και μετά να κάνουμε παιδιά: ο γάμος στη Μεγάλη Ύφεση και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο

Το Σεπτέμβριο του 1929, η εικοσάχρονη Cora Winslow δεν ανησυχούσε για το μέλλον του γάμου. Πρόσφατα αρραβωνιασμένη, περίμενε με ανυπομονησία να σταματήσει τη δουλειά και να αρχίσει να παραδίδει μαθήματα χορού μέχρι να κάνει το πρώτο από τα τρία παιδιά που ήθελε. «Όμως δεν πρέπει να λογαριάζεις χωρίς τον ξενοδόχο», μου είπε με πικρία η ογδονταδυάχρονη Cora στη συνέντευξη που της πήρα στο διαμέρισμα όπου ζει μετά τη συνταξιοδότησή της, στο Λέισι της Ουάσινγκτον.¹

Τη θορυβώδη δεκαετία του 1920, η Cora ήταν έφηβη, ζούσε στο Σιάτλ και απολάμβανε κάθε στιγμή της ζωής της. Σε ηλικία δεκαέξι ετών άρχισε να διδάσκει τους νέους χορό τζαζ μετά το σχολείο, και σύντομα έκανε επιδείξεις ταγκό και τσάρλεστον σε αγροκτήματα και δημοτικές αίθουσες της περιοχής. Στα δεκαοκτώ έπιασε δουλειά ως γραμματέας κοντά στο λιμάνι. Μου είπε ότι τότε υπήρχαν πολλοί άντρες για να βγεις ραντεβού, κι εκείνη έβγαине με πολλούς για περισσότερο από ένα χρόνο, πριν δεχθεί την πρόταση γάμου ενός συναδέλφου της. Της έκανε πρόταση στις 15 Σεπτεμβρίου, και αποφάσισαν να παντρευτούν, αφού θα έπαιρνε την προαγωγή που του είχαν υποσχεθεί, την άνοιξη του 1930.

Ένα μήνα μετά τον αρραβώνα τους όμως, η Εποχή της Τζαζ έληξε απότομα με το Κραχ του χρηματιστηρίου και την παγκόσμια οικονομική κρίση που ακολούθησε. Το Νοέμβριο, η Cora και το αγόρι της είχαν χάσει τις δουλειές τους. Εκείνη αναγκάστηκε να γυρίσει στο σπίτι των γονιών της, ενώ εκείνος έφυγε για την Καλιφόρνια, όπου υπολόγιζε να βρει δουλειά. Της είπε ότι θα την έπαιρνε μαζί του, όταν θα είχε τακτοποιηθεί, και θα παντρευόντουσαν στη Χρυσή Πολιτεία. Δεν ξανάκουσε ποτέ νέα του.

Τα επόμενα χρόνια, η Cora έπιασε διάφορες δουλειές, αλλά καμία δεν της εξασφάλιζε αρκετά, για να ζήσει πάλι μόνη της. Το 1934, σε ηλικία είκοσι πέντε ετών, αρραβωνιάστηκε ξανά, μετά από μια πενταετία, που «ήταν πολύ πιο δύσκολο να βρεις ραντεβού απ' ό,τι πριν από το Κραχ». Πριν όμως εκείνη και ο αρραβωνιαστικός της,

¹ Πήρα συνεντεύξεις από την Cora Winslow Archer (δεν είναι το πραγματικό της όνομα) το 1990 και το 1991. Αυτή η αναπαράσταση της ζωής της στηρίχθηκε στις σημειώσεις μου.

ο Paul Archer, προλάβουν να μαζέψουν αρκετά χρήματα για να παντρευτούν, η Cora έμεινε έγκυος. Ο οικογενειακός γιατρός την έστειλε σε κάποιον που έκανε εκτρώσεις.

Λίγο μετά την έκτρωση, η Cora και ο Paul τελικά παντρεύτηκαν. Τον επόμενο χρόνο έμεινε ξανά έγκυος, αλλά έκανε και πάλι έκτρωση, επειδή ο Paul είχε χάσει τη δουλειά του στο πριονιστήριο και «δεν μπορούσαμε να θρέψουμε ένα στόμα ακόμα». Εκείνη την εποχή, μου είπε η Cora, «απλώς ρωτούσες το γιατρό σου, αν μπορούσε να κάνει κάτι. Οι γιατροί καταλάβαιναν πόσο δύσκολα ήταν τα πράγματα. Όταν η κόρη μου είχε το ίδιο πρόβλημα, στα μέσα της δεκαετίας του 1950, δεν το πίστευα όταν μου είπε ότι ο γιατρός της αρνήθηκε να βοηθήσει».

Η κόρη της Cora γεννήθηκε το 1938. Εκείνη την εποχή, η Cora και ο σύζυγός της είχαν μετακομίσει στο αγρόκτημα με ζώα του αδερφού της, στην ανατολική Ουάσινγκτον. «Ήταν δύσκολα χρόνια», μου είπε, γεμάτα οικογενειακές εντάσεις. Η νύφη της αντιμετώπιζε υποτιμητικά τον άντρα της Cora, επειδή δεν είχε βρει καινούργια δουλειά, και η Cora ανησυχούσε διαρκώς μήπως εκείνος απογοητευόταν τόσο, επειδή δεν έβρισκε δουλειά, ώστε να την εγκαταλείψει, όπως είχε κάνει ο προηγούμενος αρραβωνιαστικός της.

Με την είσοδο των Ηνωμένων Πολιτειών στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο το Δεκέμβριο του 1941, ο άντρας της Cora, που δεν είχε γίνει δεκτός στο στρατό, βρήκε δουλειά στο Σιάτλ και μετακόμισε εκεί με την οικογένειά του. Το 1942, καθώς η έλλειψη εργατικού δυναμικού δημιούργησε περισσότερες θέσεις εργασίας για γυναίκες, η Cora βρήκε δουλειά στα ναυπηγεία, ενώ μια γειτόνισσα της πρόσχε το παιδί. Μου είπε ότι της άρεσε η δουλειά, αλλά όταν ο πόλεμος τελείωσε και οι στρατιώτες άρχισαν να επιστρέφουν, εκείνη και οι άλλες γυναίκες απολύθηκαν.

Μέχρι τότε, ο Paul έβγαζε αρκετά χρήματα από τη διαχείριση ενός καταστήματος επίπλων, ώστε να αγοράσει ένα σπίτι με υποθήκη, και η Cora έγινε νοικοκυρά πλήρους απασχόλησης. «Μερικές φορές μου έλειπαν τα κορίτσια στη δουλειά», μου είπε, «αλλά ήταν καλύτερα έτσι, επειδή εκείνος ένιωθε περισσότερο άντρας, όταν συντηρούσε την οικογένεια μόνος του».

Το 1953, η Cora και ο άντρας της έγιναν οι περήφανοι ιδιοκτήτες ενός σπιτιού με δύο υπνοδωμάτια στα περίχωρα του Σιάτλ, ενώ η έφηβη κόρη τους διατηρούσε μια μόνιμη σχέση με το αγόρι που τελικά παντρεύτηκε – λίγο νωρίτερα απ' όσο υπολόγιζαν, αφού ο γιατρός αρνήθηκε να «κάνει κάτι» για την εγκυμοσύνη της. «Ήταν καλό παιδί», μου είπε η Cora, «και έγινε καλός σύζυγος». Όμως, πρόσθεσε, «πάντα πίστευα ότι ήταν κρίμα που δεν είχε τις ευκαιρίες για ραντεβού που είχα εγώ. Αχ, αυτές οι αναμνήσεις με βοήθησαν να τα βγάλω πέρα στα δύσκολα. Ακόμα έχω τις κάρτες του χορού και τα αποκόμματα των εισιτηρίων από τον κινηματογράφο».

Όπως και η Cora, εκατομμύρια άνθρωποι σε όλο τον κόσμο είδαν τη ζωή τους να αλλάζει δραματικά με τη Μεγάλη Ύφεση. Οι οικονομικές επιπτώσεις του Κραχ του

1929 ήταν κατατρεγμένες. Μέσα σε τρία χρόνια, η ανεργία στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική τριπλασιάστηκε, ενώ η βιομηχανική παραγωγή μειώθηκε σχεδόν κατά 50%. Μέχρι το 1935, το παγκόσμιο εμπόριο είχε περιοριστεί στο ένα τρίτο του επιπέδου του 1929. Στις ΗΠΑ, εννέα εκατομμύρια οικογένειες έχασαν τις οικονομίες τους από την πτώχευση τραπεζών.² Παντού, η Μεγάλη Ύφεση μετέφερε το επίκεντρο της προσοχής από τα κοινωνικά και σεξουαλικά θέματα στα ζητήματα επιβίωσης. Οι άλλοτε έντονοι προβληματισμοί σχετικά με το μέλλον του γάμου πέρασαν σε δεύτερη μοίρα.

Όπως και στην περίπτωση της Cora, η Μεγάλη Ύφεση κατέστρεψε δεκάδες χιλιάδες γάμους. Από την άλλη πλευρά, τα ποσοστά των διαζυγίων έπεσαν κι αυτά τη δεκαετία του 1930. Για κάποιους οπαδούς της παράδοσης, που ήταν ακόμα κλονισμένοι από την αναταραχή στον τομέα της οικογένειας τη δεκαετία του 1920, αυτή η εξέλιξη ήταν σαν μια αχτίδα φωτός στο συννεφιασμένο ουρανό της Μεγάλης Ύφεσης. «Πολλές οικογένειες που έχασαν το αυτοκίνητό τους», επαναλάμβανε μονότονα το κύριο άρθρο μιας εφημερίδας, «βρήκαν την ψυχή τους». Ωστόσο, οι αντιξοότητες δεν έκαναν πιο σταθερές τις οικογένειες. Πολλοί άνθρωποι ήθελαν να χωρίσουν, αλλά δεν μπορούσαν να συντηρήσουν δύο χωριστά νοικοκυριά. Η Cora γνώριζε ένα ζευγάρι σε αυτή την κατάσταση, που απλώς κρέμασε μια κουβέρτα στο σαλόνι για να οριοθετήσει το χώρο του καθενός. Συχνά επίσης οι άνθρωποι χώριζαν, χωρίς να μουν στο έξοδο ενός νόμιμου διαζυγίου. Το 1940, περισσότερες από ενάμισι εκατομμύρια παντρεμένες γυναίκες στις Ηνωμένες Πολιτείες ζούσαν χωριστά από τους άντρες τους.³

Σίγουρα υπήρχαν και πολλά ζευγάρια που η αγάπη τους άντεξε ή ακόμα και δυνάμωσε από τις στερήσεις αυτής της δύσκολης δεκαετίας. Μια γυναίκα συλλογίζοταν ότι «ο γάμος ήταν πολύ πιο εύκολος τότε για ένα λόγο. Όντως δεν είχες επιλογές. Αποδεχόσουν αυτό που είχες και το εκμεταλλεύοσουν όσο μπορούσες αντί να σκέφτεσαι “αν είχα κάτι καλύτερο, θα έκανα αυτό κι εκείνο”. Γιατί ήξερες ότι δεν μπορούσες να το έχεις έτσι κι αλλιώς». Αλλά ζευγάρια όμως είδαν τη χρόνια οικονομική πίεση να ροκανίζει τα θεμέλια του γάμου τους. «Όλη αυτή η αγωνία [για τα χρήματα] τον έκανε μνησικάκο», θυμόταν μια άλλη γυναίκα. «Αλλά εγώ πάντα υποχωρούσα. Φαίνεται πως έπρεπε να υποχωρώ για να έχουμε ειρήνη. Την εποχή μου δεν υπήρχαν διαζύγια».⁴

2 Robert Tignor et al, *Worlds Together, Worlds Apart* (New York: W. W Norton, 2002), σ. 60, Steven Mintz and Susan Kellogg, *Domestic Revolutions: A Social History of American Family Life* (New York: Free Press, 1988), σ. 134-137.

3 Susan Ware, *Holding Their Own: American Women in the 1930s* (Boston: Twayne Publishers, 1982), σ. 6, Wendy Kline, *Building a Better Race: Gender, Sexuality and Eugenics from the Turn of the Century to the Baby Boom* (Berkeley: University of California Press, 2001), σ. 125, Mintz and Kellogg, *Domestic Revolutions*, σ. 136.

4 Jeane Westin, *Making Do: How Women Survived the 1930s* (Chicago: Follett, 1976), σ. 46, 52, 77.

Η Μεγάλη Ύφεση αύξησε την είσοδο των παντρεμένων γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Το 1900, λιγότερο από το 6% των παντρεμένων γυναικών στις ΗΠΑ εργάζονταν εκτός σπιτιού. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930, πάνω από το 15% των παντρεμένων γυναικών ήταν εγγεγραμμένες στο εργατικό δυναμικό, ενώ πολλές χιλιάδες ακόμα έκαναν μη δηλωμένες δουλειές.⁵

Σε αντίθεση με τη δεκαετία του 1920, τη δεκαετία του 1930 σχεδόν κανείς δεν θεωρούσε ότι οι εργαζόμενες γυναίκες ήταν πιο απελευθερωμένες. Λίγες γυναίκες είχαν δουλειές με κύρος ή καλό μισθό. Στην πραγματικότητα, οι γυναίκες έχαναν συνεχώς έδαφος σε επαγγέλματα με αίγλη, όπως η ιατρική και η διδασκαλία, ενώ και οι μισθολογικές διακρίσεις στην ουσία αυξήθηκαν. Πολλές γυναίκες έπιαναν δουλειά ως κακοπληρωμένες υπάλληλοι καταστημάτων, άλλες γίνονταν πλύστρες ή ανειδίκευτες εργάτριες στη γραμμή παραγωγής, με άντρες επιστάτες που συχνά τις παρενοχλούσαν σεξουαλικά.⁶

Καθώς όλο και περισσότερες παντρεμένες γυναίκες δούλευαν για χρήματα στη διάρκεια της Μεγάλης Ύφεσης, ο φόρτος της μη αμειβόμενης εργασίας τους αυξανόταν. Μη έχοντας τα μέσα να αποκτήσουν τις ευκολίες που είχαν αρχίσει να διευκολύνουν τη νοικοκυρά τη δεκαετία του 1920, οι γυναίκες έπρεπε όλο και περισσότερα να ράβουν μόνες τους τα ρούχα τους, να κονσερβοποιούν μόνες τους τα τρόφιμα, να αξιοποιούν τα αποφάγια. Μια δημοφιλής φράση της εποχής έλεγε «Χρησιμοποίησέ το μέχρι τέλους, φόρεσέ το μέχρι να λιώσει, κάν' το να κρατήσει ή κάνε χωρίς αυτό» ("Use it up, wear it out, make it do, or do without"). Μια γυναίκα θυμόταν ότι αυτή και η γειτόνισσά της φρόντιζαν να ψωνίζουν μαζί. «Δυο κιλά κιμά κόστιζαν είκοσι πέντε σεντ, οπότε αγοράσαμε δύο κιλά και τα μοιράσαμε στα δύο. Τη μία εβδομάδα πλήρωνε εκείνη το ένα σεντ παραπάνω και την άλλη εγώ».⁷

Όταν μια γυναίκα έπρεπε να βρει δουλειά επειδή ο άντρας της είχε χάσει τη δική του, αυτό συνιστούσε απειλή για τις «σύγχρονες» ιδέες του ανδρισμού και του γάμου,

5 Ware, *Holding Their Own*, Nancy Cott, *Public Vows* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000). Σχεδόν όλες οι τάσεις που περιγράφω για την Αμερική ισχύουν και για την Ευρώπη. Αν και ο χώρος δεν επαρκεί για να τις αναλύσω όλες στο κείμενο, περιλαμβάνω αναφορές σε αυτήν και σε άλλες σημειώσεις για όσους ενδιαφέρονται να συγκρίνουν την αμερικανική με την ευρωπαϊκή εμπειρία. Bonnie Smith, *Changing Lives: Women in European History Since 1700* (Lexington, Mass.: D. C. Heath, 1989), Kline, *Building a Better Race*, Hanna Diamond, *Women and the Second World War in France, 1939-48* (Harlow, U.K.: Longmans, 1999).

6 Ellen Dubois, *The United States After 1865* (Washington, D.C.: American Historical Association, 2000), Kessler-Harris, *Women Have Always Worked*, Elaine Tyler May, «Myths and Realities of the American Family», στο Antoine Prost and Gerard Vincent (επιμ.), *A History of Private Life*, τόμ. 5: *Riddles of Identity in Modern Times* (Cambridge, Mass.: Belknap Press, 1991), Claudia Goldin, *Understanding the Gender Gap* (New York: Oxford University Press, 1990). Σχετικά με την Ευρώπη, βλ. Renate Bridenthal, "Something Old, Something New: Women Between the Two World Wars" στο Bridenthal et al. (επιμ.), *Becoming Visible* (βλ. κεφ. 3, σημ. 39).

7 Westin, *Making Do*, σ. 27.

τις οποίες είχαν ασπαστεί τελικά οι περισσότεροι άντρες στη διάρκεια της προηγούμενης εικοσαετίας. Οι άνεργοι άντρες συχνά έχαναν την αίσθηση της ταυτότητάς τους και το ηθικό τους. Πολλοί στρέφονταν στο ποτό. Οι καβγάδες φούντωναν στο σπίτι. Δεν είναι περίεργο λοιπόν που η εμπειρία της Μεγάλης Ύφεσης υπονόμεισε την κοινωνική υποστήριξη των εργαζόμενων γυναικών, οι οποίες είχαν κάνει την εμφάνισή τους στις αρχές του εικοστού αιώνα. Τα παιδιά που μεγάλωσαν μετά το Κραχ συνέδεσαν την εργαζόμενη μητέρα με τις υψηλές οικογενειακές εντάσεις, με την αποτυχία του πατέρα τους παρά με την επιτυχία της μητέρας τους.⁸

Η εχθρότητα απέναντι στις εργαζόμενες γυναίκες ήταν ιδιαίτερα έντονη, αν ο άντρας είχε κι αυτός μια δουλειά. Πολλοί άνθρωποι πίστευαν ότι αυτές οι οικογένειες έπαιρναν διπλό μερίδιο από μια ήδη ισχνή αγορά εργασίας. Ο Οικονομικός Νόμος του 1932 στις ΗΠΑ απαγόρευσε στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση να προσλαμβάνει δύο άτομα από την ίδια οικογένεια. Παρότι ο νόμος χρησιμοποιούσε ουδέτερη γλώσσα ως προς το φύλο, όλα σχεδόν τα χίλια πεντακάσια άτομα που απολύθηκαν τον πρώτο χρόνο ήταν γυναίκες. Είκοσι έξι πολιτείες των ΗΠΑ ψήφισαν νόμους που απαγόρευαν ρητά ή περιόριζαν την απασχόληση των παντρεμένων γυναικών σε διάφορους τομείς. Το 1940, περισσότερα από τα τρία τέταρτα των σχολικών συστημάτων στις Ηνωμένες Πολιτείες αρνούνταν να προσλάβουν παντρεμένες γυναίκες ως δασκάλες.⁹

Οι κυβερνήσεις χρησιμοποίησαν και θετικά μέτρα για να στηρίξουν το γάμο με τον άντρα κουβαλητή. Στις ΗΠΑ, όχι μόνο οι άντρες αλλά και οι γυναίκες επωφελήθηκαν από τα προγράμματα του Νέου Κοινωνικού Συμβολαίου (New Deal), όπως ο Νόμος περί Κοινωνικής Ασφάλισης του 1935. Ωστόσο, το δίκτυ ασφαλείας της κοινωνικής ασφάλισης είχε μια μεγάλη τρύπα: Οι αγρότισσες και οι εποχιακές εργάτριες, η πλειοψηφία των οποίων ήταν Αφροαμερικανές και Λατίνες, εξαιρέθηκαν. Οι πολιτικές του New Deal κωδικοποίησαν δύο κατηγορίες επιδόματος κοινωνικής πρόνοιας: Η κρατική ενίσχυση των εργαζόμενων αντρών και των οικογενειών τους

8 Glenn Elder, *Children of the Great Depression* (Chicago: University of Chicago Press, 1974), William Chafe, *The American Woman* (New York: Oxford University Press, 1972), Francesca Cancian, *Love in America* (New York: Cambridge University Press, 1987).

9 Steven McLaughlin et al., *The Changing Lives of American Women* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1988), Cott, *Public Vows*, Dubois, *United States After 1865*, Ruth Milkman, "Women's Work and Economic Crisis: Some Lessons of the Great Depression", *Review of Radical Political Economics* 81 (1976). Παρόμοια μέτρα εφαρμόστηκαν στην Ευρώπη, εκτός από τη Σουηδία, όπου το 1939 ψηφίστηκε ένας νόμος για την προστασία του δικαιώματος των γυναικών να εργάζονται, ανεξάρτητα από την οικογενειακή τους κατάσταση. Jane Lewis, "Gender and the Development of Welfare Regimes", *Journal of European Social Policy* 2 (1992), Peter Stachura (επιμ.), *Unemployment and the Great Depression in Weimar Germany* (New York: St. Martin's Press, 1986), Wolfgang Voegeli, "Nazi Family Policy", *Journal of Family History* 28 (2003), Christina Florin and Bengt Nilsson, «"Something in the Nature of a Bloodless Revolution ...» στο Rolf Torstendahl (επιμ.), *State Policy and Gender System in the Two German States and Sweden 1945-1989* (Uppsala, Sweden: Lund, 1999).

ήταν «δικαίωμα», ενώ η βοήθεια προς τις ανύπαντρες γυναίκες και τις χήρες ήταν διαθέσιμη μόνο μέσω «φιλανθρωπικών» προγραμμάτων, τα οποία έλεγχαν τα οικονομικά μέσα των γυναικών αυτών και χορηγούσαν χαμηλότερα επιδόματα.¹⁰

Το 1939, ο Νόμος περί Κοινωνικής Ασφάλισης τροποποιήθηκε για να παρέχει επιδόματα στις χήρες και τα ανήλικα παιδιά των αντρών που απεβίωσαν σε ηλικία κάτω των εξήντα πέντε ετών, αν και τα επιδόματα καταργούνταν, εφόσον η γυναίκα ξαναπαντρευόταν. Επίσης, οι μεταρρυθμίσεις του 1939 αύξαναν τη σύνταξη ενός παντρεμένου άντρα κατά 50%, όταν η γυναίκα του έκλεινε τα εξήντα πέντε, ακόμα κι αν εκείνη δεν είχε αναλάβει ποτέ καμία αμειβόμενη εργασία. Οι νομοθέτες αναγνώρισαν ότι οι ανύπαντροι εργαζόμενοι άντρες και όλες οι εργαζόμενες γυναίκες πλήρωναν υπερβολικούς φόρους για να συντηρήσουν τα παντρεμένα ζευγάρια. Αυτό όμως θεωρήθηκε θετικό, επειδή αύξανε τα κίνητρα ενός άντρα να παντρευτεί και μείωνε τα κίνητρα της γυναίκας του να κάνει κάποια αμειβόμενη εργασία.¹¹

Οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις επίσης πειραματίστηκαν με τα κοινωνικά προγράμματα να ενθαρρύνουν την οικογένεια με τον άντρα κουβαλητή, αλλά αντέδρασαν με διαφορετικούς τρόπους στην κατακόρυφη πτώση των γεννήσεων του 1930. Στη Γερμανία, οι Ναζί εγκαινίασαν μια προσέγγιση με δύο σκέλη. Συνέχισαν την επιθετική εκστρατεία στείρωσης των «ακατάλληλων» – αλκοολικών, κωφάλαλων, επιληπτικών, διανοητικά καθυστερημένων και άλλων τέτοιων κατηγοριών. Η ιστορικός Gisela Bock εκτιμά ότι στα πλαίσια αυτής της εκστρατείας στερώθηκαν τετρακόσιες χιλιάδες άτομα. Επίσης, οι Ναζί κήρυξαν παράνομες τις ομάδες υπέρ των μεθόδων αντισύλληψης, που είχαν κάνει την εμφάνισή τους τη δεκαετία του 1920, προκειμένου να εξασφαλίσουν ότι οι «Άριες» γυναίκες χάριζαν όσο το δυνατόν περισσότερα παιδιά στην «κυρίαρχη φυλή»¹².

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, αντίθετα, οι νομοθέτες επιθυμούσαν όσο και οι περισσότερες οικογένειες να μην έχουν «τόσο πολλά στόματα να θρέψουν». Η ομοσπονδιακή κυβέρνηση χαλάρωσε τις απαγορεύσεις σχετικά με τις αντισυλληπτικές μεθόδους και μάλιστα χρηματοδότησε προγράμματα αντισύλληψης. Οι νότιες πολιτείες, ελπίζοντας να περιορίσουν την αύξηση του ήδη σημαντικού αφροαμερικανικού πληθυσμού, υπήρξαν πρωτοπόρες στην παροχή υπηρεσιών αντισύλληψης. Οι περισσότερες πολιτείες όμως σύντομα ακολούθησαν την ίδια τακτική, πολλές μάλιστα προώθησαν την υποχρεωτική στείρωση, αν και σε μικρότερη κλίμακα απ' ό,τι η Γερμανία. Με αυτό

10 Nancy Cott, "Marriage and Women's Citizenship in the United States", *American Historical Review* 103 (1998), Gwendolyn Mink, *The Wages of Motherhood: Inequality in the Welfare State, 1917-42* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1995), Linda Gordon, *Pitied but Not Entitled: Single Mothers and the History of Welfare* (New York: Free Press, 1994).

11 Cott, *Public Vows*.

12 Anita Grossmann, "«Satisfaction Is Domestic Happiness»" στο Dobkowski and Walliman, *Towards the Holocaust* (βλ. κεφ. 12, σημ. 42), Voegeli, «Nazi Family Policy».

τον τρόπο, η αντισύλληψη έπαψε να συσχετίζεται με τη γυναικεία αυτονομία και επικεντρώθηκε στον πληθυσμιακό έλεγχο.¹³

«Τώρα είσαι ο σύζυγος μιας γυναίκας καριέρας»

Η έναρξη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου αντέστρεψε πολλές από τις τάσεις της Μεγάλης Ύφεσης σχετικά με το γάμο. Ένας «γαμήλιος πυρετός» σάρωσε τις περισσότερες χώρες τα πρώτα χρόνια του πολέμου. Στην Ευρώπη, ο πόλεμος έστρεψε την προσοχή μακριά από τα προγράμματα συμβουλών γάμου της δεκαετίας του 1920. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, όμως, οι σύμβουλοι και οι εκπαιδευτές γάμου υποστήριζαν ότι ο πόλεμος έκανε ακόμα πιο επιτακτική την ανάγκη εκπαίδευσης των νέων σχετικά με τις αξίες του γάμου.

Μια εκπαιδεύτρια σε ένα πρόγραμμα γάμου και οικογενειακής ζωής ανέφερε στο Εθνικό Συμβούλιο Οικογενειακών Σχέσεων (National Council on Family Relations) πώς είχε ανεβάσει το ηθικό των μαθητριών της, όταν ανακοινώθηκε ότι κηρύχθηκε πόλεμος. Πολλά κορίτσια, ανέφερε, έσκυψαν το κεφάλι πάνω στο θρανίο τους από φόβο και απελπισία. Εκείνη όμως τις πρόσταξε αυστηρά να συγκρατηθούν. Αν αντιδράς μ' αυτό τον τρόπο «όταν οι κίνδυνοι βρίσκονται ακόμα μακριά», λέει ότι τους είπε, «τι θα κάνεις στις κρίσιμες στιγμές ενός γάμου – όταν ο John σου πει ότι δεν του αρέσει η μαγειρική σου και επιστρέφει πίσω στη μητέρα του;». Αυτή η πρόκληση στη γυναικεία αποφασιστικότητα, είπε, έπιασε. «Σήκωσαν το κεφάλι και στο πρόσωπό τους ζωγραφίστηκε η αποφασιστικότητα»¹⁴.

Όταν ο John όμως πήγε τελικά στον πόλεμο, πολλές σύζυγοι αποφάσισαν ότι η βελτίωση των μαγειρικών τους ικανοτήτων ήταν λιγότερο κρίσιμη από την έμπρακτη συμβολή τους στην πολεμική προσπάθεια. Οι παντρεμένες γυναίκες πλημμύρισαν την αγορά εργασίας στη διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, με πολύ καλύτερες αμοιβές και μεγαλύτερο κοινωνικό κύρος απ' ό,τι στο παρελθόν. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, το γυναικείο εργατικό δυναμικό αυξήθηκε σχεδόν κατά 60% την περίοδο 1940-1945, ενώ τα τρία τέταρτα των νέων εργαζόμενων γυναικών ήταν παντρεμένες. Περισσότερες από τριακόσιες πενήντα χιλιάδες γυναίκες κατατάχθηκαν στα γυναικεία στρατιωτικά σώματα και τις μονάδες αδελφών νοσοκόμων του πεζικού και του

13 Linda Gordon, *The Moral Property of Women: A History of Birth Control Politics in America* (Urbana: University of Illinois Press, 2002), D'Emilio and Freedman, *Intimate Matters* (βλ. κεφ. 10, σημ. 6), Kline, *Building a Better Race*, σ. 4.

14 Rothman, *Hands and Hearts*, σ. 299 (βλ. κεφ. 10, σημ. 21), John Modell, *Into One's Own: From Youth to Adolescence in the United States, 1920-1975* (Berkeley: University of California, 1989), σ. 172-174, απόσπασμα από το Εθνικό Συμβούλιο Οικογενειακών Σχέσεων στο Bailey, *From Front Porch to Back Seat*, σ. 132 (βλ. κεφ. 12, σημ. 11).

ναυτικού, παρότι ο αμερικανικός στρατός έθεσε ένα όριο 2% στη συμμετοχή των γυναικών στις ένοπλες δυνάμεις.¹⁵

Στα πλαίσια της πολεμικής προσπάθειας, οι γυναίκες εργάστηκαν σε δουλειές που παλαιότερα θεωρούνταν αδιανόητες για το φύλο τους. Έγιναν υδραυλικοί, μηχανικοί, συγκολλητές, ξυλουργοί και εργάτριες σε ναυπηγεία. Δεν έκαναν μόνον «αντρικές δουλειές» αλλά κέρδιζαν και «αντρικούς μισθούς». Το αίσθημα της δύναμης που κέρδισαν απ' αυτή τη διαδικασία φαίνεται στο γεμάτο ενθουσιασμό γράμμα μιας Αμερικανίδας προς το στρατιώτη σύζυγό της, στις 12 Ιουνίου 1944: «Αγάπη μου, τώρα είσαι ο σύζυγος μιας γυναίκας καριέρας – μπορείς να με φωνάζεις “μωρό του ναυπηγείου”... Άνοιξα και το δικό μου μικρό τραπεζικό λογαριασμό – είναι υπέροχο το συναίσθημα, όταν υπογράψω τις δικές μου επιταγές και δεν χρειάζεται να τις ζητήσω από κάποιον άλλον»¹⁶.

Ο πόλεμος δημιούργησε πρωτοφανείς ευκαιρίες για τις Αφροαμερικανίδες. Οι περισσότερες δούλευαν έτσι κι αλλιώς σε όλη την ενήλικη ζωή τους αλλά, σε αντίθεση με τις λευκές γυναίκες, είχαν παραμείνει περιορισμένες σε ταπεινές και οικιακές εργασίες κατά την οικονομική ανάπτυξη του 1920. Ξαφνικά, πολλές απ' αυτές μπορούσαν να βρουν δουλειά σε εργοστάσια ή γραφεία με καλύτερη αμοιβή. Μερικές δεκαετίες αργότερα, μια μαύρη γυναίκα σχολίασε ότι ο Χίτλερ και όχι ο Λίνκολν ήταν αυτός που ελευθέρωσε τις σκλάβες!¹⁷

Σε αντίθεση με την εποχή μετά το Κραχ, η κυβέρνηση ενθάρρυνε την αμειβόμενη εργασία των γυναικών, παντρεμένων και ανύπαντρων, στα χρόνια του πολέμου. Κρατικές διαφημίσεις προειδοποιούσαν ότι οι στρατιώτες θα πέθαιναν, αν οι γυναίκες δεν αναλάμβαναν τις γραμμές παραγωγής που είχαν αφήσει πίσω τους οι άντρες. Το χαριτωμένο προσωπάκι και τα μυώδη μπράτσα της μυθικής «Rosie της Εργάτριας» φιγουράρισε στο εξώφυλλο του περιοδικού *Saturday Evening Post* και σε χιλιάδες

15 Αν δεν αναφέρεται κάτι διαφορετικό, το υλικό σχετικά με τις Αμερικανίδες και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο προέρχεται από τα Susan Hartmann, *The Home Front and Beyond: American Women in the 1940s* (Boston: Twayne Publishers, 1982), Mary Ryan, *Womanhood in America* (New York, New Viewpoints, 1975), σ. 317, Amy Kesselman, *Fleeting Opportunities: Women Shipyard Workers in Portland and Vancouver During World War II and Reconversion* (Albany: State University of New York Press, 1990), Ruth Milkman, *Gender at Work: The Dynamics of Job Segregation by Sex During World War II* (Urbana: University of Illinois Press, 1987), Karen Anderson, *Wartime Women: Sex Roles, Family Relations, and the Status of Women During World War Two* (Westport, Conn.: Greenwood, 1981), Alan Cline, “Women Workers in World War II”, *Labor History* 20 (1979), Nancy Cabin, “They Have Placed a Penalty on Womanhood”, *Feminist Studies* 8 (1982), Emily Yellin, *Our Mothers' War* (New York: Free Press, 2004). Σχετικά με τις τάσεις στο Καναδά και την Ευρώπη, βλ. Ruth Pierson, “They're Still Women After All”: *The Second World War and Canadian Womanhood* (Toronto: McClelland and Steward, 1986) και Gisela Bock, *Women in European History* (Oxford, U.K.: Blackwell Publishers, 2002).

16 Επιστολή, απόσπασμα στο Yalom, *History of the Wife*, σ. 329 (βλ. κεφ. 1, σημ. 16).

17 Sherma Cluck, *Rosie the Riveter Revisited: Women, the War and Social Change* (New York: New American Library, 1987).

αφίσες. Η Rosie έφτασε να γίνει τραγούδι το 1942. «Γράφει ιστορία / Δουλεύοντας για τη νίκη», έλεγαν οι στίχοι. «Παραφυλάει μη γίνει σαμποτάζ / Καθισμένη πάνω στην άτρακτο. Αυτό το κοριτσάκι θα κάνει περισσότερα από έναν άντρα». Οι δημιουργοί του τραγουδιού φρόντισαν να δείξουν ότι η Rosie είχε αγόρι: «Ο Charlie είναι πεζοναύτης / Η Rosie προστατεύει τον Charlie / Δουλεύοντας υπερωρίες στη μηχανή που βιδώνει».

Αρχικά, οι γυναίκες θεωρούσαν ότι η δουλειά τους «ήταν μόνο για ένα διάστημα», ένα έκτακτο μέτρο για λόγους πατριωτισμού και όχι προσωπικής εκπλήρωσης. Οι περισσότερες υπολόγιζαν να αποσυρθούν από το εργατικό δυναμικό, όταν θα τελείωνε ο πόλεμος. Ένα άρθρο με θέμα της εργαζόμενης γυναίκας, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ladies' Home Journal* τον Ιούνιο του 1944 διαβεβαίωνε τους αναγνώστες ότι οι γυναίκες ευχαρίστως θα άφηναν τις δουλειές τους μετά τον πόλεμο. «Αν η Αμερικανίδα μπορεί να βρει έναν άντρα που να θέλει να τον παντρευτεί, που μπορεί να τη συντηρήσει, η δουλειά ωχριά μπροστά στο ζωτικό καθήκον να μείνει στο σπίτι και να κάνει οικογένεια», έγραφε ο συντάκτης.¹⁸

Πολλές γυναίκες όμως άρχισαν να αγαπούν τη δουλειά που έκαναν στη διάρκεια του πολέμου, καθώς και τα οικονομικά οφέλη της, και ήθελαν να την κρατήσουν και μετά το τέλος του πολέμου. Καθώς η παραγωγή μειώθηκε στα τέλη του 1945, οι γυναίκες σε πολλές πόλεις διαμαρτυρήθηκαν για την απόλυσή τους, ενώ αρκετά συνδικάτα αγωνίστηκαν στο πλευρό τους. Οι διαμαρτυρίες τους όμως δεν είχαν αποτέλεσμα. Οι γυναίκες, ιδιαίτερα όσες είχαν καλοπληρωμένες δουλειές και ήταν γραμμένες σε σωματεία, εκδιώχθηκαν μαζικά από το εργατικό δυναμικό την περίοδο 1944-1947.

Οι περισσότερες γυναίκες συμφωνούσαν, ότι οι βετεράνοι θα έπρεπε να πάρουν πίσω την παλιά τους δουλειά, αλλά πολλές ένιωθαν μια έντονη αίσθηση απώλειας. Μια πρώην στρατιωτίνα έγραψε στο τεύχος Απριλίου 1945 του περιοδικού *Canadian Home Journal* ότι στέλνοντας τις γυναίκες πίσω στο σπίτι ήταν σαν να ξαναέβαζαν το κλωσόπουλο μέσα στο αυγό – αυτό δεν μπορούσε να γίνει χωρίς να καταστραφεί το πνεύμα, η καρδιά ή το μυαλό τους»¹⁹.

Συσχετίζοντας την εργασία των γυναικών με την οικονομική αποτυχία των αντρών, η Μεγάλη Ύφεση ενίσχυσε το γόητρο της οικογένειας με τον άντρα κουβαλητή. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, αντίθετα, άφησε μια πολύ πιο θετική εικόνα της εργαζόμενης γυναίκας. Χρόνια αργότερα, οι γυναίκες εξακολουθούσαν να μιλούν με νοσταλγία για τις εργασιακές εμπειρίες τους από τα χρόνια του πολέμου, ενώ πολλές προσπάθησαν να επιστρέψουν στο εργατικό δυναμικό τη δεκαετία του 1950. Το τέλος του πολέμου, όμως, συνοδεύτηκε από ένα νέο ενθουσιασμό για το γάμο, τα γυναικεία οικιακά και την οικογένεια με τον άντρα κουβαλητή.

18 Απόσπασμα στο Yalom, *History of the Wife*, σ. 351.

19 Pierson, “They're Still Women”, σ. 216.

Αυτή η αντίδραση οφειλόταν σε ένα βαθμό στις στερήσεις του πολέμου. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και ο Καναδάς δεν υπέφεραν τις ίδιες στερήσεις και φυσικές καταστροφές, όπως η Ευρώπη, η Σοβιετική Ένωση και η Ιαπωνία στη διάρκεια του πολέμου αλλά, ακόμα και στη Βόρεια Αμερική, τα χρόνια του χωρισμού, της αγωνίας και των υλικών ελλείψεων άφησαν τα σημάδια τους. Τα καταναλωτικά αγαθά και η στέγη είχαν παρουσιάσει ελλείψεις όσο η οικονομία είχε επικεντρωθεί στην πολεμική παραγωγή. Τα ζευγάρια που είχαν παντρευτεί στη διάρκεια του πολέμου συχνά είχαν αναγκαστεί να μείνουν με τους γονείς ενός από τους δύο συζύγους. Ο Καναδός ιστορικός Doug Owram υποστηρίζει ότι μια «ρομαντική και εξιδανικευμένη εικόνα της οικογένειας ήταν μια φυσική αντίδραση στα χρόνια της αποδιοργάνωσης»²⁰.

Οι ειδικοί του γάμου της εποχής εκείνης ανησυχούσαν, ωστόσο, ότι όσο οι άντρες έλειπαν στον πόλεμο, οι γυναίκες είχαν καλομάθει με τον έλεγχο του σπιτιού και των χρημάτων. «Είναι και πάλι ο αρχηγός της οικογένειας», θύμιζε το περιοδικό *House Beautiful* στις γυναίκες αναγνώστριές του. «Ο δικός σας ρόλος... είναι να προσαρμόσετε το σπίτι του στις ανάγκες του, να καταλάβετε γιατί το θέλει έτσι, ξεχνώντας τις δικές σας προτιμήσεις». Το 1945, ο James Bossard, κορυφαίος κοινωνιολόγος της οικογένειας στις ΗΠΑ, δήλωνε ότι οι καρδιές των γυναικών έπρεπε να τροφοδοτηθούν «με γενναίες ποσότητες εκτίμησης» όσον αφορά το ρόλο τους ως νοικοκυρών. Προκειμένου να προετοιμάσει τις φοιτήτριές του για το μέλλον που είχαν ως σύζυγοι και μητέρες, ο επικεφαλής των προγραμμάτων γάμου και οικογενειακής ζωής στο Πανεπιστήμιο του Ιλινόις το 1947 τις απάλλασσε από μια εργασία, αν έκαναν έξι ώρες μπέμπι-στίτινγκ στη διάρκεια του εξαμήνου.²¹

Τα μεταπολεμικά κράτη κοινωνικής πρόνοιας στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική παρείχαν πιο ουσιαστικά κίνητρα σε άντρες και γυναίκες για να ασπαστούν το μοντέλο του γάμου τύπου άντρα κουβαλητή / γυναίκας νοικοκυράς. Στην Αμερική, το Νομοσχέδιο GI χορηγούσε πλήρη υποτροφία και ένα επίδομα διαβίωσης στους βετεράνους που εγγράφονταν στο πανεπιστήμιο, καθώς και περισσότερα χρήματα στους βετεράνους που είχαν οικογένεια. Κανένας βετεράνος δεν χρειαζόταν να επιστρέψει οποιοδήποτε ποσό.²²

20 Doug Owram, *Born at the Right Time: A History of the Baby Boom in Canada* (Toronto: University of Toronto Press, 1996), σ. 12.

21 Rotundo, *American Manhood* (βλ. κεφ. 10, σημ. 18), Modell, *Into One's Own*, Bailey, *From Front Porch to Back Seat*.

22 Σχετικά με αυτήν και την επόμενη παράγραφο, βλ. Edwin Amenta, *Bold Relief: Institutional Politics and the Origins of Modern Social Policy* (Princeton: Princeton University Press, 1998), Keith Olson, *The G.I. Bill, the Veterans, and the Colleges* (Louisville: University Press of Kentucky, 1974), Paul Simon, "A GI Bill for Today", *Chronicle of Higher Education* (31 Οκτωβρίου 2003). Η Βρετανία υιοθέτησε μια πολιτική πρόνοιας με περισσότερο καθολικό χαρακτήρα σε σχέση με το αμερικανικό μοντέλο, αλλά με ομοιότητες στις διακρίσεις των δύο φύλων. Για παράδειγμα, μια βασιλική επιτροπή απέρριψε τα αιτήματα για ίσους μισθούς, με το επιχείρημα ότι «η ατομική δικαιοσύνη πρέπει να έρχεται σε δεύτερη μοίρα, σε σχέση με το

Το Νομοσχέδιο για την επιμόρφωση των βετεράνων (GI Bill, ρυθμιστική πράξη για τους στρατιωτικούς του 1944) ήταν, με διαφορά, το επιτυχημένο πρόγραμμα θετικής δράσης στην ιστορία της Αμερικής. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1940, οι βετεράνοι αντιστοιχούσαν στο μισό των φοιτητών των περισσότερων κολεγίων και πανεπιστημίων. Επίσης, η κυβέρνηση πρόσφερε στους βετεράνους υποθήκες με πολύ χαμηλές τιμές. Χάρη σ' αυτές τις κρατικές επιχορηγήσεις, εκατομμύρια Αμερικανοί της εργατικής τάξης απέκτησαν δουλειές και έναν τρόπο ζωής που ανήκε στη μεσαία τάξη κατά τη δεκαετία του 1950. Άνθρωποι που δεν είχαν καμία ελπίδα να τελειώσουν το γυμνάσιο έγιναν μηχανικοί, λογιστές, δάσκαλοι, γιατροί, οδοντίατροι και τραπεζικοί υπάλληλοι.

Ωστόσο, αυτή η πολιτική θετικής δράσης ωφέλησε κυρίως τους λευκούς άντρες. Οι Αφροαμερικανοί βετεράνοι αντιμετώπισαν τόσο εκτεταμένες διακρίσεις στη στέγαση και την εκπαίδευση, ώστε οι δυνατότητές τους να επωφεληθούν πλήρως από το Νομοσχέδιο GI ήταν περιορισμένες, ενώ οι γυναίκες, οι οποίες έτσι κι αλλιώς δεν ξεπερνούσαν το 2% των βετεράνων, είχαν μειωμένα οφέλη σε σχέση με τους άντρες συναδέλφους τους. Μια γυναίκα βετεράνος που σπούδαζε στο κολλέγιο δικαιούνταν μικρότερο επίδομα για το σύζυγό της απ' ό,τι ένας άντρας βετεράνος. Μερικές φορές, οι γυναίκες βετεράνοι έπρεπε να αποδείξουν ότι δεν τις συντηρούσε ένας σύζυγος. Αυτή η απαίτηση δεν ίσχυε για τους άντρες βετεράνους, παρότι πολλοί είχαν γυναίκες που δούλευαν για να συμπληρώσουν το επίδομα διαβίωσης του Νομοσχεδίου GI.²³

Το 1948, ακόμα και ο ομοσπονδιακός φόρος εισοδήματος των ΗΠΑ τροποποιήθηκε για να ευνοήσει τα παντρεμένα ζευγάρια, στα οποία εργαζόταν μόνον ο ένας σύζυγος. Τα παντρεμένα ζευγάρια μπορούσαν τώρα να κάνουν κοινή φορολογική δήλωση και να μοιράζονται το εισόδημά τους. Η κοινή δήλωση επέτρεπε στο σύζυγο με το μεγαλύτερο εισόδημα να αποδίδει το μισό από αυτό στη σύζυγό του, ακόμα κι αν εκείνη κέρδιζε ελάχιστα ή καθόλου χρήματα, με αποτέλεσμα η οικογένεια να κατατάσσεται σε χαμηλότερη φορολογική κλίμακα. Ένας άντρας που συντηρούσε μια άνεργη γυναίκα πλήρωνε μόνο το μισό από το φόρο που αναλογούσε σε έναν ανύπαντρο άντρα με το ίδιο εισόδημα.²⁴ (Αυτή η φορολογική ρύθμιση εξακολουθεί

“κοινωνικό όφελος” από τη διατήρηση θέσεων εργασίας για άντρες και την εγγύηση ότι η μητρότητα παραμένει η επιθυμητή γυναικεία απασχόληση. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις ευρωπαϊκές μεταπολεμικές οικογενειακές πολιτικές, βλ. Karen Offen, *European Feminisms 1700-1950: A Political History* (Palo Alto, Calif.: Stanford University Press, 2000), σ. 388-389, Gail Braybon and Penny Summerfield, *Out of the Cage: Women's Experiences in Two World Wars* (London: Pandora Press, 1987), Jane Lewis, *Women in England 1870-1950* (Sussex, U.K.: Wheatsheaf Books, 1984), σ. 204-205, Heineman, *What Difference Does a Husband Make?*, Torstendahl, *State Policy and Gender System*, Ute Frevert, *Women in German History* (New York: St. Martin's Press, 1989), Robert Moeller, *Protecting Motherhood: Women and the Family in the Politics of Postwar West Germany* (Berkeley: University of California Press, 1993).

23 Hartmann, *Home Front and Beyond*, σ. 44, June Willenz, *Women Veterans: America's Forgotten Heroines* (New York: Continuum, 1983), Margot Canaday, "Building a Straight State: Sexuality and Social Citizenship Under the 1944 GI Bill", *Journal of American History* (Δεκέμβριος 2003).

24 Stanley Surrey, "Federal Taxation of the Family-The Revenue Act of 1948", *Harvard Law Review* 61

να ευνοεί τις οικογένειες με τον άντρα κουβαλητή, αλλά είναι πλέον γνωστή ως σύζυγικός φόρος, επειδή στα ζευγάρια όπου εργάζονται και οι δύο σύζυγοι, δηλαδή στην πλειοψηφία των σύγχρονων ζευγαριών, και οι δύο σύζυγοι κατατάσσονται στη φορολογική κλίμακα που αντιστοιχεί στο υψηλότερο από τα δύο εισοδήματα.)

Αυτό όμως που δεν είχε γίνει ξεκάθαρο ήταν ότι ακόμα και η συνδυασμένη επίδραση όλων αυτών των μέτρων που ευνοούσαν το γάμο δεν μπορούσε να αντισταθμίσει την κοινωνική αναταραχή και την οικογενειακή αστάθεια που είχαν σηματοδενί τα χρόνια του πολέμου. Οι γεννήσεις εκτός γάμου στις ΗΠΑ αυξήθηκαν κατακόρυφα στη διάρκεια του πολέμου, ενώ με το τέλος του τα διαζύγια έκαναν ένα τεράστιο άλμα. Το 1946, πάνω από ένας στους τρεις γάμους κατέληγε σε διαζύγιο. Ακόμα και όταν τα ζευγάρια παρέμεναν μαζί, κάτω από την επιφάνεια συχνά υπέβοσκαν εντάσεις. Σύμφωνα με μια μελέτη των νεαρών οικογενειών μετά τον πόλεμο, οι βετεράνοι που χαρακτηρίζαν επώδυνη, ακόμα και τραυματική, την επανένωση με τη σύζυγό τους ήταν τετραπλάσιοι από εκείνους που είχαν αντίστοιχες ευτυχισμένες αναμνήσεις.²⁵

Η «κρίση» του γάμου και των ρόλων των φύλων αναδείχθηκε σε τεράστιο δημόσιο πρόβλημα ακόμα μια φορά. Στο μπεστ-σέλερ τους *The Modern Woman: The Lost Sex* (Η σύγχρονη γυναίκα: Το χαμένο φύλο), που κυκλοφόρησε το 1947, οι Marynia Farnham και Ferdinand Lundberg κατηγορούσαν τις γυναίκες καριέρας ότι ευνοούσαν συμβολικά τους άντρες τους. Κατά την άποψή τους, δεν υπήρχε τίποτα χειρότερο από μια γυναίκα καριέρας, εκτός από μια ανύπαντρη γυναίκα. Ισχυρίζονταν ότι «πρέπει να απαγορευτεί διά νόμου σε όλες τις γεροντοκόρες να έχουν οποιαδήποτε σχέση με τη διδασκαλία των παιδιών λόγω... συναισθηματικής ανικανότητας». Ο φεμινισμός, έλεγαν, ήταν μια «σοβαρή αρρώστια», την οποία προκαλούσε η νευρωτική επιθυμία των σύγχρονων γυναικών να γίνουν σαν τους άντρες, και συνιστούσε σοβαρή απειλή για την οικογένεια.²⁶

(1948), σ. 1112, Edward McCaffrey, *Taxing Women* (Chicago: University of Chicago Press, 1997). Το 1969, μετά από καταγγελίες άγαμων φορολογούμενων, ότι πλήρωναν περισσότερους φόρους από τους παντρεμένους συναδέλφους τους με το ίδιο εισόδημα, το Κογκρέσο τροποποίησε το νόμο, έτσι ώστε οι φορολογικές εισφορές ενός άγαμου ατόμου να μην ξεπερνούν το 120% των αντίστοιχων εισφορών ενός ζευγαριού με το ίδιο συνολικό εισόδημα. Ο νόμος του 1969 διατήρησε τις φορολογικές ελαφρύνσεις για τα ζευγάρια με τον άντρα κουβαλητή. Καθώς όμως η απασχόληση και τα εισοδήματα των παντρεμένων γυναικών αυξήθηκαν τη δεκαετία του 1980, πολλά παντρεμένα ζευγάρια με δύο μισθούς κατέληξαν να πληρώνουν μεγαλύτερο φόρο από δύο ανύπαντρα άτομα με τα ίδια αντίστοιχα εισοδήματα. Το 1999, το 41% όλων των ζευγαριών είχε φορολογικές ελαφρύνσεις και το 48% φορολογικές επιβαρύνσεις. Η φορολογική επιβάρυνση για τα ζευγάρια με δύο μισθούς ήταν μια ακούσια επίπτωση της αρχικής φορολογικής ελάφρυνσης για τα ζευγάρια με τον άντρα κουβαλητή, η οποία θεσπίστηκε το 1948. McCaffrey, *Taxing Women*, Virginia Postrel, "Wives' Tale," *Boston Globe*, 13 Απριλίου 2003, σ. E1.

25 "Marriage and Divorce", *March of Time*, σειρά 14, 1948, William Tuttle, Jr., "Daddy's Gone to War": *The Second World War in the Lives of America's Children* (New York: Oxford University Press, 1993).

26 Δεδομένου ότι λίγοι άντρες εκδήλωναν ενδιαφέρον για να διδάξουν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, οι Farnham και Lundberg παραδέχθηκαν μία και μοναδική εξαίρεση στην αντίρρησή τους ενάντια στην εργασία των γυναικών εκτός σπιτιού. Πρότειναν να ανατεθεί η διδασκαλία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση σε παντρε-

Μια πιο αισιόδοξη προσέγγιση υποστήριζε ότι οι ρόλοι αρσενικού-θηλυκού είχαν παγιωθεί από τον πόλεμο και ότι ο γάμος ξανακέρδιζε την παλιά του αίγλη. Το 1948, ο κοινωνιολόγος John Sirjamaki υποστήριξε ότι οι σύγχρονοι Αμερικανοί συμφωνούσαν σχεδόν απόλυτα σχετικά με τις αξίες του γάμου και της οικογενειακής ζωής. Στην περιγραφή του αυτών των αξιών περιελάμβανε πολλά από τα ίδια στοιχεία που είχαν προκαλέσει την ανησυχία των παρατηρητών της δεκαετίας του 1920. Ο Sirjamaki όμως, σε αντίθεση με τους προκατόχους του, δεν τα θεωρούσε σοβαρή απειλή.²⁷

Ο Sirjamaki διακήρυσσε ότι ο γάμος θεωρούνταν από όλους «η φυσιολογική και επιθυμητή» κατάσταση για κάθε ενήλικα. Οι άνθρωποι επέλεγαν σύντροφο με βάση τα αισθήματά τους, και όλοι συμφωνούσαν ότι το κριτήριο ενός επιτυχημένου γάμου ήταν «η προσωπική ευτυχία των δύο συζύγων». Οι Αμερικανοί ενστερνίζονταν πλέον «τις ατομικές και όχι τις οικογενειακές αξίες», με αποτέλεσμα, σε αντίθεση με το παρελθόν, «η οικογένεια να υπάρχει για τα μέλη της και όχι τα μέλη [να υπάρχουν] για την οικογένεια». Επισήμανε επίσης δύο ακόμα χαρακτηριστικά του «σύγχρονου» γάμου: τη ζωτική σημασία μιας ικανοποιητικής σεξουαλικής σχέσης και την τεράστια πρόοδο των γυναικών προς τη νομική ισότητα.

Ωστόσο, ο Sirjamaki δεν πίστευε ότι αυτά τα στοιχεία συνιστούσαν απειλή για το κατεστημένο των γάμων μεγάλης διάρκειας. Δεν εξέφρασε καμία ανησυχία, μήπως η επιδίωξη της προσωπικής ευτυχίας έρχεται σε σύγκρουση με τη διατήρηση της συζυγικής σταθερότητας. Αν και η σημασία του σεξ «εκτοξευόταν» μετά το γάμο, εκείνος διατεινόταν ότι η νέα έμφαση στη σεξουαλικότητα δεν θα δημιουργούσε εναλλακτικές αντί του γάμου, επειδή οι περισσότεροι άνθρωποι αποδοκίμαζαν το σεξ εκτός γάμου. Και παρότι οι γυναίκες είχαν φτάσει «κοντά στην ισότητα» με τους άντρες στο δημόσιο βίο, αυτό δεν απειλούσε την οικογένεια με τον άντρα κουβαλητή, επειδή οι Αμερικανοί εξακολουθούσαν να πιστεύουν ότι οι συζυγικοί ρόλοι «θα πρέπει να βασίζονται σε μια κατανομή της εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα... με το κύρος του άντρα να υπερέχει».

Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του 1940, η κοινή γνώμη και οι διανοούμενοι διχάζονταν σχετικά με το τι θα έφερνε η επόμενη δεκαετία. Σύμφωνα με μία άποψη, οι σύγχρονες αξίες του ατομικισμού, η «αρχή της ευχαρίστησης», η σεξουαλική-εκφραστικότητα και τα δικαιώματα των γυναικών θα αποσταθεροποιούσαν το γάμο. Μια

μένες γυναίκες με παιδιά αλλά, ταυτόχρονα, να περικοπεί το σχολικό ωράριο, ώστε οι μητέρες/δασκάλες να περνούν αρκετό χρόνο στο σπίτι. Edward Strecker, *Their Mothers' Sons: The Psychiatrist Examines an American Problem* (Philadelphia: J. B. Lippincott, 1946), Marynia Farnham and Ferdinand Lundberg, *Modern Woman: The Lost Sex* (New York: Harper and Brothers, 1947), σ. 143, 167, 221, 241, 365.

27 Σχετικά με ολόκληρο το τμήμα του κειμένου που περιλαμβάνει τα αποσπάσματα στις παραγράφους που ακολουθούν, βλ. John Sirjamaki, "Cultural Configurations in the American Family", *American Journal of Sociology* 53 (1948).

άλλη θεωρούσε ότι ο γάμος με τον άντρα κουβαλητή θα παρέμενε το πρότυπο του πολιτισμού, με το σεξ σταθερά ενσωματωμένο σε αυτόν.

Η αυγή της χρυσής εποχής του γάμου

Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950 φάνηκαν να επιβεβαιώνουν την αισιόδοξη άποψη σχετικά με τη σταθερότητα του μεταπολεμικού γάμου και των ρόλων των φύλων. Οι γυναίκες σε όλο τον κόσμο εμφανίζονταν πρόθυμες ν' αφήσουν πίσω τους τις εμπειρίες τους από τα χρόνια του πολέμου και να υιοθετήσουν το ρόλο τους της νοικοκυράς και της μητέρας. Δεν εμφανίστηκε καμία εκδοχή της Νέας Γυναίκας του 1950 που να χλευάζει τις συμβάσεις ή να εξυμνεί την άγαμη ζωή. Ούτε υπήρξε καμία ένδειξη αναβίωσης του φεμινιστικού κινήματος. Είναι αλήθεια ότι στη Γαλλία, το βιβλίο της Σιμόν ντε Μπουβουάρ του 1949 *Το δεύτερο φύλο*, το οποίο κατέκρινε το γάμο και την οικογενειακή ζωή, πούλησε είκοσι δύο χιλιάδες αντίτυπα την πρώτη εβδομάδα κυκλοφορίας του, αλλά η ανταπόκριση των κριτικών και του μεγαλύτερου μέρους του αναγνωστικού κοινού ήταν εχθρική.²⁸

Παρά τους σεξουαλικούς πειραματισμούς της πολεμικής περιόδου τόσο στο σπίτι όσο και στο μέτωπο, μετά το τέλος του πολέμου οι περισσότεροι άντρες και γυναίκες έσπευσαν να παντρευτούν και να κάνουν οικογένεια. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες και σε ολόκληρη τη Βόρεια Αμερική, η ηλικία γάμου μειώθηκε και τα ποσοστά των γάμων αυξήθηκαν. Τη δεκαετία του 1950, οι Αμερικανίδες παντρεύονταν σε μικρότερη ηλικία από κάθε άλλη φορά τα προηγούμενα πενήντα χρόνια, ενώ στα τέλη της ίδιας δεκαετίας η ηλικία γάμου σημείωσε ρεκόρ κατώτερου ορίου. Το 1959, σχεδόν οι μισές γυναίκες παντρεύονταν μέχρι τα δεκαεννέα και το 70% μέχρι τα είκοσι τέσσερα. Αλλά και οι άντρες παντρεύονταν σε μικρότερη ηλικία και σε μεγαλύτερα ποσοστά. Το 1900, μόνο το 22% των Αμερικανών αντρών ηλικίας από είκοσι ως είκοσι τεσσάρων ετών ήταν παντρεμένοι, ενώ το 1950 το ποσοστό των παντρεμένων σε αυτή την ηλικιακή ομάδα ξεπέρασε το 40%. Παράλληλα, τα ποσοστά των διαζυγίων έπεσαν από τις τιμές ρεκόρ στη διάρκεια του πολέμου. Το 1958, το ποσοστό των διαζυγίων ήταν λιγότερο από το μισό της αντίστοιχης τιμής του 1947.²⁹

28 Claire Duchon, *Women's Rights and Women's Lives in France, 1944-1968* (London: Routledge, 1994).

29 Σχετικά με τα αριθμητικά στοιχεία σε αυτή και τις επόμενες παραγράφους, βλέπε: Modell, *Into One's Own*, Kline, *Building a Better Race*, Bailey, *From Front Porch to Back Seat*, Sandra Hoffert, "The American Family: Changes and Challenges" στο Helen Wallace, Gordon Green, and Kenneth Jaros (επιμ.), *Health and Welfare for Families in the 21st Century* (Sudbury, Mass.: Jones and Bartlett, 2003), *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970* (Washington, D.C.: U.S. Department of Commerce, 1975), Jessica Weiss, *To Have and to Hold: Marriage, the Baby Boom and Social Change* (Chicago: University of Chicago Press, 2000), Braybon and Summerfield, *Out of the Cage*, Gillis, *For Better, for Worse* (βλ. κεφ. 7, σημ. 13), William J. Goode, *World Revolution in Family Patterns* (New York: Free Press,

Ο μεταπολεμικός ενθουσιασμός για το γάμο δεν κυρίευσε μόνο τις Ηνωμένες Πολιτείες. Σε όλη τη Δυτική Ευρώπη και τη Σκανδιναβία, στην Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία, η ηλικία γάμου έπεφτε, τα ποσοστά των γάμων ανέβαιναν και τα ποσοστά των διαζυγίων καταποντίζονταν. Στη Γαλλία και την Αυστραλία, το ποσοστό των αντρών ηλικίας είκοσι τεσσάρων ετών που ήταν παντρεμένοι στις αρχές της δεκαετίας του 1950 ήταν διπλάσιο απ' όσο ήταν πριν από πενήντα χρόνια.

Το πρωτοφανές κύμα των γάμων δεν ήταν απλώς μια προσωρινή ανακατάταξη εξαιτίας όλων των γάμων που είχαν αναβληθεί στη διάρκεια της Μεγάλης Ύφεσης και του πολέμου. Το ρεύμα του γάμου σάρωσε τη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη για δεκαπέντε απίστευτα χρόνια, οδηγώντας στην αποκαλούμενη από ορισμένους ιστορικούς «μακρά δεκαετία» του 1950. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, η μακρά δεκαετία ξεκίνησε το 1947 και κράτησε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Στην Ευρώπη, άργησε λίγο περισσότερο να ξεπεράσει τη μεγάλη αναδιοργάνωση που είχε φέρει ο πόλεμος, γι' αυτό και τα ευρωπαϊκά συζυγικά μοντέλα σταθεροποιήθηκαν μόλις στις αρχές ή στα μέσα της δεκαετίας του 1950. Στη συνέχεια, όμως, τα πρόσφατα εδραιωμένα πρότυπα του γάμου σε μικρή ηλικία και της οικογένειας με τον άντρα κουβαλητή επίσης διήρκεσαν περισσότερο. Θα τοποθετούσα τη μακρά δεκαετία της Ευρώπης από το 1952, τη χρονιά που σταμάτησε η διανομή τροφίμων με δελτίο στη Βρετανία, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960.³⁰

Αυτή η μακρά δεκαετία αποτέλεσε αναμφίβολα τη χρυσή εποχή του γάμου στη Δύση. Τη δεκαετία του 1960, ο γάμος είχε αναδειχθεί σε σχεδόν καθολικό φαινόμενο στη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη, με το 95% του πληθυσμού να παντρεύεται. Επιπλέον, επειδή οι άνθρωποι παντρεύονταν σε μικρότερη ηλικία, το προσδόκιμο της ζωής αυξανόταν και τα ποσοστά των διαζυγίων μειώνονταν ή έμεναν

1963), James Ponzetti (επιμ.), *International Encyclopedia of Marriage and Family* (New York: Macmillan Reference USA, 2003).

30 Η Ιταλία και η Ελβετία ήταν από τις λίγες εξαιρέσεις. Τα ποσοστά των γάμων στην Ιταλία μειώθηκαν μετά τον πόλεμο και άρχισαν να ανεβαίνουν ξανά μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Τα ποσοστά γάμων στην Ελβετία, τα οποία ήταν για μεγάλο διάστημα χαμηλότερα απ' ό,τι στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, παρέμειναν έτσι μέχρι και τη δεκαετία του 1980. Ωστόσο, τόσο στην Ανατολική όσο και στη Δυτική Γερμανία, τα ποσοστά των γάμων αυξήθηκαν τόσο πολύ τη δεκαετία του 1950, που στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ακόμα και οι γυναίκες της γενιάς του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, οι οποίες είχαν βιώσει μαζικές απώλειες των συνομήλικων αντρών τους στη διάρκεια του πολέμου, είχαν τις ίδιες πιθανότητες να παντρευτούν με τις συνομήλικες γυναίκες της προπολεμικής γενιάς. Όσο για τις νεότερες γυναίκες, αυτές είχαν πολύ περισσότερες πιθανότητες να παντρευτούν από τις συνομήλικές τους πριν από τον πόλεμο. Στη Γαλλία, τα ποσοστά των γάμων σημείωσαν ρεκόρ την περίοδο 1946-1950 και παρέμειναν σε ιστορικά υψηλά επίπεδα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Heineman, *What Difference Does a Husband Make?*, Duchon, *Women's Rights*. Σχετικά με άλλες διαφοροποιήσεις, βλ. Olga Toth and Peter Robert, "Sociological and Historical Aspects of Entry into Marriage", *Journal of Family History* 19 (1994), Pier Paolo Viazza, "Illegitimacy and the European Marriage Pattern" στο Lloyd Bonfield, Richard Smith, and Keith Wrightson (επιμ.), *The World We Have Gained: Histories of Population and Social Structure* (Oxford, U.K.: Basil Blackwell, 1986).

σταθερά, οι άνθρωποι περνούσαν πολύ μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους μέσα σε ένα γάμο σε σχέση με το παρελθόν ή το μέλλον, μέχρι σήμερα. Στην Αγγλία, ο γάμος μιας γυναίκας που είχε γεννηθεί το 1850 διαρκούσε, κατά μέσον όρο, είκοσι εννέα χρόνια μέχρι το θάνατο του συζύγου της, ενώ ο γάμος μιας γυναίκας που είχε γεννηθεί το 1950 διαρκούσε σαράντα εννέα χρόνια. Το αντίστοιχο μοτίβο στη Γαλλία έδειξε ότι η μέση διάρκεια του γάμου ήταν είκοσι οκτώ χρόνια τη δεκαετία του 1860 και σαράντα δύο χρόνια τη δεκαετία του 1960.³¹

Αυτή τη μοναδική περίοδο στην ιστορία της Δύσης, ο γάμος παρείχε το πλαίσιο για όλες σχεδόν τις πτυχές της ζωής των περισσότερων ανθρώπων. Ο γάμος ήταν το μέσο για να ξεκινήσει στην πράξη την «πραγματική» του ζωή ένας άντρας ή μια γυναίκα. Ήταν ο θεσμός με τον οποίο περνούσες από τα διάφορα στάδια της ζωής. Και ήταν η κατάσταση μέσα στην οποία περίμενες ότι θα σε βρει ο θάνατος.

Οι άνθρωποι δεν ανέβαλλαν πια το γάμο τους μέχρι να αποκτήσουν οικονομική ανεξαρτησία, όπως συνέβαινε στις μεσαίες τάξεις της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Επίσης ο γάμος δεν ήταν, όπως στην περίπτωση τόσων αγροτικών χωριών, η αναγκαστική λύση, αν η γυναίκα είχε μείνει έγκυος και αποδείκνυε ότι μπορούσε να κάνει παιδιά για να εργαστούν στο οικογενειακό αγρόκτημα. Σίγουρα δεν αποτελούσε μια πράξη που σηματοδοτούσε την έναρξη μιας κοινής επιχείρησης, όπως γινόταν με πολλούς τεχνίτες και βιοτέχνες του παρελθόντος. Ούτε ήταν μια άτυπη συμφωνία που διέφερε ελάχιστα από την απλή συμβίωση, όπως στην περίπτωση πολλών ατόμων των πιο παλιών κατώτερων τάξεων, για τους οποίους οι γείτονές τους έλεγαν συχνά ότι «ήταν ζευγάρι, αλλά όχι με στεφάνι».

Τη μακρά δεκαετία του 1950, ο γάμος ήταν απλά το άλφα και το ωμέγα της ζωής. Σε μια εντυπωσιακή στροφή σε σχέση με το παρελθόν, έφτασε να γίνει το σημείο εκκίνησης της ενήλικης ζωής, αντί για μια επιβεβαίωση ότι η ενηλικίωση είχε επιτευχθεί. Οι στήλες συμβουλών στο περιοδικό *Ladies' Home Journal* ενθάρρυναν τους γονείς να βοηθούν οικονομικά τα παιδιά τους για να παντρεύονται σε νεαρή ηλικία, ακόμα και στην εφηβεία, αν θεωρούσαν ότι ήταν αρκετά ώριμα. Μια κοινή παροιμία στη Γερμανία πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο έλεγε «*Ein Student verlockt sich nicht*» (Ένας φοιτητής δεν αρραβωνιάζεται). Σε όλη την Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, όμως, οι γάμοι μεταξύ φοιτητών στο κολέγιο ήταν πολύ πιο συνηθισμένο φαινόμενο τη δεκαετία του 1950, και τα πανεπιστήμια

31 Patrick Festy, "On the New Context of Marriage in Western Europe", *Population and Development Review* 6 (1980), Chiara Saraceno, "The Italian Family: Paradoxes of Privacy" στο Prost and Vincent (επιμ.), *Riddles of Identity in Modern Times*, Sheila Kamerman and Alfred Kahn, *Family Change and Family Policies in Great Britain, Canada, New Zealand and the United States* (Oxford, U.K.: Clarendon Press, 1997), R. L. Cliquet, *The Second Demographic Transition: Fact or Fiction?* (Strasbourg: Council of Europe Population Studies No. 23, 1991), Michael Young and Peter Willmott, *The Symmetrical Family* (New York: Penguin, 1975), Martine Segalen, *Love and Power in the Peasant Family* (Oxford, U.K.: Basil Blackwell, 1983).

έχτιζαν ειδικά διαμερίσματα για να στεγάσουν τους παντρεμένους φοιτητές.³²

Το πρότυπο του γάμου σε νεαρή ηλικία κυριάρχησε τόσο τη δεκαετία του 1950, που μια ανύπαντρη γυναίκα μόλις είκοσι ενός ετών μπορεί να ανησυχούσε μήπως «μείνει στο ράφι». Η Αμερικανίδα ψυχίατρος Sidonie Gruenberg μάλλον υπερέβαλλε, όταν έγραψε το 1953 ότι «ένα κορίτσι που δεν έχει βρει άντρα μέχρι τα είκοσι δεν έχει εντελώς άδικο να φοβάται ότι μπορεί να μην παντρευτεί ποτέ». Ωστόσο, σύμφωνα με τον ιστορικό John Modell, τη δεκαετία του 1950, «η "κατάταξη" των γυναικών σε υποψήφιες συζύγους και γεροντοκόρες γινόταν νωρίς και με συνοπτικές διαδικασίες». Η μικρή, και ύποπτη, μειοψηφία των γυναικών που δεν παντρεύονταν στην ίδια ηλικία με τις υπόλοιπες είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες από τις προγόνους τους πριν από εκατό χρόνια να μην παντρευτούν ποτέ. Ήταν αυτό που οι Γιαπωνέζοι ονόμαζαν χριστουγεννιάτικο γλυκό, δηλαδή που κινδύνευε να μείνει στο ράφι μετά τις 25 Δεκεμβρίου.³³

Τα νεαρά ζευγάρια έκαναν επίσης περισσότερα παιδιά από τους γονείς και τους παππούδες τους. Τα ποσοστά γεννήσεων εντός γάμου, μετά από μια διαρκή πτώση την προηγούμενη εκατονταετία, ανέβηκαν κατακόρυφα τη δεκαετία του 1950. Το 1957, χρονιά ρεκόρ για τις γεννήσεις στις ΗΠΑ, ο δείκτης γονιμότητας ήταν 123 γεννήσεις ανά χίλιες γυναίκες, σε σύγκριση με μόλις 79,5 γεννήσεις το 1940. Η έκρηξη των γεννήσεων (baby boom) άργησε λίγο να έρθει στη Δυτική Ευρώπη, αλλά ήταν εξίσου δραματική. Τα ποσοστά των γεννήσεων για τις Δυτικογερμανίδες ηλικίας είκοσι ενός ετών αυξήθηκαν από 92,2 τοις χιλίοις το 1950 σε 120 τοις χιλίοις το 1961 για να φτάσουν τις 133,8 τοις χιλίοις το 1969.³⁴

Ωστόσο, αν και οι γυναίκες γεννούσαν περισσότερα μωρά κατά μέσον όρο, υπήρξε μια σταθερή μείωση του αριθμού των πολύ μεγάλων οικογενειών τη δεκαετία του 1950. Η μεταπολεμική έκρηξη των γεννήσεων οφειλόταν στη μείωση των οικογενειών με ένα ή κανένα παιδί και στην αύξηση των οικογενειών με τρία παιδιά, επομένως το ιδεώδες της μικρής οικογένειας με επίκεντρο το ζευγάρι συνέχισε να εξαπλώνεται. Επιπλέον, επειδή οι γυναίκες έκαναν νεότερες παιδιά και ολοκλήρωναν την ανατροφή τους σε μικρότερη ηλικία, η αναλογία του χρόνου του γάμου που αφιερώονταν στη γέννηση και την ανατροφή των παιδιών συνέχισε να πέφτει.³⁵

32 Rothman, *Hands and Hearts*, σ. 301, Weiss, *To Have and to Hold*, σ. 23, Goode, *World Revolution*, σ. 48.

33 Weiss, *To Have and to Hold*, σ. 23, Modell, *Into One's Own*, σ. 48-49, 248-249.

34 Weiss, *To Have and to Hold*, Kline, *Building a Better Race*, σ. 125, Oram, *Born at the Right Time*, Goode, *World Revolution and Family Patterns*, Jennifer Loehlin, *From Rugs to Riches: Housework, Consumption and Modernity in Germany* (Oxford, U.K.: Berg, 1999).

35 Michael Anderson, "The Social Implications of Demographic Change" στο F. M. L. Thompson (επιμ.), *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950*, τόμ. 2: *People and Their Environment*, (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1990), Daniel Scott Smith, "Recent Change and the Periodization of American Family History", *Journal of Family History* 20 (1995), Cliquet, *Second Demographic Transition*, M. Nabil El-Khorazaty, "Twentieth-Century Family Life Cycle", *Journal of Family History* 22 (1997).

Παραδόξως, η χρυσή εποχή του γάμου ξεπέρασε τα κοινωνικοοικονομικά και τα εθνικά σύνορα. Σε προηγούμενους αιώνες, υπήρχαν τεράστιες ταξικές διαφορές όσον αφορά την ηλικία και την οργάνωση του γάμου, καθώς και τη γέννηση παιδιών, όχι όμως και στη μεταπολεμική εποχή. Άνθρωποι από όλες τις κοινωνικές τάξεις περνούσαν ταχύτατα, και σχεδόν μαζικά, από διαφορετικές φάσεις της ζωής τους μέσα σε λίγα χρόνια: Έφευγαν από το πατρικό σπίτι για να εργαστούν ή να σπουδάσουν, παντρεύονταν με μια τελετή πιο εξεζητημένη από ποτέ, μετακόμιζαν σε δικό τους σπίτι και έκαναν παιδιά.³⁶

Το ιδεώδες του γάμου με τον άντρα κουβαλητή είχε επεκταθεί πέρα από τα όρια των μεσαίων τάξεων ήδη από τη δεκαετία του 1920. Ωστόσο, αυτό το ιδεώδες ήταν ακόμα άπιαστο όνειρο για πολλές οικογένειες με αγροκτήματα ή οικογενειακές επιχειρήσεις, καθώς και για την πλειοψηφία των οικογενειών των εργατών, που ο μισθός τους δεν αρκούσε για να συντηρηθεί μια οικογένεια: Ακόμα και μέχρι το 1929, ύστερα από πάνω από μία δεκαετία πρωτοφανούς οικονομικής ανάπτυξης, περισσότερες από τις μισές αμερικανικές οικογένειες ζούσαν κοντά ή κάτω από το όριο της φτώχειας. Την περίοδο 1940-1960, όμως, οι πραγματικοί μισθοί αυξήθηκαν γρήγορα σε όλο το φάσμα του πληθυσμού, και πιο γρήγορα στο κατώτερο μισό. Περισσότερες οικογένειες από ποτέ μπορούσαν τώρα να έχουν ένα μέτριο αλλά αξιοπρεπές επίπεδο ζωής μόνο με το μισθό του άντρα κουβαλητή. Το 1950, μόλις το 16% των παιδιών στις ΗΠΑ είχαν μητέρες που κέρδιζαν χρήματα εκτός σπιτιού και, επειδή η παιδική εργασία είχε καταργηθεί τη δεκαετία του 1930, περισσότερα παιδιά από ποτέ άλλοτε ή και μέχρι σήμερα μεγάλωσαν σε οικογένειες με ένα μισθό στη διάρκεια της μακράς δεκαετίας του 1950.³⁷

36 Ο John Modell αναλύει αυτή την επιτάχυνση και τη σύγκλιση των σταδίων της ζωής για τις Ηνωμένες Πολιτείες στο *Into One's Own*, αλλά αυτό ισχύει και για όλη τη Δυτική Ευρώπη και τον Καναδά. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη σύγκλιση των μοντέλων του γάμου σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και φυλετικές ομάδες, βλ. Michael Young and Peter Willmott, *Family and Kinship in East London* (London: Routledge and Kegan Paul, 1957), John Goldthorpe et al., *The Affluent Worker in the Class Structure* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1969), Peter Willmott and Michael Young, *Family and Class in a London Suburb* (London: Routledge and Kegan Paul, 1960), Erica Carter, *How German Is She?: Postwar West German Reconstruction and the Consuming Woman* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997), Deborah Simonon, *A History of European Women's Work* (New York: Routledge, 1998), Duchon, *Women's Rights*, Karen Anderson, *Changing Woman: A History of Racial Ethnic Women in Modern America* (New York: Oxford University Press, 1996), Valerie Matsumoto, *Farming the Home Place: A Japanese American Community in California, 1919-1982* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1993), Denise Segura, "Working at Motherhood" στο Evelyn Glenn, Grace Chang and Linda Forcey (επιμ.), *Mothering: Ideology, Experience, and Agency* (New York: Routledge, 1994). Προφανώς, αυτή η σύγκλιση στις συζυγικές συμπεριφορές και τα ιδεώδη δεν μείωσε καθόλου το τεράστιο χάσμα ανάμεσα στις κοινωνικοοικονομικές επιλογές των διάφορων κοινωνικών ομάδων ούτε εξάλειψε τις πολιτιστικές διαφορές, όσον αφορά την ερμηνεία του γάμου και του φύλου.

37 Mintz and Kellogg, *Domestic Revolutions*, Goode, *World Revolution and Family Patterns*, Hanna Diamond, *Women and the Second World War in France* (Harlow, U.K.: Longmans, 1999), Simonon, *A His-*

Αυτό το πρωτόγνωρο σύστημα γάμου ήταν η κατάληξη σχεδόν διακοσίων χρόνων [©] συνεχών τροποποιήσεων στο μοντέλο του γάμου από έρωτα με τον άντρα προστάτη, που επινοήθηκε στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα. Τη δεκαετία του 1950, αυτή η διαδικασία κορυφώθηκε με το πρόσφατο μοντέλο, το οποίο οι άνθρωποι κατέλιξαν έκτοτε να αποκαλούν «παραδοσιακό γάμο». Έτσι, τη δεκαετία του 1970, όταν η έμφυτη αστάθεια του γάμου από έρωτα εδραιώθηκε ξανά, εκατομμύρια άνθρωποι έμειναν άναυδοι. Έχοντας χάσει κάθε συλλογική μνήμη του παροξυσμού που προκλήθηκε, όταν ο γάμος από έρωτα έκανε για πρώτη φορά την εμφάνισή του, καθώς και της κρίσης που ακολούθησε τον εκσυγχρονισμό του τη δεκαετία του 1920, δεν μπορούσαν να καταλάβουν γιατί αυτό τον τύπο γάμου, που θεωρούσαν ότι είχε κυρι- αρχήσει για χιλιάδες χρόνια, τον εγκατέλειπε τώρα η νεότερη γενιά.

(έν πρην και μια διαχευτική μνημονική και μεταμνημονική)

tory of European Women's Work, Owsam, *Born at the Right Time*, Melanie Nolan, "A Subversive State?: Domesticity in Dispute in 1950s New Zealand", *Journal of Family History* 27 (2002), Colin Creighton, "The Rise of the Male Breadwinner Family: A Reappraisal", *Comparative Studies in Society and History* 38 (1996), Donald Hernandez, *America's Children: Resources from Family, Government, and the Economy* (New York: Russell Sage, 1993), Daphne Spain and Suzanne Bianchi, *Balancing Act: Motherhood, Marriage, and Employment Among American Women* (New York: Russell Sage, 1996).

14. Η εποχή του Ozzie και της Harriet¹: η μακρά δεκαετία του «παραδοσιακού» γάμου

ή χρυσή εποχή του γάμου

Η «μακρά δεκαετία» του 1950, η οποία διήρκεσε από το 1947 μέχρι τις αρχές του 1960 στις ΗΠΑ και από το 1952 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 στη Δυτική Ευρώπη, ήταν μια μοναδική εποχή στην ιστορία του γάμου. Ήταν η πρώτη φορά που τόσοι πολλοί άνθρωποι είχαν κοινές εμπειρίες στο φλερτ και τα ραντεβού, στην ελεύθερη επιλογή συντρόφου και στη δημιουργία του δικού τους σπιτικού. Ποτέ πριν τα ζευγάρια δεν ήταν τόσο ανεξάρτητα από τους δεσμούς της ευρύτερης οικογένειας και της κοινότητας. Και ποτέ πριν δεν θα συμφωνούσαν τόσο πολλοί άνθρωποι ότι μόνον ένας τύπος γάμου είναι «φυσιολογικός».

Η κοινωνική συναίνεση, ότι όλοι πρέπει να παντρεύονται και να δημιουργούν μια οικογένεια με τον άντρα κουβαλητή, έμοιαζε με οδοστρωτήρα που συνέτριβε κάθε εναλλακτική. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, ακόμα και όσοι είχαν μεγαλώσει σε εντελώς διαφορετικά οικογενειακά συστήματα έφτασαν να πιστεύουν ότι ο γάμος όλων των ανθρώπων σε νεαρή ηλικία και η δημιουργία οικογένειας με τον άντρα κουβαλητή ήταν η παραδοσιακή και μόνιμη μορφή γάμου.

Στον Καναδά, σύμφωνα με τον ιστορικό Doug Owram, «κάθε περιοδικό, κάθε οδηγός γάμου, κάθε διαφήμιση... θεωρούσε δεδομένο ότι η οικογένεια στηριζόταν... στον άντρα κουβαλητή και τη γυναίκα νοικοκυρά και μητέρα». Στις ΗΠΑ θεωρούσαν το γάμο τη μόνη κοινωνικά αποδεκτή οδό προς την ενηλικίωση και την ανεξαρτησία. Οι άντρες που επέλεγαν να παραμείνουν εργένηδες κουβαλούσαν τη ρετσίνα του «ναρκισσισμού», της «παρέκκλισης», της «ανωριμότητας» ή της «παθολογίας». Ο ειδικός οικογενειακής συμβουλευτικής Paul Landes υποστήριζε ότι πρακτικά όλοι, «εκτός από τα άτομα με κάποια σοβαρή ασθένεια ή φυσική αναπηρία, παραμορφώσεις, συναισθηματική ή νοητική υστέρηση», έπρεπε να παντρεύονται. Η Γαλλίδα ανθρωπολόγος Martine Segalen γράφει ότι, στην Ευρώπη, η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίστηκε από αυτό το τεράστιο «βάρος ενός και μόνο οικογενειακού μοντέλου». Οποιαδήποτε απόκλιση

¹ «Ozzie και Harriet»: κλασική αμερικάνικη οικογενειακή σειρά της δεκαετίας του 1950, Σ.τ.Μ.

από αυτό το μοντέλο—είτε ήταν γάμος σε μεγαλύτερη ηλικία, αγαμία, διαζύγιο, μητρότητα χωρίς γάμο, ή ακόμα και παιδιά σε μεγάλη ηλικία—θεωρούνταν παρεκκλίνουσα συμπεριφορά. Παντού, οι ψυχίατροι συμφωνούσαν και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης επαύξαναν, ότι αν μια γυναίκα δεν έβρισκε την απόλυτη ολοκλήρωση στα οικιακά, αυτό ήταν ένδειξη σοβαρών ψυχολογικών προβλημάτων.²

Σύμφωνα με μια έρευνα του 1957 στις ΗΠΑ, τέσσερις στους πέντε πίστευαν ότι όποιος προτιμούσε να μείνει ανύπαντρος ήταν «άρρωστος», «νευρωτικός» ή «ανήθικος». Ακόμα μεγαλύτερα ποσοστά συμφωνούσαν ότι μετά το γάμο, ο σύζυγος θα έπρεπε να είναι ο «κουβαλητής» και η σύζυγος η «νοικοκυρά». Και μέχρι το 1961, μια έρευνα σε νέες γυναίκες διαπίστωσε ότι σχεδόν όλες υπολόγιζαν να παντρευτούν μέχρι τα είκοσι δύο, οι περισσότερες έλπιζαν να κάνουν τέσσερα παιδιά και όλες υπολόγιζαν να σταματήσουν να εργάζονται, όταν θα γεννούσαν το πρώτο τους παιδί.³

Τη δεκαετία του 1950, ακόμα και οι γυναίκες που είχαν υπάρξει πολιτικές ακτιβίστριες, ριζοσπαστικές συνδικαλίστριες ή φεμινίστριες—άνθρωποι όπως η μητέρα μου, η οποία εξακολουθεί να είναι περήφανη για τις προσπάθειές της να γλιτώσει τα «Αγόρια του Σκότςμπορο»⁴ από νόμιμο λιντσάρισμα τη δεκαετία του 1930, καθώς και για τη δουλειά της σε ναυπηγείο τη δεκαετία του 1940—ρίχτηκαν με ενθουσιασμό στα οικιακά. Είναι δύσκολο για κάποιον κάτω από τα εξήντα να καταλάβει πόσο πολύ η λαχτάρα των ανθρώπων για το γάμο και την οικογενειακή ζωή τη δεκαετία του 1950 οφείλεται στην τεράστια ανακούφισή τους, επειδή οι δύο δεκαετίες της Μεγάλης Ύφεσης και του πολέμου είχαν τελειώσει επιτέλους, καθώς και στην ευχάριστη κατάπληξη με την οποία υποδέχθηκαν τα οφέλη της πρώτης πραγματικά μαζικής καταναλωτικής κοινωνίας στην ιστορία. «Ήταν σαν θαύμα», μου είπε κάποτε η μητέρα μου, να βλέπεις τόσο πολλές βελτιώσεις, τόσο γρήγορα, στην ποιότητα της καθημερινής ζωής.

Μέχρι και τη δεκαετία του 1950, το πλεόνασμα των εισοδημάτων μιας οικογένειας δεν κάλυπτε πολύ περισσότερα από ένα περιστασιακό γεύμα σε εστιατόριο, μια δυο μπίρες μετά τη δουλειά, μία επίσκεψη την εβδομάδα στον κινηματογράφο ή το λούνα παρκ ή την παραλία, και ίσως διακοπές μία φορά το χρόνο, συνήθως σε κάποιο συγγε-

2 Owsam, *Born at the Right Time*, σ. 22 (βλ. κεφ. 13 σημ. 20), Elaine Tyler May, *Homeward Bound: American Families in the Cold War Era* (New York: Basic Books, 1988), Barbara Ehrenreich, *The Hearts of Men: American Dreams and the Flight from Commitment* (Garden City, N.Y.: Anchor Press, 1983), σ. 14-28, Douglas Miller and Marson Nowak, *The Fifties: The Way We Really Were* (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1977), σ. 154, Duchon, *Women's Rights* (βλ. κεφ. 13, σημ. 28), Marjorie Ferguson, *Forever Feminine: Women's Magazines and the Cult of Femininity* (London: Heinemann, 1983), Moeller, *Protecting Motherhood* (βλ. κεφ. 13, σημ. 22), Marline Segalen, "The Family in the Industrial Revolution" στο Burguière et al., σ. 401 (βλ. κεφ. 8, σημ. 2).

3 Daniel Yankelovich, *New Rules: Searching for Self-Fulfillment in a World Turned Upside Down* (New York: Random House, 1981), Lois Gordon and Alan Gordon, *American Chronicle: Seven Decades in American Life, 1920-1989* (New York: Crown, 1990).

4 Ομάδα νεαρών μαύρων που κατηγορήθηκαν και καταδικάστηκαν άδικα, μετά από μια σειρά από πολύκροτες δίκες, για το βιασμό δύο λευκών γυναικών στις ΗΠΑ, Σ.τ.Μ.

νικό σπίτι. Λίγα σπίτια είχαν πλυντήριο και στεγνωτήριο. Τα ψυγεία είχαν ελάχιστο χώρο για παγάκια και χρειάζονταν απόψυξη τουλάχιστον κάθε εβδομάδα. Λίγα παιδιά είχαν δικό τους δωμάτιο.

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1940, όμως, εκατομμύρια νέα σπίτια χτίστηκαν και επιπλώθηκαν με ανέσεις και ευκολίες που θα ήταν αδιανόητες πριν από δέκα χρόνια. Τα χωριστά δωμάτια των παιδιών έγιναν ξαφνικά ο κανόνας. Ο αριθμός των Αμερικανών που τους περίσσευαν χρήματα, αφού είχαν πληρώσει τους βασικούς λογαριασμούς τους, διπλασιάστηκε κατά τη δεκαετία του 1950. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας, σχεδόν το 60% του πληθυσμού είχε εισοδήματα «μεσαίας τάξης», σε σύγκριση με μόλις 31% τη «δεκαετία της ευημερίας» του 1920. Το 1960, σχεδόν τα δύο τρίτα όλων των αμερικανικών οικογενειών είχαν δικό τους σπίτι, 87% είχαν τηλεόραση και 75% δικό τους αυτοκίνητο.⁵ Η πρόοδος ήταν πιο αργή στη ρημαγμένη από τον πόλεμο Ευρώπη, αλλά κι εκεί κάθε χρόνος έφερνε αξιόλογη βελτίωση στις συνθήκες διαβίωσης και τις ευκολίες των οικογενειών. Greene

Αυτή ήταν η πρώτη ευκαιρία για πολλούς ανθρώπους να γευτούν το ρομαντικό όνειρο μιας οικογένειας με ιδιωτική ζωή, καλοβλεμμένης μέσα στη φωλιά της. Έβλεπαν πώς τα χαρωπά ζευγάρια στις αγαπημένες τους τηλεοπτικές σειρές οργάνωναν την οικογένειά τους (και πού έκαναν λάθος οι γκρινιάρηδες). Καταβρόχθιζαν άρθρα και βιβλία με συμβουλές για να τελειοποιήσουν τη συζυγική και σεξουαλική τους ζωή. Ενδιαφέρονταν ακόμα και για τις διαφημίσεις που τους έδειχναν πώς να χρησιμοποιούν τις οικιακές συσκευές για να κάνουν καλύτερη την οικογενειακή τους ζωή.

Μου αρέσει να δείχνω στους φοιτητές μου μια ωραία ταινία που κυκλοφόρησε η General Electric το 1951. Σε αυτήν τη διαφήμιση διαρκείας του ηλεκτρισμού, η μαμά ανακαλύπτει ότι το νέο της στεγνωτήριο της δίνει της δυνατότητα να συνδεθεί περισσότερο με την κόρη της και να μάθει μερικές από τις «μοντέρνες» εκφράσεις της νεανικής κουλτούρας της εποχής. Στη συνέχεια, η μαμά δείχνει στην κόρη της πώς να χρησιμοποιήσει το νέο καταψύκτη και το φούρνο με χρονοδιακόπτη για να φτιάξει ένα γεύμα που θα εντυπωσιάσει το νόστιμο συγκάτοικο, τον οποίο ο μεγαλύτερος αδερφός της έφερε σπίτι από το πανεπιστήμιο. Ο επισκέπτης ενθουσιάζεται τόσο με το κρέας που ψήθηκε στο φούρνο, τον παγωμένο χυμό πορτοκαλιού και το επιδόρπιο με σαντιγί από το μίξερ, που ξεχνάει το βαρετό μάθημα, το οποίο είχε να παρακολουθήσει, και πηγαίνει την εκστασιασμένη κόρη για χορό. Όλα αυτά έγιναν χάρη στις ευκολίες που προσφέρει ο ηλεκτρισμός.

Οι φοιτητές μου δυσκολεύονται να πιστέψουν ότι οι άνθρωποι πραγματικά κάθο-

5 Coffin et al., *Western Civilizations* (βλ. κεφ. 10, σημ. 29), Stephanie Coontz, *The Way We Never Were* (New York: Basic Books, 1992), Andrew Hurley, *Diners, Bowling Alleys and Trailer Parks: Chasing the American Dream in the Postwar Consumer Culture* (New York: Basic Books, 2001) William Chafe, *The Unfinished Journey: America Since World War II* (New York: Oxford University Press, 1986).

νταν κι έβλεπαν αυτό το σαχλό πρόγραμμα για μία ολόκληρη ώρα. Μια μέρα όμως, η γιαγιά ενός φοιτητή ήρθε στην τάξη την ώρα που βλέπαμε την ταινία της General Electric και μας είπε ότι την είχε δει κι εκείνη τη δεκαετία του 1950. Γι' αυτήν δεν ήταν κλισέ αλλά πραγματική αποκάλυψη.

Ο εκδότης ενός γυναικείου περιοδικού της δεκαετίας του 1950 στη Βρετανία σχολίαζε μετά από χρόνια ότι σήμερα «δεν μπορεί κανείς να φανταστεί τους ανθρώπους να αγοράζουν ένα περιοδικό για να μάθουν πώς να χρησιμοποιούν το ψυγείο». Αλλά «αυτές ήταν οι συγκινήσεις του 1950. Τι είναι το πλυντήριο; Τι είναι το ατμοσίδερο; Και πόσο σύντομα θα μπορώ να δοκιμάσω ένα στο δικό μου σπίτι;»⁶. Τα αμερικανικά γυναικεία περιοδικά μάθαιναν κι αυτά στις αναγνώστριές τους πώς να χρησιμοποιούν τις καινούργιες οικιακές συσκευές και τι έκαναν τα τελευταία οικιακά εξαρτήματα, πώς να διακοσμούν το σπίτι με γούστο και τι να κάνουν με τα νέα «εξωτικά» τρόφιμα που μπορούσαν να βρουν στο σούπερ-μάρκετ, όπως οι αγκινάρες και η κρεμμυδόσουπα σε σκόνη.

Όσο για τις γυναίκες που οι άντρες τους δεν είχαν τα μέσα για να τους αγοράσουν αυτά τα θαύματα, υπήρχε πάντα η ελπίδα να εκλεγούν «Βασίλισσα για μία μέρα» στην τηλεοπτική εκπομπή «Queen for a Day». Η εκπομπή ξεκίνησε το 1955 και την παρακολουθούσαν δεκατρία εκατομμύρια Αμερικανοί κάθε μέρα, ξεπερνώντας σε τηλεθέαση τις «κλασικές» οικογενειακές σειρές *Ozzie and Harriet* και *Leave It to Beaver*. Πέντε γυναίκες κάθε μέρα, συνήθως χήρες ή με ανάπηρους ή άνεργους συζύγους ή, πού και πού, ανύπαντρες μητέρες, διηγούνταν τη θλιβερή τους ιστορία στον αέρα. Η γυναίκα με την ιστορία που προκαλούσε τη μεγαλύτερη ανταπόκριση του κοινού, με κριτήριο το «μετρητή χειροκροτημάτων», κέρδιζε το κέρας της Αμάλλειας γεμάτο νέα προϊόντα για το σπίτι: έπιπλα, ασημικά, οικιακές συσκευές, ντουλάπες. Οι χαμένες έφευγαν με ένα δώρο της παρηγοριάς, που ήταν ωστόσο μια καινούργια φρυγανιέρα.⁷

Σήμερα, οι υπερβολικές υλικές προσδοκίες συνήθως διαβρώνουν τους οικογενειακούς δεσμούς. Τη δεκαετία του 1950, όμως, οι καταναλωτικές επιθυμίες ήταν αναπόσπαστο στοιχείο του οικοδομήματος της μεταπολεμικής οικογένειας. Στο τεύχος Απριλίου 1954, το περιοδικό *McCall* προανέγγειλε την εποχή της «εγγύτητας», στην οποία άντρες και γυναίκες έχτιζαν ένα «νέο και πιο ζεστό τρόπο ζωής... σαν οικογένεια που μοιράζεται μια κοινή εμπειρία». Στα γυναικεία περιοδικά, αυτή η εγγύτητα απεικονιζόταν πάντα μέσα σε ένα σκιτικό με σύγχρονες συσκευές και άλλα

6 Ferguson, *Forever Feminine*, σ. 31.

7 Θυμάμαι ότι είδα μια φορά αυτή την εκπομπή όταν ήμουν δώδεκα χρονών και ότι έκλαιγα με λυγμούς, επειδή πίστευα πως όλες οι γυναίκες άξιζαν να κερδίσουν. Η μητέρα μου ήταν έξαλλη με το όλο σκεπτικό: «Χρησιμοποιούν τη φτώχεια των άλλων για να διαφημίζουν τα προϊόντα τους σε εμάς τους υπόλοιπους», έλεγε με οργή. Για μια λεπτομερή ανάλυση της εκπομπής, η οποία επιβεβαιώνει το ένστικτο της μητέρας μου, βλ. Georganne Scheiner, «Would You Like to Be Queen for a Day?», *Historical Journal of Film, Radio and Television* 23 (2003).

καινούργια καταναλωτικά προϊόντα. Η ουσία της σύγχρονης ζωής, πληροφορούσαν τις αναγνώστριές τους, ήταν «αφθονία, χειραφέτηση, κοινωνική πρόοδος, ευρύχωρα κι ευάερα σπίτια, υγιή παιδιά, ψυγείο, παστεριωμένο γάλα, πλυντήριο, άνεση, ποιότητα και διαθεσιμότητα».⁸ Και φυσικά γάμος.

Η τηλεόραση επίσης ταύτιζε τα καταναλωτικά αγαθά με την οικογενειακή ευτυχία. Ο Ozzie και η Harriet αγκαλιάζονταν μπροστά στις ηλεκτρικές συσκευές τους. Ένας άντρας που έγινε πατέρας σε νεαρή ηλικία τη δεκαετία του 1950 είπε αργότερα σ' ένα φοιτητή μου ότι δεν είχε ιδέα πώς να καλλιεργήσει αυτή την οικογενειακή «εγγύτητα» που του ανέφερε διαρκώς η γυναίκα του, μέχρι που είδε ένα επεισόδιο της σειράς *Leave It to Beaver*, το οποίο του έδωσε την ιδέα να πλένει το αυτοκίνητό του μαζί με το γιο του για να περνούν μαζί χρόνο «σαν πατέρας και γιος».

Όταν οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να κάνουν τη ζωή τους όπως αυτή των «φυσιολογικών» οικογενειών που έβλεπαν στην τηλεόραση, κατηγορούσαν τον εαυτό τους – ή τους γονείς τους. Η Assata Shakur, μια νεαρή μαύρη που μεγάλωνε εκείνη την περίοδο, θυμάται πόσο θυμωμένη ήταν με τη μητέρα της, επειδή δεν φερόταν όπως η ηθοποιός Donna Reed: «Γιατί η μητέρα μου δεν με υποδεχόταν με φρεσκοψημένα μπισκότα όταν γύριζα απ' το σχολείο; Γιατί δεν ζούσαμε σ' ένα σπίτι με μπροστινή και πίσω αυλή αλλά σε ένα παλιό διαμέρισμα; Θυμάμαι πώς κοίταζα τη μητέρα μου, καθώς καθάριζε το σπίτι με την κουρελιασμένη ρόμπα της και τα ρόλεϊ στα μαλλιά. “Τι αηδία”, σκεφτόμουν. Γιατί δεν καθάριζε το σπίτι φορώντας κομψά φορέματα και ψηλοτάκουνα παπούτσια, όπως φοράνε στην τηλεόραση;»⁹.

Σε αυτό το πρώιμο στάδιο της καταναλωτικής επανάστασης, οι άνθρωποι έβλεπαν το γάμο σαν ένα εισιτήριο για την καλή ζωή. Οι Αμερικανοί παντρεύονταν με την ιδέα ότι θα αγόραζαν γρήγορα το πρώτο τους σπίτι, και ότι η γυναίκα θα δούλευε μερικά χρόνια για να μαζέψουν τα χρήματα για την προκαταβολή ή τον εξοπλισμό του σπιτιού με όλες τις ευκολίες, τις οποίες θα χρησιμοποιούσε ως νοικοκυρά πλήρους απασχόλησης. Εόδευναν τα χρήματα που τώρα τους περίσσευναν για τον εξοπλισμό του σπιτιού και την οικογένειά τους. Την πρώτη πενταετία μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι δαπάνες για τρόφιμα και ρούχα αυξήθηκαν μόλις κατά 33% και 20%, αντίστοιχα, στις ΗΠΑ, ενώ οι δαπάνες για οικιακό εξοπλισμό και έπιπλα αυξήθηκαν κατά 240%. Το 1961, η Phyllis Rosenteur, Αμερικανίδα συγγραφέας ενός βιβλίου συμβουλών για ανύπαντρες γυναίκες, διακήρυσσε: «Τα εμπορεύματα συν το γάμο μάς κάνουν την οικονομία μας»¹⁰.

8 Alan Ehrenhalt, *The Lost City: Discovering the Forgotten Virtues of Community in the Chicago of the 1950s* (New York: Basic Books, 1995), σ. 233, απόσπασμα περί μοντερνισμού από το γαλλικό γυναικείο περιοδικό *Marie-Claire*, στο Duchen, *Women's Rights and Women's Lives*, σ. 73 (βλ. κεφ. 13, σημ. 28).

9 Απόσπασμα στο Ruth Rosen, *The World Split Open: How the Modern Women's Movement Changed America* (New York: Viking, 2000), σ. 44.

10 Coontz, *The Way We Never Were*, σ. 25, Rosenteur, απόσπασμα στο Bailey, *From Front Porch to Back Seat*,

Πεινάρει το γάμο
γάμος και διαμέριση

Εκ των υστέρων, είναι απίστευτο πόσο σίγουροι ήταν οι περισσότεροι ειδικοί περί γάμου και οικογένειας της δεκαετίας του 1950, ότι ήταν μάρτυρες σε μια νέα σταθεροποίηση της οικογενειακής ζωής και του γάμου. Η ιδέα ότι ο γάμος θα πρέπει να προσφέρει και στους δύο συζύγους σεξουαλική ικανοποίηση, προσωπική οικειότητα και αυτοεκπλήρωση εξυμνήθηκε ακόμα περισσότερο εκείνη τη δεκαετία. Οι άνθρωποι περίμεναν να βρουν στο γάμο όχι μόνο το βαθύτερο νόημα της ζωής τους αλλά και την απόλυτη διασκέδαση. Οι κοινωνιολόγοι παρατήρησαν ότι μια νέα «ηθική της διασκέδασης», πολύ διαφορετική «από την παλαιότερη “ηθική της αρετής”», εισχώρησε στην κοινωνία. «Αντί κάποιος να νιώθει ένοχος που διασκεδάει τόσο πολύ, έχει την τάση να ντρέπεται, αν δεν διασκεδάει αρκετά». Ένας κορυφαίος ερευνητής των κινήτρων της εποχής υποστήριζε ότι η πρόκληση για την καταναλωτική κοινωνία ήταν «να δείξει ότι η ηδονιστική προσέγγιση απέναντι στη ζωή είναι ηθική και όχι ανήθικη»¹¹.

Αυτές οι τάσεις δεν προκάλεσαν στους κοινωνικούς σχολιαστές τις ίδιες ανησυχίες σχετικά με την παραμέληση των κοινωνικών καθηκόντων που είχαν δημιουργήσει οι πιο ήπιες ιδέες σχετικά με την αρχή της ευχαρίστησης τη δεκαετία του 1920. Οι περισσότεροι κοινωνιολόγοι του 1950 δεν προβληματίζονταν καν από το γεγονός ότι τα ποσοστά των διαζυγίων ήταν ψηλότερα από τα αντίστοιχα της δεκαετίας του 1920, τα οποία είχαν θεωρηθεί τότε απειλή για την ίδια την ύπαρξη του θεσμού του γάμου. Οι διαπρεπείς κοινωνιολόγοι Ernest Burgess και Harvey Locke έκαναν το εξής ρεαλιστικό σχόλιο: «Η οικογένεια της συντροφικότητας στηρίζεται στο διαζύγιο ως μέσο για την αποκατάσταση μιας λάθος επιλογής συντρόφου». Δεν συμμερίστηκαν καθόλου τον πανικό των παλαιότερων κοινωνικών επιστημόνων, όταν αντιλήφθηκαν πρώτη φορά ότι το διαζύγιο ήταν ένα μόνιμο χαρακτηριστικό στο συζυγικό τοπίο του γάμου από έρωτα. Οι Burgess και Locke θεώρησαν ότι ένα μικρό ποσοστό διαζυγίων λειτουργούσε ως δικλείδα ασφαλείας για το «συντροφικό» γάμο, και υπολόγιζαν ότι τα ποσοστά των διαζυγίων θα σταθεροποιούνταν ή θα έπεφταν τις επόμενες δεκαετίες, καθώς «οι υπηρεσίες της εκπαίδευσης στην οικογενειακή ζωή και των συμβουλών γάμου» θα ήταν διαθέσιμες σε περισσότερο κόσμο.¹²

Η βιομηχανία των συμβουλών γάμου ήταν πρόθυμη να ανταποκριθεί σε αυτή την πρόκληση. Τη δεκαετία του 1950, το Αμερικανικό Ινστιτούτο Οικογενειακών Σχέσεων (American Institute of Family Relations) του Paul Popenoe απασχολούσε τριάντα επτά υπαλλήλους και ισχυριζόταν ότι είχε βοηθήσει είκοσι χιλιάδες άτομα να «προσαρμοστούν με επιτυχία» στο γάμο τους. «Δεν χρειάζονται υπεράνθρωποι για να

ή δυσκολία ή πείνα να τον πετύχουν»¹³.

Υπήρχαν ωστόσο και μερικοί διαφωνούντες. Ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Robert Nisbet προειδοποιούσε το 1963 ότι οι άνθρωποι φόρτωναν την πυρηνική οικογένεια με πάρα πολλές «ψυχολογικές και συμβολικές λειτουργίες», ενώ επρόκειτο για ένα θεσμό πολύ εύθραυστο για να αντέξει αυτό το βάρος. Την ίδια χρονιά, η Mirra Komarovsky επέκρινε την υπερβολική εξειδίκευση των ρόλων των φύλων στον αμερικανικό γάμο και τη διαβρωτική της επίδραση στην αυτοπεποίθηση των γυναικών.¹⁴

Ακόμα όμως και όταν οι ειδικοί περί οικογένειας και γάμου παραδέχονταν ότι η οικογένεια με τον άντρα κουβαλητή ασκούσε πίεση στη γυναίκα, σπάνια υποστήριζαν οποιαδήποτε αλλαγή στην κατανομή εργασίας. Ο παγκοσμίου φήμης Αμερικανός κοινωνιολόγος Talcott Parsons αναγνώριζε ότι επειδή οι περισσότερες γυναίκες δεν μπορούσαν να κάνουν καριέρα, μπορεί να ένιωθαν την ανάγκη να αποκτήσουν κύρος με άλλους τρόπους. Υπέδειξε ότι είχαν δύο εναλλακτικές λύσεις. Η πρώτη ήταν να γοητεύουν και να ασκούν σεξουαλική επιρροή πάνω στους άντρες. Η δεύτερη ήταν να αναπτύξουν κοινωνική επιδεξιότητα στους «ανθρωπιστικούς» τομείς, όπως η τέχνη της εθελοντικής εργασίας στην κοινότητα. Η τελευταία, σύμφωνα με τον Parson, ήταν προτιμότερη από κοινωνική άποψη, επειδή απειλούσε λιγότερο τα ηθικά πρότυπα της κοινωνίας αλλά και την εικόνα της γυναίκας για τον εαυτό της, καθώς περνούσαν τα χρόνια. Ποτέ δεν εξέτασε μια τρίτη εναλλακτική: ότι οι γυναίκες μπορεί όντως να κατάφερναν να κάνουν καριέρα. Ακόμα και η Komarovsky δεν υποστήριζε κάτι πιο ριζοσπαστικό από την εξάπλωση της μερικής απασχόλησης, που θα πρόσφερε εργασία στις γυναίκες χωρίς να παρεμβαίνει στον πρωταρχικό τους ρόλο ως συζύγων και μητέρων.¹⁵

Οι σύμβουλοι γάμου ακολούθησαν μια διαφορετική τακτική για την αντιμετώπιση της δυστυχίας των νοικοκυρών. Ο Popenoe έγραψε δεκάδες βιβλία, φυλλάδια και στήλες σε εφημερίδες με συζυγικές συμβουλές, και πρωτοστάτησε στο αφιέρωμα του περιοδικού *Ladies' Home Journal* με τίτλο «Μπορεί να σωθεί αυτός ο γάμος;», το οποίο βασίστηκε σε ιστορικά του δικού του Αμερικανικού Ινστιτούτου Οικογενειακών Σχέσεων. Σχεδόν πάντα, η απάντηση ήταν ναι, εφόσον η φυσική κατανομή εργασίας μεταξύ των δύο συζύγων μπορούσε να διατηρηθεί ή να αποκατασταθεί.

13 Molly Ladd-Taylor, "Eugenics, Sterilisation and Modern Marriage in the USA", *Gender & History* 13 (2001), σ. 312, 318.

14 Nisbet, απόσπασμα στο John Scanlon, "From the Normal Family to Alternate Families to the Quest for Diversity with Interdependence", *Journal of Family Issues* 22 (2001), Mirra Komarovsky, *Women in the Modern World: Their Education and Their Dilemmas* (Boston: Little, Brown, 1953).

15 Talcott Parsons, "The Kinship System of the United States" στο Parsons, *Essays in Sociological Theory* (Glencoe, Ill.: Free Press, 1954), Parsons and Robert Bales, *Family, Socialization, and Interaction Processes* (Glencoe, Ill.: Free Press, 1955).

σ. 76 (βλ. κεφ. 12, σημ. 11).

11 Martha Wolfenstein, "Fun Morality" [1955], στο Warren Susman (επιμ.), *Culture and Commitment, 1929-1945* (New York: George Braziller, 1973), σ. 84, 90, Coontz, *The Way We Never Were*, σ. 171.

12 Ernest Burgess and Harvey Locke, *The Family: From Institution to Companionship* (New York: American Book Company, 1960), σ. 479, 985, 538.

το διαζύγιο ως μόνιμο χαρακτηριστικό του γάμου από έρωτα

Σε μία περίπτωση, η «Marilyn» έσωσε το γάμο της υποκαθιστώντας τα όνειρά της να γίνει αστέρας του κινηματογράφου με εθελοντική εργασία στην εκκλησία της ενορίας της. Σε ένα άλλο, η Ana έμαθε να ελέγχει τον αυταρχισμό της. Μετά τη θεραπεία, επέτρεπε «στον Chad να αισθάνεται, όπως κι εκείνη τώρα, ότι αυτός είναι ο αρχηγός της οικογένειας». Σε μια τρίτη περίπτωση, ένα ζευγάρι ήταν δυστυχισμένο στο γάμο του για έξι χρόνια. Η Diana παραπονιόταν ότι ο σύζυγός της συνεχώς της έκανε κριτική, ενώ παράλληλα δυσφορούσε για τη φιλία της με το αφεντικό της. Σε αυτή την περίπτωση, κρίθηκε ότι και οι δύο σύζυγοι ήταν εγωιστές και ανώριμοι. Ο σύμβουλος έβαλε τον άντρα να διαβάσει μερικά πράγματα σχετικά με τις σεξουαλικές ανάγκες της γυναίκας, ενώ η σύζυγος προσπάθησε να βρίσκει ικανοποίηση στο σπίτι και όχι στη δουλειά. Στο τέλος της συμβουλευτικής θεραπείας τους, η Diana είχε εγκαταλείψει τη δουλειά της και ήταν έγκυος στο δεύτερο παιδί της, και το ζευγάρι είχε βρει ένα κοινό ενδιαφέρον, την κηπουρική, στο καινούργιο τους σπίτι.¹⁶

Εκ των υστέρων, η εμπιστοσύνη αυτών των ειδικών στη σταθερότητα του γάμου και των προτύπων των φύλων της δεκαετίας του 1950 φαίνεται απελπιστικά κοντόφθαλμη. Όχι μόνο τα ποσοστά των διαζυγίων τη δεκαετία του 1950 δεν έπεσαν κάτω από τα υψηλά ποσοστά του 1929, αλλά ήδη από το 1949, περισσότερες Αμερικανίδες άρχισαν να εισέρχονται στην αγορά εργασίας παρά να αποχωρούν από αυτήν.¹⁷ Γιατί λοιπόν οι ειδικοί ήταν τόσο αισιόδοξοι σχετικά με το μέλλον του γάμου και το θάνατο του φεμινισμού;

Μερικοί μάλλον καθησυχάζονταν ασυνείδητα από τα μέσα ενημέρωσης, ιδιαίτερα τα καινούργια τηλεοπτικά προγράμματα που πρόβαλλαν καθημερινά σκηνικά με ευτυχισμένες νοικοκυρές σε σταθερές οικογένειες με τον άντρα κουβαλητή. Μερικοί μπορεί να είχαν μειωμένη κριτική ικανότητα λόγω της αυστηρής ατμόσφαιρας του Ψυχρού Πολέμου, η οποία συσχέτιζε την αμφισβήτηση του γάμου ή των ρόλων των φύλων με τη υποστήριξη του κομμουνισμού. Σε γενικές γραμμές, όμως, ήταν παράλογο για τους κοινωνικούς επιστήμονες και τους παρατηρητές των τάσεων να πιστεύουν ότι ο γάμος και η οικογενειακή ζωή είχαν σταθεροποιηθεί τη δεκαετία του 1950 και τα πρώτα χρόνια του 1960. Οι άνθρωποι τείνουν να κρίνουν τη σοβαρότητα των κοινωνικών τάσεων με βάση την κατεύθυνση προς την οποία φαίνονται να πηγαίνουν τα πράγματα και όχι με κάποιο απόλυτο πρότυπο. Με αυτό το κριτήριο, τα προβλήματα που ταλάνιζαν το «σεξουαλικοποιημένο», «συντροφικό» σύστημα του γάμου το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα φαίνονταν να καταλαγιάζουν.

Παρότι τα ποσοστά των διαζυγίων ήταν ψηλότερα τη δεκαετία του 1950 απ' όσο

¹⁶ Ladd-Taylor, «Eugenics».

¹⁷ *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to the Present* (Washington, DC.: U.S. Department of Commerce, Bureau of the Census, 1975), Sheila Tobias and Lisa Anderson, "What Really Happened to Rosie the Riveter", *Mss Modular Publications* 9 (1973).

το 1929, μειώνονταν κάθε χρόνο, και η κατώτερη τιμή τους για τη δεκαετία του 1950 ήταν κατά 50% μικρότερη από τα ποσοστά του 1946. Παρόμοιες πτωτικές τάσεις των διαζυγίων σημειώθηκαν στον Καναδά, τη Βρετανία, τη Δυτική Γερμανία και τη Γαλλία. Μια ανοδική τάση που διαρκούσε ογδόντα χρόνια φαινόταν τώρα να φτάνει στο τέλος της.¹⁸

Όταν ένας γάμος κατέληγε σε διαζύγιο, αυτό θεωρούνταν αποτυχία των ατόμων και όχι του ίδιου του γάμου. Ένας λόγος για τον οποίο οι άνθρωποι δεν έβρισκαν ψεγάδια στο μοντέλο του γάμου και των ρόλων των φύλων της δεκαετίας του 1950 ήταν το ότι δεν ήταν σίγουροι ότι το εφάρμοζαν σωστά, καθώς ήταν τόσο πρόσφατο ακόμα. Εκατομμύρια άνθρωποι στην Ευρώπη και την Αμερική αναζητούσαν ένα εντατικό πρόγραμμα με θέμα την επίτευξη του σύγχρονου γάμου. Πεισισμένα ότι η «επιστήμη» μπορούσε να λύσει τα προβλήματά τους, τα ζευγάρια ζητούσαν βοήθεια όχι μόνο από τη λαϊκή κουλτούρα και τα μέσα ενημέρωσης αλλά και από τους ειδικούς του γάμου και τις στήλες συμβουλών. Αν οι συμβουλές δεν είχαν αποτέλεσμα, κατηγορούσαν τη δική τους ανεπάρκεια.¹⁹

Πιο περίεργη ήταν η μακαριότητα σχετικά με την αυξανόμενη συμμετοχή των συζύγων και των μητέρων στο εργατικό δυναμικό. Το 1952, υπήρχαν δύο εκατομμύρια εργαζόμενες σύζυγοι παραπάνω απ' ό,τι στο απόγειο του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Οι παντρεμένες γυναίκες κυρίως ήταν υπεύθυνες για το μεγαλύτερο ποσοστό της αυξανόμενης γυναικείας εργασίας σε όλη τη δεκαετία του 1950, ενώ ο αριθμός των εργαζόμενων μητέρων την ίδια δεκαετία αυξήθηκε κατά 400%.²⁰ Ωστόσο, η εικόνα της «χειραφετημένης γυναίκας» του 1950 δεν ήταν το εργαζόμενο κορίτσι αλλά η νοικοκυρά πλήρους απασχόλησης, οπλισμένη με συσκευές που της εξοικονομούσαν χρόνο και την απελευθέρωναν από τις αγγαρείες του «απηρχαιωμένου» νοικοκυριού.

Και αυτή η εικόνα όμως είχε μια ρεαλιστική βάση. Όντως, περισσότερες σύζυγοι εισέρχονταν στην αγορά εργασίας, είτε ως νιόπαντρες είτε όταν τα παιδιά τους μεγάλωναν. Στην πραγματικότητα όμως περνούσαν περισσότερα χρόνια από τη ζωή τους ως μητέρες και νοικοκυρές πλήρους απασχόλησης. Οι περισσότερες σύζυγοι και

¹⁸ Ruth Pierson, "They're Still Women After All": *The Second World War and Canadian Womanhood* (Toronto: McClelland and Stewart, 1986), Penny Summerfield, "Women in Britain Since 1945" στο James Obelkevich and Peter Catterall (επιμ.), *Understanding Post-War British Society* (London: Routledge, 1994), Loehlin, *From Rags to Riches* (βλ. κεφ. 13, σημ. 34), Eva Kolinsky, *Women in Contemporary Germany* (Oxford, U.K.: Berg, 1989), *United Nations Demographic Yearbooks* (New York: United Nations, 1953, 1962, 1968).

¹⁹ Beth Bailey, "Scientific Truth . . . and Love: The Marriage Education Movement in the United States", *Journal of Social History* 20 (1987).

²⁰ Steven D. McLaughlin et al., *The Changing Lives of American Women* (Chapel Hill: University of North Carolina, 1988), William Chafe, *The Paradox of Change: American Women in the Twentieth Century* (New York: Oxford University Press, 1991).

μητέρες που προστέθηκαν στο εργατικό δυναμικό τη δεκαετία του 1950 είχαν περάσει τα σαράντα πέντε, άρα είχαν εκπληρώσει σε μεγάλο βαθμό τα μητρικά τους καθήκοντα. Ταυτόχρονα, η μεταπολεμική ευημερία επέτρεπε σε περισσότερες νεότερες μητέρες να μένουν στο σπίτι, όσο τα παιδιά τους ήταν μικρά. Όσο έμεναν στο σπίτι, μπορούσαν να αφιερώσουν περισσότερο χρόνο στην ανατροφή των παιδιών και στην άνεση ή την ψυχαγωγία της οικογένειάς τους, επειδή οι καινούργιες συσκευές και τα χρήσιμα προϊόντα είχαν ελαφρύνει κατά πολύ τις αγγαρείες του νοικοκυριού.

Όταν οι σύζυγοι και οι μητέρες έβρισκαν μια αμειβόμενη εργασία, αυτή ήταν συνήθως μια εποχιακή ή μερική απασχόληση, που είχε λίγες πιθανότητες να εξελιχθεί σε κεντρικό κομμάτι της ταυτότητάς τους. Επιπλέον, η τεράστια ώθηση που έδωσαν το Νομοσχέδιο GI και οι παρόμοιες πολιτικές στους νέους άντρες της εργατικής τάξης είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική όξυνση των εργασιακών και μισθολογικών διακρίσεων κατά των γυναικών, σε όλη τη δεκαετία του 1950 και στις αρχές του 1960.²¹ Έτσι, ακόμα και οι εργαζόμενες σύζυγοι μπορεί να ένιωθαν ότι η δουλειά τους απλώς έφερνε κάποια «παραπάνω» χρήματα και όχι ότι βοηθούσε ουσιαστικά στη συντήρηση της οικογένειας.

Οι φοιτήτριες, οι οποίες υπήρξαν οι πρωτοπόρες του φεμινιστικού κινήματος τα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα, στράφηκαν κι αυτές προς το γάμο. Αυτή ήταν η εποχή που εμφανίστηκαν τα αστεία σχετικά με τις γυναίκες που πήγαιναν στο πανεπιστήμιο για να πάρουν το πτυχίο της «Κυρίας του Σπιτιού». Τα δύο τρίτα των γυναικών που ξεκίνησαν το πανεπιστήμιο τη δεκαετία του 1950 δεν το τελείωναν, συνήθως επειδή παντρεύονταν. Το 1952, μια διαφήμιση του πολυκαταστήματος Gimbel χαρακτήρισε ειρωνικά το πανεπιστήμιο ως το μέρος «όπου πηγαίνουν τα κορίτσια που περιφρονούν τη μαγειρική και το μαντάρισμα για να γνωρίσουν έναν άντρα και να περάσουν την υπόλοιπη ζωή τους μαγειρεύοντας και μαντάροντας».²²

Οι Αφροαμερικανίδες σύζυγοι και μητέρες είχαν πολύ περισσότερες πιθανότητες από τις λευκές γυναίκες να εργάζονται εκτός σπιτιού, ακόμα και όταν τα παιδιά τους ήταν μικρά. Και παρότι ήταν λιγότερο πιθανό να πάνε στο πανεπιστήμιο από ό,τι οι λευκές, αν όντως πήγαιναν ήταν πιο πιθανό και να το τελειώσουν. Ωστόσο, οι οικογένειες των μαύρων ήταν σαν να μην υπήρχαν για τα μέσα ενημέρωσης, για τα οποία η εικόνα της οικογενειακής ζωής περιείχε έναν μπαμπά που πήγαινε στη δουλειά και μια μαμά που φρόντιζε το σπίτι.²³

21 M. Therese Seibert, Mark Fossett, and Dawn Baunach, "Trends in Male-Female Inequality, 1940-1990", *Social Science Research* 26 (1997).

22 Rosen, *World Split Open*, σ. 41-42, 26, Myra Strober and Agnes Miling Kaneko Chan, *The Road Winds Uphill All the Way: Gender, Work, and Family in the United States and Japan* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1999), σ. 16-17, Mintz and Kellogg, *Domestic Revolutions*, σ. 181 (βλ. κεφ. 13, σημ. 2).

23 Craig Heinicke, "One Step Forward: African-American Married Women in the South, 1950-1960", *Journal of Interdisciplinary History* 31 (2000), Bart Landry, *Black Working Wives: Pioneers of the American Fam-*

Η λαϊκή κουλτούρα και η πνευματική ελίτ απέτρεπαν με κάθε ευκαιρία τις γυναίκες από το να θεωρούν τον εαυτό τους ένα παραγωγικό μέλος της οικογένειας. Ένα άρθρο του 1956 στο περιοδικό *Life* σχολίαζε ότι οι γυναίκες «έχουν μυαλό και θα πρέπει να το χρησιμοποιούν... εφόσον το ενδιαφέρον τους επικεντρώνεται στο σπίτι». Ο συντάκτης του άρθρου πίστευε ότι ήταν καλό για τις γυναίκες να έχουν κάποια επαγγελματική εμπειρία και για τους άντρες να ξέρουν πώς να σκουπίζουν πιάτα, έτσι ώστε να μπορούν να καταλαβαίνουν και να βοηθούν ο ένας τον άλλο. Έπρεπε όμως να αποφεύγουν «να ανταλλάσσουν τις πρωταρχικές ευθύνες τους ή να προσπαθούν να ανταγωνίζονται ο ένας τον άλλο». Ο Adlai Stevenson, δύο φορές υποψήφιος για την προεδρία των Ηνωμένων Πολιτειών με το Δημοκρατικό Κόμμα, είπε στην τάξη αποφοίτων του Κολεγίου Θηλέων Smith, ότι «οι περισσότερες από εσάς» πρόκειται να αναλάβετε «τον ταπεινό ρόλο της νοικοκυράς» και «είτε σας αρέσει η ιδέα τώρα είτε όχι», αργότερα «θα σας αρέσει».²⁴

Υπό αυτές τις συνθήκες, οι γυναίκες έκαναν ό,τι μπορούσαν για να «τους αρέσει». Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950, οι Αμερικανοί διαφημιστές ανέφεραν ότι οι παντρεμένες γυναίκες χρησιμοποιούσαν τα οικιακά ως μέσο για να εκφράζουν την ατομικότητά τους. Ο Talcott Parsons φαινόταν να έχει δίκιο: Οι γυναίκες αντιστάθμιζαν την έλλειψη επαγγελματικού κύρους διευρύνοντας το ρόλο τους ως ειδικών στην κατανάλωση και ως κριτών του καλού γούστου. Η πρώτη κυρία Τζάκι Κένεντι ήταν το απόλυτο παράδειγμα αυτού του ρόλου στις αρχές της δεκαετίας του 1960.²⁵

Η νεολαία του 1950 δεν θεωρούσε ότι χρειαζόταν να επαναστατήσει απέναντι στην απόρριψη των γυναικείων προσδοκιών για ανεξαρτησία. Το ποσοστό των μαθητών στα αμερικανικά λύκεια που συμφωνούσαν ότι θα ήταν καλό «αν τα κορίτσια είχαν την ίδια ελευθερία με τα αγόρια να ζητούν ραντεβού» έπεσε από 37% το 1950 σε 26% το 1961, ενώ το ποσοστό όσων πίστευαν ότι θα ήταν καλό για τα κορίτσια να πληρώνουν το μερίδιό τους στο ραντεβού μειώθηκε από 25% σε 18%. Σύμφωνα με τα δημοφιλή πρότυπα, μόνον οι απελπιστικά αποτυχημένοι θα υιοθετούσαν μια τέτοια εξισωτική συμπεριφορά. Μια διαφήμιση της Philip Morris που δημοσιεύθηκε το 1954 στο πανεπιστημιακό περιοδικό *Massachusetts Collegian* κορόιδευε τον καημένο Finster, ένα αγόρι που κατάφερε τελικά να βρει ένα κορίτσι το οποίο συμμεριζόταν την πεποίθησή του περί «ισότητας στο κέρασμα». Το αποτέλεσμα, κατέληγε η διαφήμιση, ήταν ότι «σήμερα ο Finster πηγαίνει παντού και μοιράζεται όλα τα έξοδα με τη Mary Alice Hematoma, ένα χαριτωμένο κορίτσι με τρία πόδια και φαβορίτες».²⁶

ily Revolution (Berkeley: University of California Press, 2000).

24 Miller and Nowak, *The Fifties*, σ. 164-165, Weiss, *To Have and to Hold*, σ. 19 (βλ. κεφ. 13, σημ. 29), Rosen, *World Split Open*, σ. 41.

25 Glenna Mathews, "Just a Housewife": *The Rise and Fall of Domesticity in America* (New York: Oxford University Press, 1987), Betty Friedan, *The Feminine Mystique* (New York: Dell, 1963).

26 Bailey, *From Front Porch to Back Seat*, σ. 111.

Δεν είναι περίεργο που τόσοι κοινωνικοί επιστήμονες και σύμβουλοι γάμου της δεκαετίας του 1950 πίστευαν ότι είχαν περιοριστεί με επιτυχία οι αστάθειες που συσχετιζόνταν με την επανάσταση, την οποία έφερε ο «σχεδόν ισότιμος» γάμος από έρωτα στα πρότυπα των φύλων και τα συζυγικά θέματα. Οι παντρεμένες γυναίκες εργάζονταν εκτός σπιτιού συχνότερα απ' ό,τι στο παρελθόν, αλλά εξακολουθούσαν να ταυτίζονται πρωταρχικά με το ρόλο της νοικοκυράς. Οι άντρες φαίνονταν πρόθυμοι να στηρίξουν οικονομικά τις γυναίκες, ακόμα και χωρίς τα παλαιότερα πατριαρχικά τους δικαιώματα, εφόσον το φαγητό τους περίμενε στο τραπέζι και η σύζυγός τους εξακολουθούσε να είναι ελκυστική. Επιπλέον, παρόλο που άντρες και γυναίκες προσδοκούσαν την αυτοεκπλήρωση μέσα από το γάμο, οι περισσότεροι ήταν διατεθειμένοι να μείνουν μαζί, ακόμα κι αν δεν την έβρισκαν. Η κοινωνιολόγος Mirra Komarovsky πήρε συνεντεύξεις από ζευγάρια της εργατικής τάξης στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και διαπίστωσε ότι «λίγο λιγότερο από το ένα τρίτο [είχαν] έναν ευτυχισμένο ή πολύ ευτυχισμένο γάμο». Το 1957, μια μελέτη σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα από όλες τις κοινωνικές τάξεις κατέληξε ότι μόνο το 47% των παντρεμένων ζευγαριών στις ΗΠΑ περιέγραφαν τον εαυτό τους ως «πολύ ευτυχισμένο». Αν και η αναλογία των «πολύ ευτυχισμένων» γάμων ήταν μικρότερη το 1957 σε σχέση με το 1976, το ποσοστό των διαζυγίων ήταν επίσης χαμηλότερο.²⁷

Αυτό που αδυνατούσαν να δουν οι ειδικοί ήταν ότι η σταθερότητα ήταν το αποτέλεσμα μια μοναδικής στιγμής ισορροπίας στη διεύρυνση των οικονομικών, πολιτικών και προσωπικών επιλογών. Η ειρωνεία είναι ότι αυτή η μοναδική εικοσαετία στην ιστορία του «σχεδόν ισότιμου» γάμου από έρωτα, κατά την οποία οι άνθρωποι σταμάτησαν να προβλέπουν καταστροφές, αποδείχθηκε η τελική ανάπαυλα πριν από την από καιρό αναμενόμενη καταιγίδα.

Η φαινομενική σταθερότητα του γάμου κατά τη δεκαετία του 1950 οφειλόταν σε ένα βαθμό στη γοητεία που ασκούσε για άντρες και γυναίκες η διερεύνηση νέων δυνατοτήτων στη συζυγική ζωή, καθώς και στο μέγεθος της ανταμοιβής που κέρδιζαν, αν έπαιζαν με τους κανόνες της μεταπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης. Οφειλόταν όμως και στην ατελή ανάπτυξη της «ηθικής της διασκέδασης» και στην καταναλωτική επανάσταση. Τη δεκαετία του 1950 υπήρχαν ακόμα πολλοί τρόποι για να τιμωρείται η αντισυμβατικότητα, να καταπιέζονται οι προσδοκίες και να περιορίζεται η δυσαρέσκεια.

Ένας τρόπος περιορισμού ήταν η οικονομική και νομική εξάρτηση των γυναικών. Οι μεταπολεμικές κοινωνίες διαιώνισαν την τάση του εικοστού αιώνα για αύξηση των νομικών και πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών εκτός σπιτιού και για αποτροπή

27 Mirra Komarovsky, *Blue-Collar Marriage* (New Haven: Vintage, 1962), σ. 331. Mintz and Kellogg, *Domestic Revolutions*, σ. 194, Norval Glenn, "Marital Quality" στο David Levinson (επιμ.), *Encyclopedia of Marriage and the Family* (New York: Macmillan, 1995), τόμ. 2, σ. 449.

της βάνουσης άσκησης πατριαρχικής εξουσίας από τους άντρες, αλλά δεν έφτασαν στο σημείο να δώσουν ίσες εξουσίες και στους δύο συζύγους. Η ερευνήτρια νομικών θεμάτων Mary Ann Glendon επισημαίνει ότι μέχρι τη δεκαετία του 1960, «σχεδόν κάθε νομοθετική προσπάθεια ρύθμισης της διαδικασίας λήψης αποφάσεων μέσα στην οικογένεια έδινε τον πρώτο ρόλο στο σύζυγο και πατέρα»²⁸.

Οι περισσότερες πολιτείες των ΗΠΑ διατήρησαν τους νόμους περί «κυρίου και αφέντη», δίνοντας στο σύζυγο τον τελευταίο λόγο σε ζητήματα, όπως στο αν η οικογένεια θα έπρεπε να μετακομίσει. Οι παντρεμένες γυναίκες δεν μπορούσαν να πάρουν δάνειο ή να αποκτήσουν πιστωτική κάρτα στο όνομά τους. Παντού στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική ήταν απολύτως νόμιμο οι γυναίκες να αμείβονται λιγότερο από τους άντρες για την ίδια εργασία. Πουθενά δεν ήταν παράνομο για έναν άντρα να υποχρεώνει τη γυναίκα του να κάνει σεξ. Ένας μελετητής υποστηρίζει ότι το συζυγικό δίκαιο της δεκαετίας του 1950 είχε περισσότερα κοινά με τους κώδικες νόμων του 1890 παρά με του 1990.²⁹

Οι συγγραφείς της δεκαετίας του 1950 πίστευαν γενικά ότι η απαρχαιωμένη μορφή του συζύγου και πατέρα εξαφανιζόταν και ότι αυτό ήταν καλό. Ο νέος σύζυγος, σύμφωνα με έναν Αμερικανό σχολιαστή, ήταν «συνεταίρος στην οικογενειακή επιχείρηση, άντρας μερικής απασχόλησης, μητέρα μερικής απασχόλησης και οικιακή βοηθός μερικής απασχόλησης». Οι ειδικοί περί οικογένειας και οι στήλες με συμβουλές γάμου προωθούσαν ένα «σχέδιο ζωής πενήντα-πενήντα», τονίζοντας ότι ένας σύζυγος θα πρέπει να «βοηθάει» στην ανατροφή των παιδιών και να φροντίζει, ώστε το σεξ με τη σύζυγό του να προσφέρει «αμοιβαία ικανοποίηση».³⁰

Ωστόσο ο ορισμός του πενήντα-πενήντα τη δεκαετία του 1950 δεν θα ικανοποιούσε πολλά σημερινά ζευγάρια. Ο δρ. Σποκ, ο περίφημος ειδικός στην ανατροφή των παιδιών, ζητούσε από τους άντρες να συμμετέχουν περισσότερο στην ανατροφή τους, αλλά πρόσθετε ότι δεν πρότεινε ίση συμμετοχή. «Φυσικά δεν εννοώ ότι ο πατέρας πρέπει να ταΐζει το μωρό ή να του αλλάζει πάνες τόσο συχνά όσο και η μητέρα», εξηγούσε σε μια έκδοση του μπεστ-σέλερ του *Baby and Child Care* (*Μωρό και παιδική φροντίδα*), που κυκλοφόρησε τη δεκαετία του 1960. «Είναι καλό όμως να τα κάνει αυτά πού και πού. Μπορεί να ετοιμάζει το γάλα του μωρού τις Κυριακές»³¹.

28 Mary Ann Glendon, *The Transformation of Family Law* (Chicago: University of Chicago Press, 1989), σ. 88. Σχετικά με την Ευρώπη, βλ. Gisela Bock, *Women in European History* (Oxford, U.K.: Blackwell Publishers, 2002), σ. 248, Bonnie Smith, *Changing Lives: Women in European History Since 1700* (Lexington, Mass.: D. C. Heath, 1989), σ. 492.

29 Sara Evans, *Tidal Wave: How Women Changed America at Century's End* (New York: Free Press, 2003), σ. 1-20, John Ekelaar, "The End of an Era?", *Journal of Family History* 28 (2003), σ. 109. Βλ. επίσης Lenore Weitzman, *The Marriage Contract* (New York: Free Press, 1981).

30 Ehrenhalt, *Lost City*, σ. 233.

31 Απόσπασμα στο Michael Kimmell, *Manhood in America: A Cultural History* (New York: Free Press, 1996), σ. 246.

Ο οικογενειακός θεραπευτής Paul Popenoe ήταν εξίσου προσεκτικός στον ορισμό του σχετικά με τις απαιτήσεις που είχε ο σύγχρονος γάμος από τη σύζυγο. Μια σύζυγος έπρεπε να «συμπάσχει με τα θέματα της δουλειάς του συζύγου της και να είναι καλή ακροάτρια», έγραφε. Αλλά δεν πρέπει να θεωρεί ποτέ ότι είναι «αρκετά ειδική ώστε να τον κρίνει»³².

Πολλοί άνθρωποι αποστρέφονταν ακόμα και τους ρητορικούς ισχυρισμούς περί ισότητας. Το περιοδικό *McCall* ξεκίνησε μια εκστρατεία υπέρ της «εγγύτητας» και της συνεργασίας στο γάμο, αλλά προειδοποιούσε επανειλημμένα τους αναγνώστες του να μην το παρατραβάνε. Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας, οι εκκλήσεις για συνεργασία και αμοιβαιότητα στο γάμο εναλλάσσονταν με δημόσιες εκδηλώσεις θλίψης σε περίπτωση που οι άνθρωποι έφταναν αυτές τις ιδέες στα άκρα. «Κανείς δεν θέλει από τους πατεράδες να ξαναγίνουν τύραννοι», δήλωνε ένας συγγραφέας. «Αλλά θα πρέπει να έχουν περισσότερη εξουσία μέσα στην οικογένειά τους απ' την τωρινή. Η οικογένεια χρειάζεται μια κεφαλή». Ο κοινωνιολόγος Ralph LaRossa μελέτησε άρθρα σε περιοδικά, τηλεοπτικές εκπομπές και οδηγούς παιδικής ανατροφής της δεκαετίας του 1950, και διαπίστωσε ότι, καθώς προχωρούσε η δεκαετία, υπήρχε μια επανεπιβεβαίωση της πιο παραδοσιακής αντρικής κυριαρχίας, η οποία ίσως αντανάκλυνε μια αίσθηση, ότι ακόμα και η αρχή του «σχεδόν ισότιμου» γάμου δεν έπρεπε να ξεφύγει από τον έλεγχο.³³

Η έμφαση της λαϊκής κουλτούρας στη σεξουαλικότητα συνεχίστηκε τη δεκαετία του 1950. Το περιοδικό *Playboy* είχε τεράστια εμπορική επιτυχία από την αρχή της κυκλοφορίας του, το 1953. Το πρόγραμμα *The Bob Cummings Show* (*Το σόου του Μπομπ Κάμινγκς*) (1955-1959) απεικόνιζε τη ζωή ενός ζωηρού φωτογράφου που δεν μπορούσε να κρατήσει τα χέρια του μακριά από τα πανέμορφα μοντέλα που φωτογράφιζε. Η Μπάρμπι, η πρώτη παιδική κούκλα με στήθος, κυκλοφόρησε το 1959. Ωστόσο, τα κορίτσια που «υπέκυπταν» στους σεξουαλικούς πειρασμούς στην πραγματική ζωή καταδικάζονταν σχεδόν ομόφωνα. Μια γυναίκα θυμόταν μετά από χρόνια ότι «όπου κι αν κοιτάζες υπήρχαν φωτεινά σήματα που έλεγαν “Ναι-Όχι”». Η μαγική γοητεία του σεξ υπήρχε παντού, μαζί με την αυστηρή προειδοποίηση: Μην το κάνεις»³⁴.

Πολλές γυναίκες «το έκαναν», αλλά η έκταση της σεξουαλικής επανάστασης που είχε ήδη ανακτήσει τους ρυθμούς της δεκαετίας του 1920 κρυβόταν πίσω απ' τη μείωση της ηλικίας γάμου και την προθυμία των περισσότερων νέων αντρών και γυναικών να παντρευτούν, αν το κορίτσι έμενε έγκυος. Μια γυναίκα της δεκαετίας του 1950 που παντρεύτηκε σε ηλικία δεκαεπτά ετών είπε σε ένα φοιτητή που της

πήρε συνέντευξη πολλά χρόνια αργότερα: «Μερικές φορές εύχομαι να μη χρειαζόταν να παντρευτώ τον πρώτο άντρα με τον οποίο κοιμήθηκα, αλλά αυτό ακριβώς έκανες τότε». Οι γυναίκες που έμεναν έγκυοι εκτός γάμου και δεν κατάφερναν τον πατέρα του παιδιού να τις παντρευτεί ενθαρρύνονταν –τουλάχιστον οι λευκές– να δώσουν το παιδί για υιοθεσία και να ξαναρχίσουν από την αρχή σαν να μην είχε συμβεί τίποτα.³⁵ Οι ποινές για όσους αψηφούσαν αυτά τα σεξουαλικά πρότυπα ήταν αυστηρές. Εκείνη την περίοδο, τα παιδιά που γεννιούνταν εκτός γάμου έφεραν τη σφραγίδα «νόθος» πάνω στο πιστοποιητικό γέννησης και στα σχολικά αρχεία τους.³⁶

Για τις περισσότερες γυναίκες, η απειλή των εξωτερικών κυρώσεων προκειμένου να παντρευτούν έναν άντρα κουβαλητή και να φτιάξουν το δικό τους σπιτικό ήταν περιττή. Μια Καναδέζα θυμόταν ότι η μετακόμισή της στα προάστια τη δεκαετία του 1950 δεν της είχε δημιουργήσει τα ασφυκτικά συναισθήματα για τα οποία παραπονούνταν αργότερα μερικές γυναίκες. Αυτά ήταν «καλά χρόνια», είπε. «Ο σύζυγός μου τα πήγαινε καλά στη δουλειά κι εγώ θεωρούσα τον εαυτό μου βοηθό και σύντροφό του». Τα προάστια «είχαν την τάση να περιορίζουν την εικόνα μας για τον έξω κόσμο», παραδέχθηκε, αλλά «ήταν πραγματικά καλά» για τα παιδιά. «Νομίζαμε ότι είχαμε την ιδανική ζωή... Γνωρίζαμε πολύ λίγα για τον έξω κόσμο με τη φτώχεια, την κουλτούρα, την εγκληματικότητα και την πολυφυλετικότητα. Ζούσαμε όπως στο καινούργιο αναγνωστικό “Dick and Jane”»³⁷.

Χιλιάδες γυναίκες στις Ηνωμένες Πολιτείες συμμερίζονταν τα συναισθήματά της. Οι Αμερικανοί ιστορικοί έχουν την τύχη να διαθέτουν μια μακροχρόνια οικογενειακή μελέτη, η οποία ξεκίνησε τη δεκαετία του 1930 από το Ινστιτούτο Ανθρώπινης Ανάπτυξης (Institute for Human Development) του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας, στο Μπέρκλεϊ. Οι ερευνητές παρακολούθησαν την ίδια ομάδα ατόμων για όλη τους τη ζωή και συνέχισαν παίρνοντας συνεντεύξεις από τα παιδιά και τα εγγόνια τους. Αυτές οι συνεντεύξεις αποκαλύπτουν πως οι άντρες πράγματι επικεντρώθηκαν περισσότερο στην οικογένεια τη δεκαετία του 1950. Και οι δύο σύζυγοι χαλάρωσαν τα στερεότυπα των φύλων, όταν μοιράζονταν τα ψώνια, τις δουλειές στον κήπο και

35 Η ιστορικός Rickie Solinger επισημαίνει ότι ενώ μια ολόκληρη σειρά από δημόσιες πρωτοβουλίες ενθάρρυναν τις λευκές γυναίκες να δίνουν τα μωρά τους για υιοθεσία τη δεκαετία του 1950, οι νομοθέτες υπέθεταν ότι οι μαύρες γυναίκες θα κρατούσαν τα δικά τους, και προσπαθούσαν αντίθετα να τις ενθαρρύνουν να μην κάνουν άλλα. Solinger, *Wake Up Little Susie: Single Pregnancy and Race before Roe v. Wade* (New York: Routledge, 1992).

36 Οι ποινές ήταν ακόμα αυστηρότερες για τους άντρες και τις γυναίκες που υπέκυπταν στις ομοφυλοφιλικές επιθυμίες τους. Τη δεκαετία του 1950 σημειώθηκε μια τεράστια προσπάθεια καταστολής διαφόρων ειδών ομοφυλοφιλικής υποκουλτούρας, που είχαν αναπτυχθεί στις αρχές του εικοστού αιώνα στις πόλεις και είχαν εκδηλωθεί πιο ανοιχτά στη διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Βλ. Angus McLaren, *Twentieth-Century Sexuality* (Malden, Mass.: Blackwell, 1999).

37 Pierson, “They’re Still Women”, σ. 217-218, Veronica Strong-Boag, “Home Dreams: Women and the Suburban Experience” στο Strong-Boag and Anita Fellman (επιμ.), *Rethinking Canada: The Promise of Women’s History* (Toronto: Oxford University Press, 1997), σ. 392.

32 Ladd-Taylor, “Eugenics”, σ. 319.

33 Ralph LaRossa, “The Culture of Fatherhood in the Fifties”, *Journal of Family History* 29 (2004).

34 D’Emilio and Freedman, *Intimate Matters*, σ. 246 (βλ. κεφ. 10, σημ. 6)

τις επισκευές στο σπίτι. Η πλειοψηφία των ζευγαριών προσδοκούσε περισσότερα από την αμοιβαία λήψη αποφάσεων στο σπίτι, και σχεδόν το ένα τρίτο ισχυρίστηκε ότι η σχέση του συχνά άγγιζε το ιδανικό.³⁸

Πολλοί άντρες της δεκαετίας του 1950 δεν θεωρούσαν την ιδιότητα του κουβαλητή πηγή εξουσίας αλλά μια κουραστική ευθύνη, που όμως άξιζε τον κόπο για την αγάπη της οικογένειάς τους. Ένας άντρας που έκανε τρεις δουλειές για να συντηρήσει την οικογένειά του είπε στη συνέντευξή του: «Παρόλο που είμαι κάπως κουρασμένος αυτή την περίοδο, η σκέψη ότι η οικογένεια εξαρτάται από μένα για το εισόδημά της με ευχαριστεί». Ένας άλλος περιέγραψε πόσο άγχος είχε μέχρι να τελειώσει το κολέγιο και να «μπορέσει να... γίνει ένας σωστός σύζυγος και πατέρας, δηλαδή να συντηρήσει την οικογένειά του». Οι άντρες παρατηρούσαν επίσης πόσο υπέροχα ένιωθαν, όταν έδιναν στα παιδιά τους πράγματα για τα οποία η δική τους οικογένεια δεν είχε τα μέσα, όταν εκείνοι ήταν νέοι.³⁹

Οι άντρες και οι γυναίκες που αναπολούσαν τη δεκαετία του 1950 δήλωναν σταθερά ότι η οικογενειακή τους ζωή ήταν πολύ καλύτερη εκείνη τη δεκαετία σε σχέση με τη Μεγάλη Ύφεση και το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Επειδή όμως αξιολογούσαν την κατάστασή τους σε σύγκριση με εποχές τέτοιας αναταραχής και στέρησης, είχαν πολύ μικρές προσδοκίες άνεσης και ευτυχίας, οπότε είχαν την τάση να ευλογούν την τύχη τους αντί να μετρούν την απόσταση ανάμεσα στα όνειρά τους και την πραγματικότητα.

Οι μικρές προσδοκίες δεν ήταν απαραίτητα κακές. Οποιοσδήποτε περιμένει ότι ο γάμος του θα είναι πάντα χαρούμενος, ότι η κατανομή εργασίας θα είναι πάντα δίκαιη και ότι θα γίνεται σεισμός κάθε φορά που θα κάνει σεξ, συχνά απογοητεύεται. Είναι ξεκάθαρο όμως ότι σε πολλούς γάμους της δεκαετίας του 1950, οι μικρές προσδοκίες μπορούσαν να οδηγήσουν τους ανθρώπους σε μια πραγματικά φρικτή οικογενειακή ζωή.

Η ιστορικός Elaine Tyler May σχολιάζει ότι τη δεκαετία του 1950, «η ιδέα ενός "λειτουργικού γάμου" συχνά σήμαινε συνεχή και καθημερινή δυστυχία για τον ένα ή και τους δύο συζύγους». Η Jessica Weiss μιλά για τις συνεντεύξεις που έπαιρνε για πολλά χρόνια στο Μπέρικλεϊ από μια γυναίκα με ένα σύζυγο που χτυπούσε και αυτήν και τα παιδιά τους. Η γυναίκα συχνά έβαζε το σώμα της ανάμεσα στον άντρα και τα παιδιά και δεχόταν εκείνη τα χτυπήματα, επειδή, έλεγε «εγώ αντέχω πολύ περισσότερο από τα παιδιά». Ένας σύγχρονος παρατηρητής θα θεωρήσει τη δική της αξιολόγηση για το γάμο της το αποκορύφωμα του περιορισμού των εντυπώσεων. «Στ' αλήθεια δεν είμαστε τόσο ευτυχισμένοι όσο θα έπρεπε». Δεν αγανακτούσε καν με

38 Weiss, *To Have and to Hold*.

39 Στο ίδιο, σ. 32, Robert Rutherford, "Fatherhood, Masculinity, and the Good Life During Canada's Baby Boom", *Journal of Family History* 24 (1999), σ. 367.

τους γείτονές της που αρνούσαν να εμπλακούν, όταν τα παιδιά έφευγαν απ' το σπίτι για να ζητήσουν βοήθεια. «Δεν μπορώ να πω ότι κατηγορώ τους γείτονες», παρατήρησε. «Δεν ήθελαν να μπλεχτούν». Παρά τα είκοσι χρόνια τέτοιας βίας, αυτή η γυναίκα χώρισε μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1960.⁴⁰

Μια οικογένεια της δεκαετίας του 1950 που φαινόταν λειτουργική στα μάτια του έξω κόσμου μπορούσε να κρύβει φοβερά μυστικά. Τόσο η αστέρας του κινηματογράφου Sandra Dee όσο και η Μις Αμερική 1958 Marilyn Van Derbur κράτησαν μυστικό για πολλά χρόνια το ότι υπήρξαν θύματα σεξουαλικής κακοποίησης από τους πατεράδες τους. Αν το είχαν δημοσιοποιήσει τη δεκαετία του 1950 ή στις αρχές του 1960, μπορεί να μην τις είχαν καν πιστέψει. Οι «ειδικοί» περί οικογένειας της εποχής περιέγραφαν την αιμομιξία ως «μια πιθανότητα ένα στο εκατομμύριο» και πολλοί ψυχίατροι ισχυρίζονταν ότι οι γυναίκες που ανέφεραν περιστατικά αιμομιξίας εξέφραζαν απλώς τις δικές τους οιδιπόδειες φαντασιώσεις.⁴¹

Σε πολλές πολιτείες και χώρες μια γυναίκα που δεν ήταν παρθένα δεν μπορούσε να καταγγείλει κάποιον για βιασμό, ενώ παντού η ιδέα ότι ένας άντρας μπορούσε να βιάσει τη σύζυγό του θεωρούνταν ακόμα γελοία. Μια κακοποιημένη σύζυγο δεν την έπαιρναν σχεδόν ποτέ στα σοβαρά. Μια έκθεση του διοικητή της Σκότλαντ Γιαρντ το 1954 αποτελεί την επιτομή της ελάχιστης σημασίας που δινόταν στην οικογενειακή βία: «Γίνονται μόνο είκοσι περίπου φόνοι το χρόνο στο Λονδίνο και δεν είναι όλοι σοβαροί – σε μερικές περιπτώσεις, ένας άντρας σκοτώνει απλώς τη σύζυγό του»⁴².

Ακόμα και επιφανείς γυναίκες με πολλά προσόντα δεν μπορούσαν να ξεφύγουν από αυτές τις ανισότητες. Ας πάρουμε για παράδειγμα την Coya Knutson, την κόρη ενός μετανάστη, που μεγάλωσε τη δεκαετία του 1930 σε ένα αγρόκτημα στη Βόρεια Ντακότα, έφυγε για να σπουδάσει μουσική στη Σχολή Juillard της Νέας Υόρκης και επέστρεψε στις μεσοδυτικές πολιτείες για να διδάξει σε σχολείο. Η Coya παντρεύτηκε το 1940, αλλά δεν μπορούσε να γίνει νοικοκυρά πλήρους απασχόλησης, επειδή ο σύζυγός της δεν έκανε καμία προσπάθεια να συντηρήσει την οικογένειά του.

Το 1950, η Coya έθεσε υποψηφιότητα για τη Βουλή των Αντιπροσώπων της Μινεσότα και κέρδισε. Το 1954 εκλέχτηκε βουλευτής στο Κογκρέσο των ΗΠΑ, όπου υποστήριξε τα οικογενειακά αγροκτήματα, την ιατρική έρευνα και την οικονομική μεταρρύθμιση της εκλογικής εκστρατείας. Επίσης, ήταν η εμπνεύστρια του ομοσπονδιακού προγράμματος φοιτητικών δανείων. Σύμφωνα όμως με το γιο της, όταν ήταν

40 May, *Homeward Bound*, σ. 202, Weiss, *To Have and to Hold*, σ. 136-138.

41 Marilyn Van Derbur Adler, "The Darkest Secret", *People* (10 Ιουνίου 1991), Doss Darin, *The Magnificent Shattered Life of Bobby Darin and Sandra Dee* (New York: Warner Books, 1995), Elizabeth Pleck, *Domestic Tyranny* (New York: Oxford University Press, 1987), Linda Gordon, *Heroes of Their Own Lives: The Politics and History of Family Violence, 1880-1960* (New York: Viking, 1988).

42 Coontz, *The Way We Never Were*, σ. 35, Leonore Davidoff et al., *The Family Story* (London: Longmans, 1999), σ. 215.

στο Κογκρέσο ο άντρας της τη χτυπούσε τόσο άσχημα, που έπρεπε να φοράει μαύρα γυαλιά, όταν επέστρεφε στην Ουάσινγκτον από τις επισκέψεις στο σπίτι της.

Το 1958, ο άντρας της συνεργάστηκε με τους πολιτικούς της αντιπάλους για να τη διώξουν από το Κογκρέσο κι έγραψε μια ανοιχτή επιστολή, όπου παρακινούσε τη γυναίκα του να γυρίσει στο «ευτυχισμένο σπίτι που κάποτε απολαμβάναμε». Ο τύπος τσίμπησε αμέσως το δόλωμα. Η φράση «Coya, γύρνα σπίτι» έγινε πηχυαίος τίτλος στις εφημερίδες όλης της χώρας. Η Coya κέρδισε τις προκριματικές εκλογές, αλλά τελικά έχασε από έναν αντίπαλο με σύνθημα «Ένας μεγάλος άντρας για μια δουλειά αντρικού μεγέθους»⁴³.

Ακόμα όμως και σε λιγότερο ακραίες καταστάσεις υπήρχε πολλή δυστυχία. Το 1956, όταν το περιοδικό *McCall* δημοσίευσε ένα άρθρο με τίτλο «Η μητέρα που το έσκασε», σημείωσε ρεκόρ αναγνωσιμότητας. Αργότερα, ένας εκδότης δήλωσε: «Ξαφνικά διαπιστώσαμε ότι η μέση γυναίκα με τα “τρία κόμμα πέντε” παιδιά, που έμενε στο σπίτι, ήταν φρικτά δυστυχισμένη». Αυτό μπορεί να ήταν μια υπερβολή, αλλά όταν οι εκδότες του περιοδικού *Redbook* ζήτησαν από τις αναγνώστριες να τους εξηγήσουν «Γιατί οι νέες μητέρες αισθάνονται παγιδευμένες», έλαβαν είκοσι τέσσερις χιλιάδες απαντήσεις.⁴⁴

Και πάλι, όμως, αυτά τα σημάδια δυστυχίας δεν τάραξαν τα ήρεμα νερά της μακαριότητας του 1950. Το μοντέλο του γάμου με τον άντρα κουβαλητή - κολόνα του σπιτιού φαινόταν τόσο διαδεδομένο και δημοφιλές, που οι κοινωνικοί επιστήμονες αποφάσισαν ότι ήταν ένα απαραίτητο και αναπόφευκτο αποτέλεσμα του εκσυγχρονισμού. Οι βιομηχανικές κοινωνίες, υποστήριζαν, χρειάζονταν την κατανομή εργασίας που ήταν ενσωματωμένη στην πυρηνική οικογένεια με τον άντρα κουβαλητή, για να αντισταθμίζουν τις απρόσωπες απαιτήσεις του σύγχρονου χώρου εργασίας. Η ιδανική οικογένεια -ή αυτό που ο Talcott Parsons αποκαλούσε «η φυσιολογική» οικογένεια- αποτελούνταν από έναν άντρα, ο οποίος ειδικευόταν στις πρακτικές και ατομιστικές δραστηριότητες που απαιτούνταν για την επιβίωση, και από μια γυναίκα, η οποία φρόντιζε τις συναισθηματικές ανάγκες του συζύγου και των παιδιών της.⁴⁵

Καθώς οι περισσότεροι κοινωνικοί επιστήμονες θεωρούσαν το γάμο από έρωτα

43 Obituary for Coya Knutson, *New York Times*, 12 Οκτωβρίου 1996, σ. 52, “Coya Knutson” στο Karen Foerstel, *Biographical Dictionary of Congressional Women* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1999), σ. 152-153.

44 Benita Eisler, *Private Lives: Men and Women of the Fifties* (New York: Franklin Watts, 1986), Friedman, *Feminine Mystique*.

45 Parsons, “The Kinship System of the United States”, Parsons, “The Normal American Family” στο Seymour Farber, Piero Mustacchi, and Roger Wilson (επιμ.), *Man and Civilization: The Family's Search for Survival* (New York: McGraw-Hill, 1965), Parsons and Bales, *Family, Socialization, and Interaction Processes*. Σχετικά με παρόμοιες θεωρίες στη βρετανική κοινωνιολογία, βλ. Michael Young and Peter Willmott's *The Symmetrical Family* (London: Pelican, 1973), σ. 28-30, *Family and Kinship in East London* (Glencoe, Ill.: The Free Press, 1957), και *Family and Class in a London Suburb*.

με τον άντρα κουβαλητή απόλυτα ταιριαστό με τις ανάγκες της βιομηχανικής κοινωνίας, κατέληξαν να περιμένουν ότι αυτός ο τύπος του γάμου θα συνόδευε τη διάδοση της εκβιομηχάνισης σε όλο τον πλανήτη και θα αντικαθιστούσε τη μεγάλη ποικιλία άλλων συζυγικών και οικογενειακών συστημάτων στις παραδοσιακές κοινωνίες. Αυτή η άποψη διατυπώθηκε σε ένα βιβλίο του 1963 με τίτλο *World Revolution and Family Patterns* (*Παγκόσμια επανάσταση και οικογενειακά πρότυπα*), το οποίο γράφτηκε από τον Αμερικανό κοινωνιολόγο William F. Goode και είχε τεράστια απήχηση. Το έργο του Goode αποτέλεσε τη βάση για όλα σχεδόν τα μαθήματα λυκείου και πανεπιστημίου της δεκαετίας του 1960 με θέμα την οικογενειακή ζωή, και οι ιδέες του εκλαϊκεύτηκαν από δημοσιογράφους σε όλο το βιομηχανικό κόσμο.⁴⁶

Ο Goode μελέτησε τα πιο επικαιροποιημένα στοιχεία για οικογένειες στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ, τη Μέση Ανατολή, την υποσαχάρια Αφρική, την Ινδία, την Κίνα και την Ιαπωνία, και κατέληξε ότι οι χώρες σε όλο τον κόσμο εξελίσσονταν προς ένα συζυγικό οικογενειακό σύστημα, το οποίο χαρακτηριζόταν από το «μοτίβο της αγάπης» στην επιλογή συντρόφου. Το νέο διεθνές σύστημα του γάμου, δήλωνε, κατηύθυνε τις υλικές και ψυχικές επενδύσεις των ανθρώπων προς την πυρηνική οικογένεια και αύξανε τις «συναισθηματικές απαιτήσεις, τις οποίες κάθε σύζυγος δικαιούνταν να έχει από τον άλλο», εξυψώνοντας την αφοσίωση στο σύζυγο πάνω από τις υποχρεώσεις προς τους γονείς. Ο Goode ισχυρίστηκε ότι αυτά τα ιδανικά θα επισκίαζαν αναπόφευκτα τις άλλες μορφές γάμου, όπως την πολυγαμία. Η μονογαμία θα γινόταν το καθολικό πρότυπο σε όλο τον κόσμο.

Η ιδεολογία του γάμου από έρωτα, σύμφωνα με τον Goode, «είναι ριζοσπαστική και καταρρίπτει τις παλαιότερες παραδόσεις σχεδόν σε όλες τις κοινωνίες». «Διακηρύσσει το δικαίωμα του ατόμου να επιλέγει το δικό του σύντροφο... Επιβεβαιώνει την αξία του ατόμου έναντι των περιουσιακών στοιχείων που κληρονομούνται ή της εθνικής ομάδας». Με αυτή την έννοια, είναι ιδιαίτερα ελκυστική «στους διανοούμενους, τους νέους, τις γυναίκες και τους μειονεκτούντες».

Ο Goode παρουσίασε ένα εντυπωσιακό πλήθος στοιχείων και ερευνών για να στηρίξει το επιχειρήματά του, ότι ο σύγχρονος γάμος από έρωτα κέρδιζε έδαφος σε όλο τον κόσμο.⁴⁷ Η μοναδική ευρύτερη περιοχή που παρέλειψε ήταν η Λατινική Αμερική,

46 Τα αποσπάσματα και τα στοιχεία σε αυτήν και τις επόμενες παραγράφους προέρχονται από το Goode, *World Revolution*.

47 Η έρευνα από τη δεκαετία του 1960 επιβεβαιώνει ότι η παρατήρηση του Goode σχετικά με την εξάπλωση του νέου συστήματος του γάμου σε άλλες εκβιομηχανιζόμενες χώρες, όπως η Ιαπωνία, ήταν σωστή. Στις αρχές του εικοστού αιώνα, η Ιαπωνία είχε σχετικά υψηλά ποσοστά διαζυγίων και γεννήσεων εκτός γάμου, ενώ οι γυναίκες είχαν σημαντική συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό τόσο του αγροτικού όσο και του βιομηχανικού τομέα. Ωστόσο, τα διαζύγια και οι γεννήσεις εκτός γάμου μειώθηκαν παράλληλα με την εκβιομηχάνιση της Ιαπωνίας το πρώτο τρίτο του εικοστού αιώνα. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, υποστηρίζει ο κοινωνιολόγος Yamada Masahiro, ο «περιορισμός της γυναίκας στο σπίτι» εξελίχθηκε σε εθνική πολιτική, με νομοθεσία κοινωνικής πρόνοιας, φορολογικές πολιτικές και ανεπίσημες πρακτικές

όπου τα μητρώα γάμων ήταν ιδιαίτερα ανομοιογενή και ασυνεπή. Αυτή ήταν μια σημαντική παράλειψη, καθώς θα ήταν δύσκολο να εντάξει τη διαδεδομένη επικράτηση της συμβίωσης στη Λατινική Αμερική μέσα στο σχέδιο γραμμικής εξέλιξης προς την καθολική μονογαμία.⁴⁸

Ωστόσο, με βάση τα δεδομένα που είχαν στη διάθεσή τους, ο Goode και άλλοι κοινωνιολόγοι της δεκαετίας του 1950 και των αρχών του 1960 θεωρούσαν ότι τίποτα δεν μπορούσε να αμφισβητήσει την πρωτοκαθεδρία του γάμου ή τη διατήρηση της οικογένειας με τον άντρα κουβαλητή. Ο Goode αναγνώρισε ότι η σύγχρονη οικονομία έδινε στις γυναίκες πρωτόγνωρη διαπραγματευτική ισχύ, επειδή για πρώτη φορά μπορούσαν να εργάζονται ανεξάρτητα από την οικογένειά τους και δικαιούνταν από το νόμο να κρατούν τα χρήματα που κέρδιζαν. Προέβλεψε όμως ότι αυτό δεν θα κλόνιζε την οικογένεια με τον άντρα κουβαλητή, επειδή η κοινωνία σαφώς χρειαζόταν τις γυναίκες στο σπίτι για να μεγαλώνουν τα παιδιά κι επειδή «οι οικογένειες συνεχίζουν να ανατρέφουν τις κόρες τους, έτσι ώστε να δείχνουν μέτριο ενδιαφέρον για μια σταδιοδρομία πλήρους απασχόλησης»⁴⁹.

προσλήψεων, οι οποίες πρόσφεραν ειδικά προνόμια στις οικογένειες που αποτελούνταν από έναν εργαζόμενο άντρα και μια νοικοκυρά πλήρους απασχόλησης.

Οι γάμοι από έρωτα και όχι με συνοικέσιο στην Ιαπωνία, αν και λιγότερο διαδεδομένοι απ' ό,τι στη Δύση, άρχισαν να αυξάνονται τη δεκαετία του 1950, το ίδιο και η αξία που απέδιδαν τα άτομα στην οικογενειακή ζωή, ένα μοντέλο που κατέληξε να λέγεται «η θεωρία του σπιτιού μου» στα ιαπωνικά. Σχεδόν όλες οι γυναίκες της μεταπολεμικής εποχής παντρεύονταν σε ηλικία είκοσι ενός ως είκοσι πέντε ετών και έκαναν δύο ή τρία παιδιά πριν από την ηλικία των τριάντα.

Ωστόσο, ο γάμος με τον άντρα κουβαλητή συνέχισε να παρουσιάζει σημαντικές πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα στη Δύση και την Ιαπωνία τη δεκαετία του 1950. Το ιδεώδες της γαπωνέζικης πυρηνικής οικογένειας ήταν περισσότερο επικεντρωμένο στα παιδιά παρά στο ζευγάρι. Επιπλέον, εξαιτίας των κοινωνικών υποχρεώσεων των Γαπωνέζων εργαζόμενων, εκτός από το απαιτητικό ωράριο, οι σύζυγοι και τα παιδιά συχνά έπαιρναν τα «οικογενειακά» γεύματα χωρίς την παρουσία του συζύγου. Επίσης, οι δεσμοί με τους γονείς παρέμειναν ισχυροί, παρεμποδίζοντας την ελεύθερη επιλογή συζύγου και την ανάπτυξη της ιδιωτικής ζωής του ζευγαριού μετά το γάμο. Ακόμα και σήμερα, οι ηλικιωμένοι γονείς είναι πολύ πιο πιθανό να μένουν με ένα από τα παντρεμένα ενήλικα παιδιά τους στην Ιαπωνία παρά στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική. Ακόμη, παρότι η συχνότητα των γάμων από έρωτα αυξήθηκε με γρήγορους ρυθμούς μετά το 1940, μόλις το 1965 οι γάμοι αυτοί ξεπέρασαν σε αριθμό τους γάμους με συνοικέσιο στην Ιαπωνία. Louise Tilly, *Industrialization and Gender Inequality* (Washington, D.C.: American Historical Association, 1993), σ. 38, Noriko Iwai, "Divorce in Japan" στο R. Robin Miller (επιμ.), *With This Ring: Divorce, Intimacy, and Cohabitation from a Multicultural Perspective* (Stamford, Conn.: JAI Press, 2001), Yamada Masahiro, *The Japanese Family in Transition* (Tokyo: Foreign Press Center, 1998), Yamada Masahiro, "The Housewife: A Dying Breed?" *JapanEcho* (April 2001), σ. 56, Kathleen Uno, *Passages to Modernity: Motherhood, Childhood, and Social Reform in Early Twentieth Century Japan* (Honolulu: University of Hawaii Press, 1999), Peter Stearns, *Gender in World History* (New York: Routledge, 2000), σ. 108-110, Susan Mann, *East Asia (China, Japan, Korea)* (Washington, DC.: American Historical Association, 1999), σ. 35, Gail Lee Bernstein (επιμ.), *Recreating Japanese Women, 1600-1945* (Berkeley: University of California Press, 1991), Larry Carney and Charlotte O'Kelly, "Women's Work and Women's Place in the Japanese Economic Miracle" στο Kathryn Ward (επιμ.), *Women Workers and Global Restructuring* (Ithaca, N.Y.: ILR Press, 1990).

⁴⁸ Susan de Vos, "Nuptiality in Latin America" στο Miller (επιμ.), *With This Ring*.

⁴⁹ Για τα αποσπάσματα σε αυτή και την επόμενη παράγραφο, βλ. Goode, *World Revolution*, σ. 16, 62-65, 372-373.

Παρά τα νομικά οφέλη που αποκόμισαν οι γυναίκες και τη «ριζοσπαστική» γοητεία που είχε η ιδεολογία της αγάπης για τους νέους και τις γυναίκες, ο Goode κατέληξε ότι η αποσταθεροποιητική «πλήρης ισότητα» δεν ήταν γραφτό να συμβεί. Ισχυριζόταν πως οι γυναίκες δεν είχαν γίνει πιο «προσανατολισμένες προς την καριέρα» από το 1900 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Στην έρευνα των παγκόσμιων τάσεων που δημοσίευσε, έκτασης 380 σελίδων, ο Goode δεν κατέγραψε την παραμικρή ένδειξη που να υποδηλώνει ότι οι γυναίκες μπορεί μελλοντικά να ενδιαφέρονταν περισσότερο για μια καριέρα.

Οι περισσότεροι κοινωνικοί επιστήμονες συμφωνούσαν με τον Goode, ότι η οικογένεια του 1950 αντιπροσώπευε το κύμα του μέλλοντος. Πίστευαν μάλιστα ότι η ιστορία του γάμου είχε φτάσει στο απώγειό της στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, και ότι ο υπόλοιπος κόσμος γρήγορα θα κατέληγε στο ίδιο σημείο. Ακόμα και μέχρι το 1963, τίποτα δεν φαινόταν πιο προφανές στους περισσότερους ειδικούς περί οικογένειας και στην κοινή γνώμη από την πρωτοκαθεδρία του γάμου στη ζωή των ανθρώπων και τη μονιμότητα της οικογένειας με τον άντρα κουβαλητή.

Κι όμως, στον ορίζοντα είχαν ήδη αρχίσει να μαζεύονται τα πρώτα σύννεφα.

Όταν η διαρκής ευημερία έστρεψε την προσοχή των ανθρώπων από την ευγνωμοσύνη για την επιβίωση σε μια επιθυμία για μεγαλύτερη προσωπική ικανοποίηση...

Όταν η αναπτυσσόμενη οικονομία της δεκαετίας του 1960 χρειάστηκε τις γυναίκες τόσο, ώστε να τους προσφέρει ένα μισθό ικανό για να ζήσουν...

Όταν τα έτοιμα φαγητά και τα πουκάμισα που δεν χρειάζονταν σιδέρωμα αλάφρυναν τη δουλειά της νοικοκυράς, αλλά και επέτρεψαν στους άντρες να ζουν άνετα—έστω και λίγο πρόχειρα—ως εργένηδες...

Όταν η εφεύρεση του αντισυλληπτικού χαπιού επέτρεψε στη σεξουαλικοποίηση της αγάπης να ξεχειλίζει από το φράγμα του γάμου...

Όταν, με τον πληθωρισμό της δεκαετίας του 1970, ήταν πιο δύσκολο για έναν άντρα να συντηρεί μόνος του μια οικογένεια...

Όταν όλα αυτά τα ρεύματα συναντήθηκαν, ο γάμος από έρωτα με τον άντρα κουβαλητή βρέθηκε στο μάτι του κυκλώνα.

Μέρος Τέταρτο

**Η καταστροφή του φλερτ;
Η κατάρρευση του γνωστού και ισόβιου γάμου**

15. Ο άνεμος της αλλαγής: ο γάμος τις δεκαετίες του 1960 και του 1970

Χρειάστηκαν περισσότερα από εκατόν πενήντα χρόνια για να εδραιωθεί ο γάμος από έρωτα με τον άντρα κουβαλητή ως το κυρίαρχο μοντέλο στη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη. Και χρειάστηκαν λιγότερα από είκοσι πέντε χρόνια για να κατεδαφιστεί. Μόλις οι ειδικοί περί οικογένειας συμπέραναν ότι είχε επιτευχθεί η τέλεια ισορροπία ανάμεσα στις ατομικές ελευθερίες που υποσχόταν ο γάμος από έρωτα και στους απαραίτητους περιορισμούς για την κοινωνική σταθερότητα, τότε οι άνθρωποι άρχισαν να επαληθεύουν στην πράξη τις χειρότερες προβλέψεις των συντηρητικών.

Μέσα σε μόλις δύο δεκαετίες, ο γάμος έχασε το ρόλο που είχε ως το «κυρίαρχο γεγονός» που κυβερνούσε τη σεξουαλική ζωή των νέων ανθρώπων, τους ρόλους που αναλάμβαναν ως ενήλικες, τις επαγγελματικές επιλογές τους, καθώς και τη μετάβασή τους στην πατρότητα και τη μητρότητα. Οι άνθρωποι άρχισαν να παντρεύονται σε μεγαλύτερη ηλικία. Τα ποσοστά των διαζυγίων ανέβηκαν στα ύψη. Το προγαμιαίο σεξ έγινε ο κανόνας. Και η κατανομή εργασίας ανάμεσα στον άντρα κουβαλητή και τη γυναίκα νοικοκυρά, η οποία, σύμφωνα με τους κοινωνιολόγους του 1950 ήταν ζωτικής σημασίας για τη βιομηχανική κοινωνία, διαλύθηκε.¹

Σε πολλούς ανθρώπους της εποχής φαινόταν σαν να είχε έρθει η αλλαγή απ' το πουθενά. «Ήταν η δεκαετία του 1960 – όλη εκείνη η αναταραχή, όλη αυτές οι χαμένες ανταπάτες για την εξουσία και την παράδοση», μου είπε ο Gary, ένας βετεράνος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου σε μια συνέντευξη στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Ο Gary είχε παντρευτεί την κοπέλα του το 1942, όταν εκείνη έμεινε έγκυος. Αλλά «εκτός απ' αυτό», θυμόταν, «είχε μια οικογένεια σαν αυτές του Norman Rockwell»² στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950. Στη συνέχεια, τα τρία παιδιά του συμμετείχαν στο κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα και τις διαμαρτυρίες ενάντια στον

¹ Frank Furstenberg, Jr., «Family Change and Family Diversity», στο Neil Smelser and Jeffrey Alexander (επιμ.), *Diversity and its Discontents* (Princeton: Princeton University Press, 1999).

² Αμερικανός ζωγράφος (1874-1978), που απεικόνισε με τρυφερό τρόπο την καθημερινή ζωή των Αμερικανών, Σ.τ.Μ.

πόλεμο του Βιετνάμ, και άρχισαν να τσακώνονται με τους γονείς τους σχετικά με την απελευθέρωση των γυναικών.

«Για μερικά απ' αυτά τα θέματα έφταιγε το κατεστημένο», μου είπε ο Gary αναπολώντας εκείνη την εποχή, «όπως έλεγαν πάντα τα παιδιά μου. Κατά ένα ποσοστό οφειλόταν στους τρελαμένους ριζοσπαστικούς. Κατά ένα άλλο ήταν απλώς μια διασκεδαστική απελευθέρωση από τις κοινωνικές συμβάσεις του 1950. Κι όμως, δίχασε την οικογένειά μας για ένα διάστημα».

Όταν τον πίεσα για λεπτομέρειες, ο Gary συνειδητοποίησε ότι η όλη κατάσταση είχε ξεκινήσει πριν από τη δεκαετία του 1960. Ήδη το 1958, η δεκαεξάχρονη κόρη του Florence τσακωνόταν μαζί του για τα πάντα, από τον Ψυχρό Πόλεμο μέχρι τη φυλετική ενσωμάτωση και το ροκ-εντ-ρολ και, πάνω απ' όλα, για την ώρα που έπρεπε να επιστρέφει στο σπίτι. Αρκετές φορές στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 ο Gary γύριζε σπίτι απ' τη δουλειά κι έβρισκε τη γυναίκα του να κλαίει στην κρεβατοκάμαρα, ενώ τα πιάτα του πρωινού ήταν ακόμα άπλυτα. Αυτή δεν ήταν η οικογένεια που είχε φανταστεί, όταν παντρεύτηκε το μαθητικό του έρωτα, όταν αγόρασε ένα σπίτι στα προάστια μετά τον πόλεμο κι όταν μεγάλωνε τα τρία παιδιά του, με διαφορά ηλικίας δύο χρόνων μεταξύ τους, «σε ένα ωραίο περιβάλλον – πολύ καλύτερο απ' αυτό όπου μεγάλωσα εγώ».

«Η Florence είχε δίκιο στο θέμα της φυλετικής ένταξης», είπε εκ των υστέρων. «Υπήρχαν παιδιά στον Νότο που τα χτυπούσαν, ή και τα σκότωναν, επειδή προσπαθούσαν να πάνε σχολείο. Κι εμείς οι μεγάλοι καθόμασταν και ανησυχούσαμε για την ανηθικότητα του ροκ-εντ-ρολ. Τα παιδιά τουλάχιστον έκαναν κάτι γι' αυτό. Αλλά, Θεέ μου, μπορούσαν να γίνουν τόσο ξεροκάφαλα».

Αναπολώντας εκείνη την εποχή, ο Gary πίστευε ότι ίσως οι γονείς του 1950 είχαν αποκτήσει αυτό που επιθυμούσαν και τώρα πλήρωναν το τίμημα. «Αναθρέψαμε τα παιδιά μας έτσι ώστε να σκέπτονται ότι ήταν μια νέα γενιά που θα τα έκανε όλα καλύτερα απ' όσο μπορέσαμε εμείς. Δεν περιμέναμε όμως ότι θα προσπαθούσαν να ξαναφτιάξουν κι εμάς τους ίδιους. Τα πράγματα απλώς ξέφυγαν απ' τον έλεγχο τη δεκαετία του 1960 – όχι μόνο τα παιδιά, αλλά όλα τα πράγματα». Σε αυτά συμπεριλάμβανε, όπως αποδείχθηκε, και το δικό του γάμο. Παρά τα συχνά κλάματα της γυναίκας του, ο Gary έπεσε απ' τα σύννεφα, όταν εκείνη του ζήτησε διαζύγιο μετά από τριάντα ένα χρόνια γάμου.

Όπως έγινε και στην οικογένεια του Gary, μετά τα πολιτικά κινήματα κατά των διακρίσεων και του πολέμου στο Βιετνάμ τη δεκαετία του 1960, ακολούθησε μια διαμάχη που εξελίχθηκε πολύ πιο κοντά στο σπίτι, μια επίθεση ενάντια στο σύνολο των πεποιθήσεων της δεκαετίας του 1950 σχετικά με τους ρόλους της γυναίκας, το φλερτ και το γάμο. Το 1968, οι υποστηρικτές της γυναικείας απελευθέρωσης φηγούρισαν στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων όλης της χώρας, καθώς πετούσαν κορσέδες,

στηθόδεσμούς και εικόνες που «υποβίβαζαν» τις γυναίκες σε «σεξουαλικά αντικείμενα» μέσα σε έναν κάδο απορριμμάτων, έξω από το κτίριο όπου γινόταν ο διαγωνισμός ομορφιάς για την ανάδειξη της Μις Αμερική. Την επόμενη χρονιά, οι Redstockings, μια μικρή ριζοσπαστική φεμινιστική ομάδα στη Νέα Υόρκη, κυκλοφόρησαν μια προκήρυξη που δήλωνε ότι ο γάμος μετέτρεπε τις γυναίκες σε «μηχανές αναπαραγωγής» και «οικιακές βοηθούς». Την ίδια χρονιά, μια συνηθισμένη επιδρομή της αστυνομίας στο Stonewall Inn, ένα γκέι μπαρ στη Νέα Υόρκη, πυροδότησε κανονική εξέγερση, οδηγώντας μέσα σε λίγες εβδομάδες στην ίδρυση του Μετώπου για την Απελευθέρωση των Γκέι (Gay Liberation Front).

Όλα τα παλιά ήθη και έθιμα βάλλονταν από παντού. Το 1972, το μπεστ-σέλερ των Nena και George McNeil με τίτλο Open Marriage (Ανοιχτός γάμος) υπονοούσε ότι μερικά ζευγάρια μπορεί να ανέχονταν τις εξωσυζυγικές σχέσεις στα πλαίσια μιας ειλικρινούς και ανοιχτής σχέσης. Τα λαϊκά γυναικεία περιοδικά συζητούσαν τα υπέρ και τα κατά μιας στραβοτιμονιάς στη σχέση ή της ανταλλαγής συντρόφων σε ένα γάμο. Μερικοί ριζοσπαστικοί φεμινιστές ισχυρίζονταν ότι και η ίδια η τεκνοποίηση είχε έναν έμφυτα καταπιεστικό χαρακτήρα και ότι οι γυναίκες θα απελευθερώνονταν μόνον αν αναπτύσσονταν τεχνητές μήτρες.³

Η ιδέα ότι ο «παραδοσιακός» γάμος ανατράπηκε από τους επαναστάτες του 1960 σίγουρα συνθέτει μια δραματική ιστορία. Πολλές όμως από τις δυνάμεις που μεταμόρφωσαν το γάμο τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 υπέβασκαν ήδη κάτω από την επιφάνεια τη δεκαετία του 1950, ενώ άλλες αλλαγές πυροδοτήθηκαν τις επόμενες δεκαετίες από ανθρώπους που δεν είχαν καμία πρόθεση να αμφισβητήσουν τα παραδοσιακά συζυγικά πρότυπα.

Το βάθος και η επιρροή του ριζοσπαστισμού στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970 συχνά μεγαλοποιούνται. Οι πιο ακραίες επιθέσεις κατά της μονογαμίας και του γάμου ήταν συνήθως ένα ακόμα επεισόδιο του φαινομένου που ο σεξουαλικός μεταρρυθμιστής της δεκαετίας του 1920 Floyd Dell είχε αποκαλέσει «ιδεολογική υπερανάπληρωση», δηλαδή μια προσπάθεια ρήξης με το παρελθόν, υιοθετώντας μια εντελώς αντιδιαμετρική κατεύθυνση. Μέσα σε λίγα χρόνια, πολλοί υπέρμαχοι των πιο ακραίων θέσεων υπαναχωρούσαν. Η Nena McNeil έγραψε το 1977 ότι μερικές από τις ιδέες του βιβλίου Open Marriage ήταν μη ρεαλιστικές και εξτρεμιστικές. «Στη βιασύνη μας να διορθώσουμε τις προφανείς ανεπάρκειες της παλιάς τάξης πραγμάτων στο γάμο», έγραψε, «μαζί με τα ξερά κάψαμε και τα χλωρά»⁴.

³ Nena McNeil and George McNeil, *Open Marriage: A New Life Style for Couples* (New York: M. Evans, 1972), Shulameth Firestone, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution* (New York: William Morrow, 1970). Για μια περιγραφή του γυναικείου κινήματος, βλ. Sara Evans, *Rising Tide: How Women Changed America at Century's End* (New York: Free Press, 2003).

⁴ Απόσπασμα στο Arlene Skolnick, *Embattled Paradise* (New York: Basic Books, 1991), σ. 139.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, οι περισσότερες γυναίκες εξακολουθούσαν να μην υποστηρίζουν ούτε και τις πιο μετριοπαθείς ιδέες περί γυναικείας απελευθέρωσης. Και μέχρι το 1968, τα δύο τρίτα των γυναικών ηλικίας από δεκαπέντε ως δεκαεννέα ετών, και σχεδόν άλλες τόσες ηλικίας είκοσι ως είκοσι τεσσάρων, εξακολουθούσαν να περιμένουν ότι θα γίνουν νοικοκυρές πλήρους απασχόλησης. Σύμφωνα με μια δημοσκόπηση του 1970, περισσότερα από τα τρία τέταρτα των παντρεμένων γυναικών ηλικίας κάτω των σαράντα πέντε ετών δήλωναν ότι ο καλύτερος γάμος ήταν εκείνος, στον οποίο η γυναίκα έμενε σπίτι και μόνον ο άντρας εργαζόταν.⁵

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, η οργανωμένη εκστρατεία ενάντια στις αλλαγές που είχαν επέλθει στους φυλετικούς ρόλους και τα σεξουαλικά πρότυπα βρισκόταν στο απόγειό της. Η δεξιά ακτιβίστρια Phyllis Schlafly ηγήθηκε μιας επιτυχημένης μάχης ενάντια στην επικύρωση της Τροπολογίας των Ίσων Δικαιωμάτων. Όταν η Κομητεία Ντέιντ στη Φλόριντα ψήφισε μια διάταξη που απαγόρευε τις διακρίσεις με βάση το σεξουαλικό προσανατολισμό, η πρώην Μις Αμερική Anita Bryant και ο αιδεσιμότατος Jerry Falwell, μελλοντικός ιδρυτής του –δικής του έμπνευσης– κινήματος της Ηθικής Πλειοψηφίας (Moral Majority), ξεκίνησαν μια εκστρατεία για την κατάργηση όλων των νόμων που υπαγόρευαν την ίση μεταχείριση εκείνων που η Bryant αποκαλούσε «αυτά τα ανθρώπινα σκουπίδια». Ο Falwell προειδοποίησε ότι οι «λεγόμενοι γκέι προτιμούν να σε σκοτώσουν παρά να σε κοιτάζουν»⁶. Νέες ομάδες ιδρύθηκαν για να υποστηρίξουν τον «παραδοσιακό» γάμο, ενώ κάθε άρθρο που έφερε την υπογραφή μιας «αναμορφωμένης» ή μετανοημένης φεμινίστριας είχε σχεδόν εξασφαλισμένη τη δημοσίευση.

Παρ' όλα αυτά, ο ρυθμός των αλλαγών στις συζυγικές συμπεριφορές επιταχύνθηκε μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970, αν και η πλειοψηφία των ανθρώπων που υιοθετούσαν «ριζοσπαστικές» νέες συμπεριφορές δεν είχαν ακούσει ποτέ τις ριζοσπαστικές κριτικές κατά του γάμου και των φυλετικών προτύπων ή διαφωνούσαν μαζί τους. Οι περισσότερες γυναίκες άλλαζαν στάση απέναντι στη δουλειά, το γάμο και το διαζύγιο, μόνον αφού οι ίδιες είχαν αρχίσει να εργάζονται ή είχαν βιώσει ένα διαζύγιο. Το 1980, ακόμα και η Anita Bryant, η οποία είχε πλέον χωρίσει, δήλωσε στο περιοδικό *Ladies' Home Journal*: «Υποθέτω ότι μπορώ να καταλάβω καλύτερα το θυμό και την απογοήτευση των γκέι και των φεμινιστών»⁷.

Είναι αδύνατο να ιεραρχήσουμε τακτικά όλους τους παράγοντες που οδήγησαν στις ανακατατάξεις της κοινωνικής και πολιτικής ζωής την περίοδο 1960-1990, καθώς και στη μεταμόρφωση –στην πορεία– του ίδιου του γάμου. Μερικές φορές,

5 McLaughlin et al., *The Changing Lives of American Women* (βλ. κεφ. 13, σημ. 9).

6 Απόσπασμα στο D'Emilio and Freedman, *Intimate Matters*, σ. 346-347 (βλ. κεφ. 10, σημ. 6).

7 McLaughlin et al., *The Changing Lives of American Women*, σ. 169, Cliff Jahr, "Anita Bryant's Startling Reversal", *Ladies' Home Journal* (Δεκέμβριος 1980), σ. 68.

είναι δύσκολο ακόμα και να πούμε ποιες αλλαγές ήταν οι αιτίες και ποιες τα αποτελέσματα της μεταμόρφωσης. Ωστόσο, οι αλλαγές δεν πραγματοποιήθηκαν από μία μόνο γενιά ή από μια συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία.⁸

Μια τόσο απλοϊκή άποψη αγνοεί το γεγονός ότι ήδη από τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα υπήρχαν άνθρωποι που προειδοποιούσαν ότι αν η προσωπική ευτυχία γινόταν ο στόχος του γάμου, αυτό μπορούσε να καταστρέψει τη σταθερότητα του ίδιου του θεσμού. Και τη δεκαετία του 1920 έγινε απόλυτα ξεκάθαρο ότι η οικειότητα και η σεξουαλική ολοκλήρωση ως κριτήρια για έναν επιτυχημένο γάμο είχαν ένα ισχυρό ανατρεπτικό δυναμικό. Η κρίση του 1920 πέρασε σε δεύτερη μοίρα εξαιτίας της Μεγάλης Ύφεσης του 1930 και της αναταραχής που προκάλεσε ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. Όταν όμως η ειρήνη και η ευημερία επέστρεψαν, τη δεκαετία του 1950, οι προσδοκίες για αυτοεκπλήρωση και σεξουαλική ικανοποίηση επανήλθαν στο προσκήνιο και υιοθετήθηκαν από πολύ περισσότερους ανθρώπους απ' όσους είχαν τολμήσει να τρέφουν τέτοιες ελπίδες στο παρελθόν. Όπως προέβλεψε ο ψυχολόγος Abraham Maslow το 1954, μόλις ικανοποιήθηκαν οι βασικές ανάγκες των ανθρώπων για επιβίωση και σωματική ασφάλεια, οι υλικές ανάγκες άρχισαν να εκτοπίζονται για χάρη «αναγκών υψηλότερου επιπέδου», όπως η ατομική έκφραση και οι σχέσεις υψηλής ποιότητας.⁹ *γυναικα*

Οι άντρες και οι γυναίκες προσπάθησαν αρχικά να βρουν την πληρότητα στο σπίτι. Όταν όμως ο γάμος δεν ικανοποιούσε τις αυξημένες προσδοκίες τους, η δυσaréσκεια τους μεγάλωνε αντίστοιχα. Όσο περισσότερο οι άνθρωποι έλπιζαν να βρουν προσωπική ευτυχία μέσα στο γάμο, τόσο πιο επικριτικοί γίνονταν απέναντι σε «κενές» ή μη ικανοποιητικές σχέσεις.¹⁰

Αναλογιζόμενοι τη ζωή τους μερικές δεκαετίες αργότερα, όσοι είχαν γάμους με τον άντρα κουβαλητή τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 είπαν στις συνεντεύξεις

8 Σε γενικές γραμμές, οι νέες ιδέες και συμπεριφορές έγιναν δεκτές πρώτα από τους ανθρώπους που ασκούσαν γενικά κριτική στο κατεστημένο, όπως οι ακτιβιστές φοιτητές. Σύντομα όμως έχασαν την αρχική τους συσχέτιση με το ριζοσπαστισμό, ακόμα και με το κίνημα υπέρ του διαχωρισμού Εκκλησίας-κράτους. Τη δεκαετία του 1960, οι καθολικοί αποδέχθηκαν το αντισυλληπτικό χάπι το ίδιο πρόθυμα με τους προτεστάντες. Ο Ρόναλντ Ρέικγαν, ο πρώτος πρόεδρος των ΗΠΑ με κεντρικό θέμα της προεκλογικής εκστρατείας του τις οικογενειακές αξίες, ήταν επίσης και ο πρώτος διαζευγμένος πρόεδρος στην ιστορία. Τη δεκαετία του 1980, η αποδοχή του περιστασιακού σεξ ήταν εξίσου διαδεδομένη τόσο ανάμεσα στους οπαδούς όσο και ανάμεσα στους πολέμιους της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ. Τη δεκαετία του 1990, τα ποσοστά διαζυγίων στους ευαγγελιστές ήταν τόσο υψηλά όσο και στο σύνολο του πληθυσμού.

9 Abraham Maslow, *Motivation and Personality* (New York: Harper & Row, 1954). Σχετικά με την «πρόβα τζενεράλε» των ατομιστικών αξιών και της σεξουαλικής ικανοποίησης κατά τη δεκαετία του 1920, βλ. Francesca Cancian, *Love in America: Gender and Self-Development* (New York: Cambridge University Press, 1987).

10 Για μια αναλυτική επιχειρηματολογία σχετικά με το πώς ο εκσυγχρονισμός και η εκβιομηχάνιση αυξάνουν τις προσδοκίες των ανθρώπων για προσωπική ικανοποίηση και ατομική αυτονομία, βλ. Ronald Inglehart and Pippa Norris, *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World* (New York: Cambridge University Press, 2003).

τους με ερευνητές ότι η κατανομή εργασίας, η οποία έλπιζαν ότι θα τους πρόσφερε πληρότητα, είχε διχάσει τόσο τη ζωή τους, που η οικειότητα είχε γίνει δύσκολη, αν όχι αδύνατη. Ιδιαίτερα οι γυναίκες είχαν τις περισσότερες πιθανότητες να μετανιώσουν για τις επιλογές τους. Από τις γυναίκες που έδωσαν συνεντεύξεις στα τέλη του 1950 και στις αρχές του 1960, ακόμα και αυτές που ήταν ευχαριστημένες με το γάμο τους πάντα ήθελαν μια διαφορετική ζωή για τις κόρες τους. Όταν πρόκειται για την κόρη της, δήλωσε μια γυναίκα το 1957, «σίγουρα δεν θέλω να γίνει απλώς μια νοικοκυρά όπως εγώ». Μια άλλη εξήγησε στους ερευνητές του 1958 ότι έλπιζε οι κόρες της να «είναι πιο ανεξάρτητες από μένα». Μια τρίτη, που έδωσε συνέντευξη το 1959, είπε σχεδόν το ίδιο πράγμα: «Θέλω να έχουν και κάποιο άλλο στόχο στη ζωή εκτός απ' το να γίνουν νοικοκυρές. Θα ήθελα να τις δω να έχουν μια ζωή, όπου δεν τελειώνουν όλα στο σπίτι»¹¹.

Τι ενδιαφέρον μοτίβο, και με τι ενδιαφέρουσες συνέπειες για το μέλλον! Σύμφωνα με μια δημοσκόπηση της εταιρείας Gallup του 1962, οι παντρεμένες Αμερικανίδες ήταν πολύ ικανοποιημένες από τη ζωή τους. Ωστόσο, μόνο το 10% των γυναικών ήθελαν για τις κόρες τους την ίδια ζωή με εκείνες. Αντίθετα, ήθελαν οι κόρες τους να αναβάλλουν το γάμο και να μορφωθούν περισσότερο.

Αυτά τα αισθήματα δεν ήταν μια συνειδητή επιδοκιμασία του φεμινισμού. Οι νοικοκυρές του 1950 που ήθελαν κάτι διαφορετικό για τα κορίτσια τους δεν περίμεναν από εκείνες να επιλέξουν μια ισόβια καριέρα. Ήθελαν όμως περισσότερες δυνατότητες ατομικής έκφρασης για τα παιδιά τους απ' όσες πρόσφερε στις ίδιες η ζωή. Έτσι, ενθάρρυναν τις κόρες τους να έχουν μια συμπεριφορά, η οποία, σε συνδυασμό με τις οικονομικές και πολιτικές αλλαγές του 1960 και του 1970, κατέληξε να ανατρέψει τα φυλετικά και συζυγικά πρότυπα της δεκαετίας του 1950.

Οι άντρες είχαν τα δικά τους παράπονα από την τυπική οικογενειακή διάταξη του 1950. Η Barbara Ehrenreich υποστηρίζει ότι, στην πραγματικότητα, οι άντρες και όχι οι γυναίκες ήταν αυτοί που επαναστάτησαν πρώτοι ενάντια στο γάμο με τον άντρα κουβαλητή. Ακόμα και πριν από το 1963, όταν η Betty Friedan εξέφρασε τη δυσανεξία της παγιδευμένης νοικοκυράς, στο βιβλίο της *The Feminine Mystique* (Το μυστήριο της θηλυκότητας), οι άντρες ανέλυαν τα παράπονα του παγιδευμένου κουβαλητή. Το 1963, η Friedan περιέγραψε τη μοναξιά και την αλλοτρίωση της νοικοκυράς ως «το πρόβλημα που δεν έχει όνομα. Οι άντρες όμως είχαν δώσει όνομα στο πρόβλημα του αλλοτριωμένου κουβαλητή πριν από μία δεκαετία. Το έλεγαν κοινωνικές συμβάσεις. Στο μπεστ-σέλερ του με τίτλο *Must You Conform?* (Πρέπει να συμβιβαστείς;), που κυκλοφόρησε το 1955, ο Robert Lindner έγραφε ότι όταν ένας άντρας

11 John Clausen, *American Lives: Looking Back at the Children of the Great Depression* (New York: Free Press, 1993). Σχετικά με τα αποσπάσματα σ' αυτή την παράγραφο και τη δημοσκόπηση στην επόμενη παράγραφο, βλ. Jessica Weiss, *To Have and to Hold*, σ. 108, 206, καθώς και σημ. 7, σ. 278 (βλ. κεφ. 13, σημ. 29).

προσπαθούσε να ανταποκριθεί σε όλες τις κοινωνικές προσδοκίες στη δουλειά και το σπίτι, γινόταν «σκλάβος στο μυαλό και το σώμα... ένα χαμένο πλάσμα χωρίς ξεχωριστή ταυτότητα». Στο βιβλίο του *The Crack in the Picture Window* (Η ρωγμή στη βιτρίνα της εικόνας), που κυκλοφόρησε το 1957, ο John Keats περιέγραψε τα προάστια ως «φυλακές της ψυχής»¹².

Το 1953, ο Hugh Hefner ίδρυσε το περιοδικό *Playboy* για να γίνει μια φωνή εξέγερσης ενάντια στις οικογενειακές ευθύνες του αρσενικού. Ο Hefner παρακινούσε τους άντρες να «απολαμβάνουν τις χαρές που έχει να προσφέρει το θηλυκό, χωρίς να εμπλέκονται συναισθηματικά» – ή, ακόμα χειρότερα, χωρίς να αναλαμβάνουν την οικονομική ευθύνη. Στο πρώτο τεύχος του *Playboy*, ένα άρθρο με τίτλο «Η Μις Χρυσοθήρας 1953» καταφερόταν εναντίον των γυναικών που περίμεναν από τους άντρες να τις συντηρούν. Ένα άλλο άρθρο της ίδιας χρονιάς θρηνούσε για τον αριθμό των «θλιβερών, πειθαρχημένων συζύγων που βαδίζουν με κόπο σε κάθε γυναικοκρατούμενο δρόμο αυτής της γυναικοκρατούμενης χώρας». Το 1956, το περιοδικό πουλούσε πάνω από ένα εκατομμύριο αντίτυπα κάθε μήνα.¹³

Το μεγάλο τμήμα του πληθυσμού που ενστερνιζόταν τα ιδανικά της συζυγικής οικειότητας του 1950 ήταν εξίσου δυσανεκτικό με όσους αποστασιοποιούνταν απ' αυτά. Η ιστορικός Eva Moskowitz υποστηρίζει ότι οι ίδιες στήλες συμβουλών που προσπαθούσαν να βοηθήσουν τις παντρεμένες γυναίκες να σώσουν το γάμο τους τούς δίδασκαν επίσης πώς να εκφράζουν τα παράπονά τους. Παράλληλα με τα μαθήματα θηλυκότητας και οικιακής οικονομίας, τα γυναικεία περιοδικά του 1950 και του 1960 καλλιεργούσαν μια «συζήτηση περί δυσανεξίας», προάγοντας την οικειότητα και την αυτοεκπλήρωση ως σκοπό του γάμου. Διαβάζοντας πώς θα έπρεπε να είναι ο γάμος τους, πολλές γυναίκες ανακάλυψαν πώς δεν ήταν τελικά ο γάμος τους.¹⁴

Ήδη από το 1957, τα ποσοστά των διαζυγίων ξανάρχισαν να αυξάνονται στις ΗΠΑ και σε πολλές άλλες χώρες. Στην πραγματικότητα, ένα στα τρία ζευγάρια Αμερικανών που παντρεύτηκαν τη δεκαετία του 1950 κατέληξε στο διαζύγιο.¹⁵

Αυτή η αύξηση των διαζυγίων άρχισε πολύ πριν από τη νομιμοποίηση του συναινετικού διαζυγίου, τη δεκαετία του 1970. Μέχρι τα τέλη του 1950, οι αιτίες διαζυγίου «λόγω υπαιτιότητας» είχαν γίνει τόσο στερεότυπες σε πολλά δικαστήρια, που ήταν γιά γέλια. Σχεδόν κάθε ενάγων κατέθετε χρησιμοποιώντας περίπου τα ίδια λόγια,

12 Barbara Ehrenreich, *The Hearts of Men: American Dreams and the Flight from Commitment* (New York: Anchor Press, 1983), σ. 12, 30, Keats, απόσπασμα στο Donald Katz, *Home Fires* (New York: HarperCollins, 1992), σ. 121.

13 Ehrenreich, *Hearts of Men*, σ. 30, 42, 47.

14 «It's Good to Blow Your Top»: Women's Magazines and a Discourse of Discontent, 1945-1965», *Journal of Women's History* 8 (1996).

15 Andrew Cherlin, «Should the Government Promote Marriage?», *Contexts* (Fall 2003), Weiss, *To Have and to Hold*.

περιγράφοντας μια συμπεριφορά με ακριβώς τις ελάχιστες απαιτήσεις, ακόμα και με τις ακριβείς νομικές εκφράσεις, που χρειαζόνταν για ένα διαζύγιο λόγω υπαιτιότητας. «Ο αριθμός των βάναντων συζύγων στο Σικάγο, αντρών και γυναικών, που χτυπούν το σύντροφό τους στο πρόσωπο ακριβώς δύο φορές, χωρίς αφορμή και αφήνοντας εμφανή σημάδια, είναι αξιοσημείωτος», παρατήρησε ο συντάκτης μιας μελέτης για το διαζύγιο τη δεκαετία του 1950.¹⁶

Μέχρι τη δεκαετία του 1960, το συναινετικό διαζύγιο, «μεταμφιεσμένο σε διαζύγιο λόγω υπαιτιότητας», είχε ήδη γίνει μια «τυπική νομική διαδικασία» σε πολλές χώρες. Και όταν οι αυξημένες προσδοκίες των γυναικών για αυτοεκπλήρωση άρχισαν να αλληλεπιδρούν με τη μεγαλύτερη οικονομική ανεξαρτησία τους, τα διαζύγια αυξήθηκαν ακόμα περισσότερο. Η διάδοση του συναινετικού διαζυγίου τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 ήταν περισσότερο το αποτέλεσμα παρά η αιτία της αυξανόμενης δυσανεμίας απέναντι στο γάμο.¹⁷

Η εισροή των παντρεμένων γυναικών στο εργατικό δυναμικό ήταν μια ακόμα τάση που είχε τις ρίζες της στη δεκαετία του 1950. Σε όλες τις δεκαετίες του εικοστού αιώνα σημειώθηκε μια αύξηση της αναλογίας των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, ενώ η τάση αυτή επιταχύνθηκε στη μεταπολεμική οικονομία, η οποία διέθετε όλο και περισσότερες κενές θέσεις για χαμηλόμισθους υπαλλήλους και πωλητές. Οι γυναίκες θεωρούνταν ιδανικοί εργαζόμενοι, επειδή δεν οχυρώνονταν πίσω από τα ισχυρά συνδικάτα που κυριαρχούσαν στις βιομηχανίες, και πληρώνονταν λιγότερο από τους άντρες που είχαν οικογένειες να συντηρήσουν.¹⁸

16 Maxine Virtue, *Family Cases in Court* (1956), απόσπασμα στο Katherine Caldwell, "Not Ozzie and Harriet: Postwar Divorce and the American Liberal Welfare State", *Law and Social Inquiry* 23 (1998).

17 Mary Ann Glendon, *The Transformation of Family Law: State, Law, and Family in the United States and Western Europe* (Chicago: University of Chicago Press, 1989).

18 Σχετικά με τη συζήτηση με θέμα την περίπλοκη αλληλεπίδραση ανάμεσα στη γυναικεία απασχόληση και τα δικαιώματα των γυναικών, που περιγράφεται στις επόμενες παραγράφους, βλ. Janet Chafetz, "Chicken or Egg? A Theory of the Relationship between Feminist Movements and Family Change" στο Mason and Jensen, *Gender and Family*, Robert Jackson, *Destined for Equality: The Inevitable Rise of Women's Status* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998), Julia Blackwelder, *Now Hiring: The Feminization of Work in the United States, 1900-1995* (College Station: Texas A&M University Press, 1997), Valerie Oppenheimer, *The Female Labor Force in the United States* (Berkeley: University of California Population Monograph Series, 1970), Alice Kessler-Harris, *Out to Work: A History of Wage-Earning Women in the United States* (New York: Oxford University Press, 1982), Cynthia Harrison, *On Account of Sex: The Politics of Women's Issues, 1945-1968* (Berkeley: University of California Press, 1988), William Chafe, *The Paradox of Change: American Women in the Twentieth Century* (New York: Oxford University Press, 1991), Sara Evans, "The Rebirth of the Women's Movement in the 1960s" στο Kathryn Sklar and Thomas Dublin (επιμ.), *Women and Power in American History*, τόμ. 2: *From 1870* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1991). Για μια πρόσφατη περιγραφή του τρόπου με τον οποίο οι αλλαγές τη δεκαετία του 1950 ενίσχυσαν τη διάδοση της γυναικείας εργασίας και του γυναικείου κινήματος μετά το 1960, βλ. Nancy MacLean, «Postwar Women's History: The "Second Wave" or the End of the Family Wage?» στο Jean-Christophe Agnew and Roy Rosenzweig (επιμ.), *A Companion to Post-1945 America* (Malden, Mass.: Blackwell Publishing, 2002).

Επειδή όμως οι γυναίκες παντρεύονταν τόσο νέες τη δεκαετία του 1950, τελικά απλώς δεν υπήρχαν αρκετές ανύπαντρες γυναίκες για να καλύψουν όλες τις κενές θέσεις εργασίας. Η αντίδραση των επιχειρήσεων ήταν να αναδιοργανώσουν την πολιτική προσλήψεών τους για να απασχολούν και παντρεμένες γυναίκες, ενώ το κράτος χαλάρωσε τις νομικές διατάξεις που παρεμπόδιζαν τη συμμετοχή των γυναικών στην οικονομία. Καθώς περισσότερες σύζυγοι προστέθηκαν στο εργατικό δυναμικό, δημιουργήθηκε μια νέα αγορά με οικιακές ευκολίες, όπως τα ρούχα που δεν χρειαζόνταν σιδερώμα και τα έτοιμα φαγητά, που με τη σειρά τους διευκόλυναν την είσοδο και την παραμονή των συζύγων και μητέρων στο εργατικό δυναμικό.

Όσο οι γυναίκες απασχολούνταν κυρίως σε χαμηλόμισθες εργασίες, συνήθως θεωρούσαν ότι η δουλειά τους απλώς συμπλήρωνε το εισόδημα του συζύγου τους και προσάρμοζαν το χρόνο που αφιέρωναν στην εργασία τους, ανάλογα με τα προγράμματα του συζύγου τους και με τους ρυθμούς της μητρότητας. Οι γυναίκες έπιαναν δουλειά λίγο μετά την ενηλικίωση και την εγκατέλειπαν όσο ανέτρεφαν τα παιδιά τους, για να επιστρέψουν σ' αυτήν όταν τα παιδιά είχαν μεγαλώσει.

Καθώς όμως οι γυναίκες αποκτούσαν περισσότερες ευκαιρίες εργασίας πριν και μετά το γάμο, οι φιλοδοξίες τους μεγάλωναν. Περισσότερες γυναίκες ανέβαλλαν το γάμο για να τελειώσουν το πανεπιστήμιο. Πολλές γυναίκες που δεν ήθελαν να σπουδάσουν ακολουθούσαν τη συμβουλή της μητέρας τους και περνούσαν μερικά χρόνια απολαμβάνοντας τη ζωή του ανύπαντρου εργαζόμενου κοριτσιού, πριν παντρευτούν και «τακτοποιηθούν». Ένα χρόνο πριν η Betty Friedan δώσει μια φεμινιστική χροιά στην ανία της νοικοκυράς, η Helen Gurley Brown, ιδρύτρια του περιοδικού *Cosmopolitan*, έλεγε στις γυναίκες ότι ο γάμος ήταν «μια ασφάλεια για τα χειρότερα χρόνια της ζωής σας. Στα καλύτερα χρόνια σας δεν χρειάζεστε σύζυγο». «Φυσικά και χρειάζεστε έναν άντρα σε κάθε σας βήμα, αλλά συχνά σας κοστίζει λιγότερο συναισθηματικά και είναι πιο διασκεδαστικό να έχετε πολλούς».¹⁹

Καθώς οι γυναίκες έμεναν ανύπαντρες για περισσότερα χρόνια, αποκτώντας εμπειρία στην εργασία και την εκπαίδευση, οι προσωπικές φιλοδοξίες και η αυτοπεποίθησή τους ενισχύνονταν. Το ίδιο συνέβαινε όμως και με την απογοήτευσή τους από τα εμπόδια που εξακολουθούσαν να βρίσκουν στο δρόμο τους. Αυτή η διαφορετική προοπτική άνοιξε το δρόμο για ένα κίνημα υπέρ των δικαιωμάτων των γυναικών με ευρεία βάση, το οποίο θα επιτάχυνε ακόμα περισσότερο την εισροή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και την τριτοβάθμια εκπαίδευση, και μάλιστα με καλύτερους όρους.²⁰

Οι πρωτοπόροι της εξάπλωσης της γυναικείας απασχόλησης τη δεκαετία του 1950

19 Helen Gurley Brown, *Sex and the Single Girl* (New York: Bernard Geis Associates, 1962), σ. 4.

20 Hans-Peter Blossfeld, "Changes in the Process of Family Formation and Women's Growing Economic Independence", και Jenny de Jong Gierveld and Aat Liefbroer, "The Netherlands" στο Blossfeld, *New Role of Women: Family Formation in Modern Societies* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1995).

ήταν γυναίκες με απολυτήριο λυκείου ή και κατώτερη μόρφωση. Η βελτίωση όμως των επαγγελματικών ευκαιριών και ο ευκολότερος ρόλος της νοικοκυράς πλήρους απασχόλησης έκαναν την προοπτική της εργασίας πιο ελκυστική στα μάτια των μορφωμένων παντρεμένων γυναικών της μεσαίας τάξης. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, οι παντρεμένες γυναίκες με πανεπιστημιακή μόρφωση είχαν περισσότερες πιθανότητες πρόσληψης από τις συζύγους με απολυτήριο λυκείου. Οι γυναίκες, των οποίων οι άντρες κέρδιζαν αρκετά για να συντηρήσουν μια οικογένεια είχαν και τις περισσότερες πιθανότητες να απορρίψουν το ρόλο της νοικοκυράς πλήρους απασχόλησης.²¹

Μέχρι να αποκτήσουν οι γυναίκες πρόσβαση σε ασφαλείς και αποτελεσματικές μεθόδους αντισύλληψης, που τους επέτρεπαν να ελέγχουν πότε έκαναν παιδιά και πόσα, υπήρχε ένα όριο στις δυνατότητές τους να αναδιοργανώσουν τη ζωή και το γάμο τους. Και αυτό το φαινόμενο ξεκίνησε τη δεκαετία του 1950, καθώς η Margaret Sanger και οι άλλοι υπέρμαχοι των μεθόδων αντισύλληψης εργάζονταν αδιάκοπα για να βρουν έναν τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες θα μπορούσαν να αποφεύγουν τη σύλληψη χωρίς να χρειάζεται να εξαρτώνται από τη συνεργασία του συντρόφου τους. Η Sanger βοήθησε να χρηματοδοτηθεί η εφεύρεση της αντισύλληψης από το στόμα το 1951. Ωστόσο, το πρώτο αντισυλληπτικό χάπι, το Enovid, διατέθηκε στο εμπόριο μόλις το 1960 και είχε τεράστιο αντίκτυπο, αλλάζοντας για πάντα τη σχέση ανάμεσα στο σεξ και την αναπαραγωγή.

Η επανάσταση της αντισύλληψης του 1960 αποτελούσε μια πιο δραματική ρήξη με την παράδοση από τη λεγόμενη σεξουαλική επανάσταση, η οποία είχε ξεκινήσει ουσιαστικά ογδόντα χρόνια νωρίτερα. Το προγαμιαίο σεξ αυξανόταν αργά αλλά σταθερά από το 1880 μέχρι το 1940. Τη δεκαετία του 1950 σημειώθηκε μια ιδεολογική αντίδραση στη σεξουαλική ελευθεριότητα της εποχής του πολέμου αλλά, όσο προχωρούσε η δεκαετία, πολλές γυναίκες αποδέχθηκαν αυτό που μερικοί ερευνητές αποκαλούν μεταβατικό σεξουαλικό πρότυπο. Το προγαμιαίο σεξ έφτασε να θεωρείται αποδεκτό τόσο για τους άντρες, στις περισσότερες περιπτώσεις, όσο και τις γυναίκες, εφόσον ήταν ερωτευμένες.

Οι γυναίκες εκείνης της δεκαετίας ήταν προσκολλημένες στην ιδέα ότι το σεξ ήταν αποδεκτό μόνο με κάποιον που αγαπούσαν, επειδή αναγκαστικά τους απασχολούσε ακόμα μια ενδεχόμενη εγκυμοσύνη. Μια γυναίκα έπρεπε να είναι προετοιμασμένη να παντρευτεί το σεξουαλικό σύντροφό της, αν έμενε έγκυος, κι έπρεπε να βεβαιωθεί πως ο σύντροφός της ήξερε ότι εκείνη αυτό περίμενε. Έτσι, οι γυναίκες συνέχισαν να είναι εκείνες που έθεταν τα όρια της σεξουαλικής συμπεριφοράς τη δεκαετία του

21 Susan Householder Van Horn, *Women, Work, and Fertility, 1900-1986* (New York: New York University Press, 1988), Lynn Weiner, *From Working Girl to Working Mother* (Chapel Hill: University of North Carolina, 1985), Glendon, *Transformation of Family Law*, Woloch, *Women and the American Experience* (βλ. κεφ. 10, σημ. 13).

1950, όπως είχαν κάνει και τη δεκαετία του 1920. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, όμως, όπως ισχυρίστηκε ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Ira Reiss το 1961, η τυπική έφηβη είχε εξελιχθεί σε έναν «απρόθυμο θεματοφύλακα» αυτών των ορίων.²² Όταν εφευρέθηκε το αντισυλληπτικό χάπι, ακόμα κι αυτός ο δισταγμός εξαφανίστηκε.

«Όλα αυτά τα χρόνια έμενα στο σπίτι, ενώ εσύ διασκέδαζες», τραγουδούσε η θρυλική τραγουδίστρια της κάντρι Loretta Lynn. «Και κάθε χρόνο που περνά έρχεται κι ένα μωρό ακόμα. Θα γίνουν κάποιες αλλαγές εδώ στο “Λόφο με τα μωρά”. Αυτή ήταν η τελευταία φορά, γιατί τώρα έχω το χάπι».²³

Για πρώτη φορά στην ιστορία, κάθε γυναίκα με στοιχειώδες μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο μπορούσε, αν ήθελε, να διαχωρίσει το σεξ από την τεκνοποιία, ξορκίζοντας το φάντασμα της ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης, που είχε στοιχειώσει τις ζωές των γυναικών για χιλιάδες χρόνια. Τα πρώτα πέντε χρόνια αφότου εγκρίθηκε το χάπι από τον Αμερικανικό Οργανισμό Φαρμάκων (FDA), το χρησιμοποιούσαν πάνω από έξι εκατομμύρια Αμερικανίδες. Το 1970, το 60% όλων των ενήλικων γυναικών, παντρεμένων και ανύπαντρων, χρησιμοποιούσαν το αντισυλληπτικό χάπι ή ένα ενδομήτριο εξάρτημα, ή είχαν κάνει στείρωση. Τα ποσοστά γεννήσεων έπεσαν ακόμα χαμηλότερα από τα επίπεδα της Μεγάλης Ύφεσης.²⁴

Το χάπι έδωσε στις ανύπαντρες γυναίκες τόση σεξουαλική ελευθερία, που οι ριζοσπαστικοί υπέρμαχοι του σεξ της δεκαετίας του 1920 μόνο να την ονειρευτούν μπορούσαν. Όταν όμως ένας μεγάλος αριθμός παντρεμένων ζευγαριών σταμάτησε να κάνει παιδιά, αυτό άλλαξε ριζικά και τον ίδιο το γάμο. Η αποτελεσματική αντισύλληψη όχι μόνο επέτρεψε στις συζύγους να αφιερώνουν μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους στη δουλειά, αλλά άλλαξε και τη σχέση ανάμεσα στο ζευγάρι. Χωρίς τη συνεχή παρουσία μικρών παιδιών, που συναγωνίζονταν για την προσοχή τους, πολλά ζευγάρια αναγκάστηκαν να επανεξετάσουν πιο προσεκτικά τη δική τους σχέση. Επιπλέον, ο αυξανόμενος αριθμός των γάμων χωρίς παιδιά χαλάρωσε τη σύνδεση

22 Ronald Lesthaeghe, “The Second Demographic Transition” στο Mason and Jensen (επιμ.), *Gender and Family Change*, σ. 17, R. L. Cliquet, “The Second Demographic Transition: Fact or Fiction?”, *Population Studies* 23 (1992), σ. 22, Daniel Scott Smith, “The Dating of the American Sexual Revolution” στο Michael Gordon (επιμ.), *The American Family in Social-Historical Perspective* (New York: St. Martin’s Press, 1978), Rothman, *Hands and Hearts*, σ. 307-308 (βλ. κεφ. 10, σημ. 21).

23 Απόσπασμα στο Andrea Tone, *Devices and Desires: A History of Contraceptives in America* (New York: Hill & Wang, 2001), σ. 234-235. Βλ. επίσης Angus McLaren, *Twentieth-Century Sexuality: A History* (Malden, Mass.: Blackwell Publishers, 1999), σ. 174, Beth Bailey, *Sex in the Heartland* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999).

24 Steven Nock, “The Divorce of Marriage and Parenthood”, *Journal of Family Therapy* 22 (2000). Για την περιγραφή της διάδοσης του αντισυλληπτικού χαπιού και της διαθεσιμότητάς του τόσο στις ανύπαντρες όσο και στις παντρεμένες γυναίκες, βλ. Beth Bailey, “Prescribing the Pill: Politics, Culture, and the Sexual Revolution in America’s Heartland”, *Journal of Social History* 30 (1997), Casper and Bianchi, *Continuity and Change in the American Family* (Thousand Oaks, Calif.: Sage, 2002), Kuijsten, “Changing Family Patterns in Europe”, *European Journal of Population* 12 (1996).

μεταξύ γάμου και πατρότητας, εξαλείφοντας έτσι κάποια από τα παραδοσιακά επιχειρήματα που τοποθετούσαν το γάμο πάνω απ' όλες τις υπόλοιπες σχέσεις, και τον περιόριζαν μόνο στα ετεροφυλόφιλα ζευγάρια.

Τα κοινωνικά κινήματα τη δεκαετία του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970, σε συνδυασμό με αυτές τις θεμελιώδεις αλλαγές στους εργασιακούς ρόλους και τα αναπαραγωγικά δικαιώματα της γυναίκας, γέννησαν μια σειρά από εκτεταμένους μετασχηματισμούς τη δεκαετία του 1970. Μετά από εκατόν πενήντα χρόνια μέτριας προόδου, η πρόσβαση των γυναικών στα πολιτικά δικαιώματα και η νομική τους υπόσταση πέρασαν από μια πραγματική επανάσταση. Στα χαρτιά, οι εργασιακές διακρίσεις στις ΗΠΑ είχαν κριθεί παράνομες με τον Νόμο των Πολιτικών Δικαιωμάτων του 1963, αλλά στην πράξη ο νόμος εφαρμόστηκε ευρέως μόλις τη δεκαετία του 1970 και, ακόμα και τότε, χάρη στην πίεση που άσκησαν οι ίδιες οι γυναίκες. Αυτή η πίεση έγινε τόσο ισχυρή τη δεκαετία του 1970, που κατέρριψε και άλλα νομικά εμπόδια, τα οποία υπήρχαν για εκατοντάδες χρόνια. Το 1972, ο Τίτλος IX του Εκπαιδευτικού Νόμου απαγόρευσε τις διακρίσεις λόγω φύλου σε οποιοδήποτε πρόγραμμα κρατικής χρηματοδότησης, αναγκάζοντας τα σχολεία να αρχίσουν να επιδοτούν το γυναικείο αθλητισμό και άλλα προγράμματα. Το 1973, στην υπόθεση *Roe v. Wade*, το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ έκρινε ότι οι γυναίκες είχαν το δικαίωμα να κάνουν έκτρωση. Το 1976, η απαίτηση για μια γυναίκα να έχει γραπτή άδεια από το σύζυγό της για να πάρει δάνειο ή να αποκτήσει πιστωτική κάρτα κρίθηκε παράνομη.

Με γρήγορους ρυθμούς, οι νομοθέτες σε όλη τη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη κατέρριψαν όλους τους εναπομείναντες νόμους «περί κυρίου και αφέντη» και επαναπροσδιόρισαν το γάμο ως μια σχέση ανάμεσα σε δύο ίσα άτομα αντί για την ένωση δύο διακριτών και εξειδικευμένων ρόλων. Ένας άντρας δεν μπορούσε πια να απαγορεύει στη σύζυγό του να εργάζεται, επειδή αυτό παραβίαζε τα δικαιώματά του να απολαμβάνει τα καθήκοντά της ως νοικοκυράς και μητέρας. Μια γυναίκα δεν μπορούσε πια να διεκδικεί το απόλυτο δικαίωμα να τη συντηρεί ο σύζυγός της, αν ήταν σε θέση να κρατήσει μια δουλειά.²⁵

Στα σπίτια ολόκληρης της Αμερικής, τα ζευγάρια ξανασκέφτονταν πώς θα έπρεπε να λειτουργεί ο γάμος τους. Το 1972, η φεμινίστρια *Alix Kates Shulman* προχώρησε στο σημείο να συντάξει ένα *γαμήλιο συμφωνητικό* με το σύζυγό της, το οποίο όριζε ότι καθένας τους είχε «ίσα δικαιώματα στο χρόνο, την εργασία, τις αξίες και τις επιλογές του». Όριζε επίσης ότι «η ικανότητα να κερδίζει κανείς χρήματα είναι ήδη ένα προνόμιο που δεν πρέπει να ενισχύεται με το να επιτρέπει στο άτομο που κερδίζει περισσότερα να εξαγοράζει τα καθήκοντά του και να τα μεταφέρει στο άτομο που κερδίζει λιγότερα ή σε κάποιον οικιακό βοηθό». Λίγα ζευγάρια στην

25 Mary Ann Mason, Mark Fine, and Sarah Carnochan, "Family Law in the New Millennium", *Journal of Family Issues* 22 (2001).

πράξη υπέγραφαν επίσημες συμφωνίες, αλλά οι αρχές τους αποτελούσαν αντικείμενο μεγάλης συζήτησης και διαμάχης. Το 1972, το περιοδικό *Life* έκανε ένα αφιέρωμα στο γαμήλιο συμφωνητικό της Shulman, ενώ το περιοδικό *Redbook* το ανατύπωσε κάτω από την επικεφαλίδα «Μια πρόκληση για κάθε γάμο». Το 1978, ακόμα και το περιοδικό *Glamour* εξηγούσε στις αναγνώστριες πώς να συντάξουν το δικό τους γαμήλιο συμφωνητικό.²⁶

Τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 ασκήθηκε μια ιδιαίτερα ριζοσπαστική κριτική στο γάμο. Ωστόσο, το κλίμα των πολιτικών δικαιωμάτων της εποχής ενθάρρυνε επίσης τους ανθρώπους να αντιμετωπίζουν το γάμο ως βασικό ανθρώπινο δικαίωμα. Αυτό το σκεπτικό επέκτεινε την αρχή της ελεύθερης επιλογής συντρόφου ακόμα περισσότερο. Για εκατοντάδες χρόνια, το κράτος έπαιρνε το μέρος των γονιών και όχι των νέων όσον αφορά το δικαίωμα των τελευταίων να επιλέγουν ποιον θα παντρευτούν. Ακόμα και όταν το δικαίωμα της επιλογής εκχωρήθηκε στους νέους, οι περισσότερες κυβερνήσεις διατήρησαν ένα βαθμό ελέγχου σχετικά με το ποιος μπορούσε να παντρευτεί ποιον, ή εκχώρησαν αυτό τον έλεγχο στην τοπική αυτοδιοίκηση και τους εργοδότες.

Το 1923, το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ είχε πρωτοπορήσει καταχωρώντας το γάμο «στα πλεονεκτήματα... που είναι ουσιαστικά για τη μεθοδική επιδίωξη της ευτυχίας», αλλά δεν προχώρησε μέχρι το σημείο να ανακηρύξει το γάμο ως θεμελιώδες δικαίωμα. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920, σαράντα δύο πολιτείες εξακολουθούσαν να απαγορεύουν το γάμο ανάμεσα σε λευκούς και μαύρους, Μογγόλους, Ινδούς, Ινδιάνους, Ιάπωνες ή Κινέζους. Τη δεκαετία του 1930, πολλές πολιτείες είχαν προσθέσει τους Μαλαισιανούς σε αυτό τον κατάλογο, μια απαγόρευση που ουσιαστικά είχε στόχο τους Φιλιπινέζους. Και μέχρι τη δεκαετία του 1960, οι εργοδότες διατηρούσαν το δικαίωμα να επιβάλλουν την αγαμία στις γυναίκες υπαλλήλους τους.

Τη δεκαετία του 1950, όμως, οι νομοθέτες άρχισαν να καταργούν τους νόμους που αντιτίθενταν στη φυλετική διασταύρωση. Το 1965, μόνον οι νότιες πολιτείες εξακολουθούσαν να έχουν νόμους που απαγόρευαν τους διαφυλετικούς γάμους. Όταν ο Richard και η Mildred Loving έκαναν έφεση κατά της σύλληψής τους για φυλετική διασταύρωση, ένας δικαστής στη Βιρτζίνια δήλωσε: «Ο παντοδύναμος Θεός δημιούργησε τη λευκή, τη μαύρη, την κίτρινη, τη μαλαισιανή και την κόκκινη φυλή, και τις τοποθέτησε σε διαφορετικές ηπείρους... Το γεγονός ότι χώρισε τις φυλές δείχνει ότι η ανάμειξη των φυλών δεν ήταν στις προθέσεις του».²⁷

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, όμως, υπήρχε μια διάχυτη αίσθηση ότι ο γάμος ήταν ένα τόσο βασικό δικαίωμα, που δεν μπορούσε να εξαρτάται από τις ιδιοτροπίες των κυβερνήσεων. Το 1967, το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ ανέτρεψε την καταδίκη των Loving, επειδή παραβίασαν το νόμο της Βιρτζίνια ενάντια στη φυλετική διασταύ-

26 Susan Douglas and Meredith Michaels, *The Mommy Myth* (New York: Free Press, 2004), σ. 42-43.

27 Wallerstein, *Tell the Court I Love My Wife*, σ. 189-219 (βλ. κεφ. 12, σημ. 62).

ρωση, με το επιχείρημα ότι ο γάμος ήταν «ένα από τα “βασικά πολιτικά δικαιώματα του ανθρώπου”, θεμελιώδες για την ίδια την ύπαρξη και επιβίωσή μας». Τα δικαστήρια στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική επικαλέστηκαν την ίδια αρχή για να υποστηρίξουν το δικαίωμα των φυλακισμένων να παντρεύονται και για να απαγορεύσουν στις αεροπορικές εταιρείες να απολύουν τις αεροσυνοδούς που παντρεύονταν.²⁸

Σχεδόν αμέσως, πολλοί γκέι και λεσβίες άρχισαν να υποστηρίζουν ότι κι αυτοί είχαν το θεμελιώδες δικαίωμα να παντρεύονται. Το 1970, ο πρόεδρος Ρίτσαρντ Νίξον σχολίασε ότι μπορούσε να καταλάβει την αποδοχή των διαφυλετικών γάμων ανάμεσα σε λευκούς και μαύρους, αλλά όσο για το γάμο ανάμεσα σε άτομα του ίδιου φύλου: «Δεν μπορώ να πάω τόσο μακριά – αυτό θα γίνει το έτος 2000»²⁹. Δεν μπορούσε να φανταστεί πόσο κοντά στην αλήθεια ήταν αυτή η πρόβλεψη.

Ένα άλλο βαρυσήμαντο αποτέλεσμα του κλίματος των πολιτικών δικαιωμάτων τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 ήταν η φθορά του παραδοσιακού ρόλου που έπαιζε ο γάμος στον καθορισμό της νομιμότητας. Η διάκριση ανάμεσα σε «νόμιμα» και «νόθα» παιδιά ήταν ένα κρίσιμο στοιχείο της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής τάξης στις περισσότερες κοινωνίες της ιστορίας. Η «νοθογένεια» ήταν το μέσο, με το οποίο οι οικογένειες προστατεύονταν από τον κίνδυνο να χρειαστεί να μοιράσουν την εξουσία ή την περιουσία τους σε πάρα πολλά μερίδια. Σε πολιτικό επίπεδο, όσο οι αξιώσεις για εξουσία μεταβιβάζονταν κληρονομικά, η ίδια η ύπαρξη του κράτους εξαρτιόταν από την αρχή της νομιμότητας.³⁰

Ωστόσο, σε προσωπικό επίπεδο αυτές οι διακρίσεις είχαν σοβαρές επιπτώσεις. Προφανώς ένα παιδί που γεννιόταν εκτός γάμου μπορούσε να έχει ελάχιστες αξιώσεις απ' τον πατέρα του. Ωστόσο, λίγοι άνθρωποι σήμερα συνειδητοποιούν ότι ο νόμος δεν προστάτευε ούτε καν τη σχέση μιας ανύπαντρης μητέρας με το παιδί της. Το κράτος μπορούσε να πάρει ένα νόθο παιδί από τη μητέρα του και να το δώσει για υιοθεσία. Αν η μητέρα κράταγε το παιδί, η σχέση τους δεν είχε τα ίδια νομικά δικαιώματα, όπως η σχέση της με ένα παιδί που αποκτούσε εντός γάμου. Τα νόθα παιδιά δεν μπορούσαν να εισπράξουν χρέη που οφείλονταν στη μητέρα τους ούτε να υποβάλουν αγωγή για αδικαιολόγητο θάνατο, αν η μητέρα τους πέθαινε από αμέλεια. Ούτε όμως η μητέρα μπορούσε να υποβάλει αγωγή για τον αδικαιολόγητο θάνατο του νόθου παιδιού της. Αυτά ίσχυαν στις ΗΠΑ μέχρι το 1968, όταν το Ανώτατο Δικαστήριο αποφάσισε, στην υπόθεση *Levy v. Louisiana*, ότι η εγγύηση ίσης προστασίας της Δέκατης Τέταρτης Τροπολογίας εκτείνεται στα παιδιά με ανύπαντρους γονείς.

Ήδη από το δέκατο όγδοο αιώνα, οι ανθρωπιστές είχαν αρχίσει να παραπονιούνται ότι η αρχή της νομιμότητας επέτρεπε σε έναν άντρα να αποπλανήσει και να εγκατα-

28 Glendon, *Transformation of Family Law*, σ. 75-81.

29 Απόσπασμα στο Wallerstein, *Tell the Court*, σ. 240.

30 Rolf Nygren, “Interpreting Legitimacy”, *Journal of Family History* 28 (2003).

λείψει μια γυναίκα χωρίς καμία ευθύνη για το παιδί που εκείνη μπορεί να συλλάμβανε. Υπήρχε μια ολοένα και πιο διάχυτη αίσθηση ότι ήταν λάθος να τιμωρούνται τα παιδιά για τις αμαρτίες ή τα λάθη των γονιών τους, αλλά λίγες χώρες προχώρησαν σε σχετικά μέτρα πριν από τη δεκαετία του 1960. Τότε, στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970, μια χιονοστιβάδα μεταρρυθμίσεων σάρωσε τη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη. Την περίοδο 1968-1978, μια σειρά αποφάσεων του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ επέκτειναν τα δικαιώματα των παιδιών εκτός γάμου και των ανύπαντρων μητέρων. Το 1969, η Δυτική Γερμανία, η Σουηδία και το Ηνωμένο Βασίλειο εκχώρησαν νομικά δικαιώματα στα παιδιά εκτός γάμου. Η Γαλλία εκχώρησε τα ίδια νομικά δικαιώματα σε όλα τα παιδιά το 1973, εκπληρώνοντας τελικά τη διακήρυξη των επαναστατών του 1790, σύμφωνα με την οποία «δεν υπάρχουν μπάσταρδα στη Γαλλία». Το 1975, Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το νομικό καθεστώς των τέκνων χωρίς γάμο των γονέων τους πρότεινε την κατάργηση των διακρίσεων μεταξύ νόμιμων και νόθων παιδιών σε όλες τις χώρες.³¹

Η κατάργηση της διάκρισης ανάμεσα στα νόμιμα και τα νόθα παιδιά ήταν μια ανθρώπινη αντίδραση ενάντια σε μια πανάρχαια ανισότητα. Ωστόσο, αφαίρεσε από το γάμο ένα ρόλο που έπαιζε εδώ και χιλιάδες χρόνια, και αποδυνάμωσε την επιρροή του στα πολιτικά και οικονομικά δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των ανθρώπων.

Η θύελλα που έρχεται

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, όλες αυτές οι τάσεις είχαν συγχωνευτεί οδηγώντας σε μια τεράστια αλλαγή στη στάση των ανθρώπων απέναντι στις προσωπικές σχέσεις. Σύμφωνα με έρευνες που έγιναν από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970, η υποστήριξη των συμβατικών κοινωνικών ρόλων μειώθηκε κατακόρυφα, ενώ δόθηκε πολύ μεγαλύτερη έμφαση στην αυτοεκπλήρωση, την οικειότητα, τη δικαιοσύνη και τη συναισθηματική ικανοποίηση. Περισσότεροι άνθρωποι θεωρούσαν την αυτονομία και την οικειοθελή συνεργασία πιο σημαντικές αξίες από την υπακοή στην εξουσία. Η αποδοχή της αγαμίας, της συμβίωσης χωρίς γάμο, της ατεκνίας, του διαζυγίου και της τεκνοποίησης εκτός γάμου αυξήθηκε σε όλη τη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη.³²

31 Linda Hantrais and Marie-Therese Letablier, *Families and Family Policies in Europe* (New York: Longmans, 1996).

32 Ron Lesthaeghe and Dominique Meekers, “Values Changes and the Dimensions of Familism in the European Community”, *European Journal of Population* 2 (1988), Ronald Inglehart, “The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies”, *American Political Science Review* 65 (1971), Ronald Inglehart, *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics* (Princeton: Princeton University Press, 1977), Ronald Inglehart, *Culture Shift in Advanced Indus-*

Το 1978, μόνο το 25% των Αμερικανών πίστευαν ακόμα ότι οι άνθρωποι που επέλεξαν να μην παντρευτούν ήταν «άρρωστοι», «νευρωτικοί» ή «ανήθικοι», όπως πίστευε η πλειοψηφία της δεκαετίας του 1950. Το 1979, το 75% του πληθυσμού πίστευε ότι η αγαμία και η ατεκνία ήταν ηθικά αποδεκτές επιλογές.³³

Μερικές από αυτές τις αλλαγές στη στάση και τη συμπεριφορά οφείλονταν στη μεγαλύτερη ευημερία του μεταπολεμικού κόσμου και στη μετάβαση που σημειώθηκε στις αξίες των ανθρώπων «από την επιβίωση στην ατομική έκφραση»³⁴. Ωστόσο, άλλες προκλήσεις για τους συμβατικούς ρόλους των φύλων και τα συζυγικά πρότυπα οφείλονταν σε μια εξισορροπητική τάση, την αυξανόμενη οικονομική πίεση που δέχονταν οι οικογένειες ως επακόλουθο της οικονομικής ύφεσης του 1973.

Το κύμα των εργαζόμενων γυναικών τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 τροφοδοτήθηκε από τις νέες ευκαιρίες που δημιουργήσε η αναπτυσσόμενη οικονομία. Τη δεκαετία του 1970, όμως, πολλές γυναίκες υποχρεώθηκαν να εργαστούν εξαιτίας ενός συνδυασμού ύφεσης και πληθωρισμού, που έδωσε το έναυσμα για μια εικοσαετή επιδείνωση των πραγματικών μισθών και της εργασιακής ασφάλειας. Αυτή η περίοδος κάμψης έπληξε ιδιαίτερα τους άντρες που εργάζονταν σε παραδοσιακές θέσεις στην παραγωγή, με αποτέλεσμα οι γυναίκες τους να αναγκαστούν να αναλάβουν τα οικονομικά βάρη. Την εικοσιπενταετία 1947-1973, η αγοραστική δύναμη του μέσου Αμερικανού υπερδιπλασιάστηκε. Η μεγαλύτερη αύξηση σημειώθηκε στις φτωχότερες τάξεις, δίνοντας την ευκαιρία σε πολλές εργατικές οικογένειες να βιώσουν για πρώτη φορά το γάμο με τον άντρα κουβαλητή και τη γυναίκα νοικοκυρά. Ωστόσο, την περίοδο από το 1973 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, ο μέσος πραγματικός μισθός για την πλειοψηφία των εργατών μειώθηκε, με τις μεγαλύτερες απώλειες να αφορούν το κατώτατο 20% του πληθυσμού. Το μεγαλύτερο πλήγμα δέχθηκαν οι νέοι που μόλις ξεκινούσαν οικογένεια: Την περίοδο 1973-1986, το μέσο εισόδημα των οικογενειών, όπου ο άντρας ήταν κάτω από τριάντα ετών, μειώθηκε κατά 27%. Αυτό το ποσοστό ήταν σχεδόν το ίδιο με την πτώση του κατά κεφαλήν εισοδήματος κατά τη Μεγάλη Ύφεση.³⁵

trial Society (Princeton: Princeton University Press, 1990), Joseph Veroff, Elizabeth Douvan, and Richard Kulka, *The Inner American: A Self-Portrait from 1957 to 1976* (New York: Basic Books, 1981), Daniel Yankelovich, *The New Morality* (New York: McGraw-Hill, 1974).

33 Veroff, Douvan, and Kulka, *Inner American*, σ. 191-192, Daniel Yankelovich, *New Rules: Searching for Self-Fulfillment in a World Turned Upside Down* (New York: Random House, 1981).

34 Inglehart and Norris, *Rising Tide*.

35 Andrew Sum, Neal Fogg, and Robert Taggart, "The Economics of Despair", *American Prospect* 27 (1996), σ. 83-84. Για μια πιο αναλυτική περιγραφή της μισθολογικής κρίσης της περιόδου 1973-1992 και των επιπτώσεών της στην οικογενειακή ζωή, βλ. *The Way We Never Were* (βλ. κεφ. 10, σημ. 29) και *The Way We Really Are: Coming to Terms with America's Changing Families* (New York: Basic Books, 1997). Βλ. επίσης R. M. Rubin and B.J. Riney, *Working Wives and Dual Earner Families* (Westport, Conn.: Praeger, 1994) και Ellman, "Divorce Rates, Marriage Rates". Για μια πρόσφατη συζήτηση σχετικά με τις διεθνείς διαστάσεις της κρίσης, βλ. Oliver Zunz, Leonard Schoppa, and Nobuhiro Hiwatari (επιμ.), *Social Con-*

Ενώ οι άντρες είχαν να παλέψουν με την επαγγελματική και οικονομική ανασφάλεια τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, οι θέσεις εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών όπου κυριαρχούσαν οι γυναίκες αυξάνονταν σταθερά. Οι γυναίκες, οι οποίες είχαν ξεκινήσει από μια μισθολογική βάση χαμηλότερη απ' αυτή των αντρών, ουσιαστικά είδαν τους μισθούς τους να αυξάνονται εκείνη την περίοδο. Σε αυτά τα πλαίσια, η εργασία της γυναίκας ήταν το ισχυρότερο όπλο που είχαν οι περισσότερες οικογένειες ενάντια στον πληθωρισμό και την αυξανόμενη ανασφάλεια των παραδοσιακά «αντρικών» δουλειών. Το εισόδημα της γυναίκας έπαιζε πλέον καθοριστικό ρόλο στην οικονομική ασφάλεια πολλών οικογενειών.

Η άνοδος στις τιμές των κατοικιών τη δεκαετία του 1970 ήταν ένας ακόμα παράγοντας που ώθησε τις γυναίκες να εργαστούν. Καθώς η μεγαλύτερη γενιά στην ιστορία των ΗΠΑ άρχισε να στήνει το δικό της σπιτικό, είχε να αντιμετωπίσει τον ασυγκράτητο πληθωρισμό στον τομέα της στέγασης. Την περίοδο 1972-1987, η μέση τιμή ενός καινούργιου σπιτιού αυξήθηκε κατά 294%. Ο μέσος εργαζόμενος, με μια αρκετά καλή δουλειά, δεν είχε πλέον τα μέσα για να αγοράσει δικό του σπίτι. Πολλές οικογένειες χρειάζονταν δύο μισθούς για να αντεπεξέλθουν στην υποθήκη ενός σπιτιού σε μια γειτονικά της μεσαίας τάξης.

Αυτό το φαινόμενο δεν εκδηλώθηκε αποκλειστικά στην Αμερική. Τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, σύμφωνα με μια έρευνα σε είκοσι μία βιομηχανικές χώρες, η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης ήταν διπλάσια ή και τριπλάσια από το ρυθμό αύξησης της συνολικής απασχόλησης. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, η αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό αφορούσε κυρίως παντρεμένες γυναίκες.³⁶

Τη δεκαετία του 1980, η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό άρχισε να προσεγγίζει πολύ περισσότερο αυτήν των αντρών. Οι γυναίκες εξακολουθούσαν να δουλεύουν συνολικά λιγότερα χρόνια, και είχαν περισσότερες πιθανότητες να εγκαταλείψουν τη δουλειά τους τα πρώτα χρόνια μετά τη γέννα ενός παιδιού, αλλά η αποχή τους από την αγορά εργασίας είχε γίνει συντομότερη και λιγότερο έντονη, ενώ είχαν πολύ λιγότερες πιθανότητες να σταματήσουν να εργάζονται μετά τη γέννα.³⁷

tracts Under Stress: The Middle Classes of America, Europe, and Japan at the Turn of the Century (New York: Russell Sage, 2002), Barbara Risman and Pepper Schwartz, "After the Sexual Revolution: Gender Politics in Teen Dating", *Contexts* 1 (2002), Ira Ellman, "Divorce Rates, Marriage Rates, and the Problematic Persistence of Traditional Marital Roles", *Family Law Quarterly* 34 (2000), σ. 6, Thornton and Young-DeMarco, "Four Decades of Trends", σ. 1028.

36 Janet Chafetz and Jacqueline Hagan, "The Gender Division of Labor and Family Change in Industrial Societies", *Journal of Comparative Family Studies* 27 (1996), Peter Li, "Labor Reproduction and the Family Under Advanced Capitalism", *Journal of Comparative Family Studies* 24 (1993), Susan McCrae, "Introduction" στο McCrae (επιμ.), *Changing Britain: Families and Households in the 1990s* (New York: Oxford University Press, 1999), Chiara Saraceno, "Changing Gender and Family Models" στο Zunz, Schoppa, and Hiwatari, *Social Contracts*, Ponzetti, *International Encyclopedia*.

37 Στις Ηνωμένες Πολιτείες για παράδειγμα, σύμφωνα με μια μελέτη, μόνο το ένα τρίτο των γυναικών που αποφοίτησαν από το λύκειο το 1960 είχαν δουλειές πλήρους απασχόλησης μετά από πέντε χρόνια. Το

Εδώ υπάρχει ακόμα ένα ενδιαφέρον στοιχείο. Καθώς οι γυναίκες περνούσαν όλο και περισσότερα χρόνια της ζωής τους δουλεύοντας, οι άντρες άρχισαν να εργάζονται σε μεγαλύτερη ηλικία και συνταξιοδοτούνταν νωρίτερα, δημιουργώντας ακόμα μεγαλύτερη σύγκλιση ανάμεσα στα δύο φύλα. Το 1970, η περίοδος εργασίας των γυναικών σε όλη τους τη ζωή αντιστοιχούσε στο 60% αυτής των αντρών. Μόλις μία δεκαετία αργότερα, αυτό το ποσοστό είχε αυξηθεί στο 75%.³⁸

Όσο οι γυναίκες περνούσαν όλο και μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους δουλεύοντας, είχαν περισσότερες πιθανότητες να θεωρούν την εργασία σημαντικό κομμάτι της ταυτότητάς τους. Το 1957, λιγότερο από το 60% των γυναικών που εργάζονταν εκτός σπιτιού δήλωναν ότι θα κρατούσαν τη δουλειά τους ακόμα κι αν δεν υπήρχε ανάγκη, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των αντρών ήταν 85%. Το 1976, περισσότερα από τα τρία τέταρτα των εργαζόμενων γυναικών δήλωναν ότι θα συνέχιζαν να δουλεύουν ακόμα κι αν δεν χρειάζονταν τα χρήματα.³⁹ Πολλές σύζυγοι που είχαν πιάσει δουλειά μόνο και μόνο για να βοηθήσουν τους άντρες τους την περίοδο της οικονομικής ύφεσης, δήλωναν τώρα ότι η δουλειά τους έδινε ένα αίσθημα αξίας που δεν είχαν νιώσει ποτέ ως νοικοκυρές πλήρους απασχόλησης.

Τη δεκαετία του 1930, η αυξημένη οικονομική ανασφάλεια είχε ανατρέψει τόσο την αύξηση των διαζυγίων όσο και την αποδοχή των αντισυμβατικών τρόπων ζωής ή των ρόλων των φύλων. Δεν συνέβη όμως το ίδιο με την ύφεση στα τέλη του 1970 και τη δεκαετία του 1980. Από τη μία πλευρά, τώρα υπήρχε ένα δίχτυ κοινωνικής ασφάλειας, το οποίο έλειπε τη δεκαετία του 1930. Από την άλλη, στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ανέτειλε ένα διαφορετικό είδος ανασφάλειας. Ο αναβρασμός της παγκόσμιας οικονομίας εξαφάνιζε πολλές παλιές δουλειές, ακόμα και ολόκληρους βιομηχανικούς κλάδους, αλλά δημιουργούσε καινούργιες ελκυστικές ευκαιρίες σε διαφορετικούς τομείς, και στη συνέχεια οδηγούσε σε νέες ξαφνικές αλλαγές. Αυτό το συνεχώς μεταβαλλόμενο οικονομικό και τεχνολογικό περιβάλλον υποχρέωσε τους ανθρώπους να εγκαταλείψουν τις κοινωνικές συμβάσεις περί συμπεριφοράς.⁴⁰ Σε αυτά τα πλαίσια, υποστηρίζουν οι Γερμανοί ερευνητές Ulrich Beck και Elizabeth Beck-Gernsheim, οι άντρες και οι γυναίκες έπρεπε να μεγιστοποιήσουν την ατομική ελευθερία

δράσης τους και να διατηρήσουν ανοιχτές τις επιλογές τους. Καθώς το ενδεχόμενο συχνής αλλαγής δουλειάς ή και γειτονιάς γινόταν όλο και πιο πιθανό, οι άνθρωποι άρχισαν να αποκτούν μεγαλύτερη ανοχή απέναντι στις αντισυμβατικές συζυγικές ή οικογενειακές επιλογές που συνόδευαν αυτό τον αναβρασμό.

Όλες αυτές οι αλλαγές προκάλεσαν νέες εντάσεις μεταξύ αντρών και γυναικών. Οι ανύπαντρες γυναίκες παραπονιούνταν ότι οι σύγχρονοι άντρες φοβούνταν να δεσμευτούν σε μια σχέση. Οι άντρες γκρίνιαζαν, επειδή οι σύγχρονες γυναίκες απαιτούσαν τον ίδιο σεβασμό με τους άντρες στη δουλειά, αλλά περίμεναν από έναν άντρα να πληρώσει αυτός στο ραντεβού. Οι άντρες κουβαλητές έπρεπε να δουλεύουν περισσότερες ώρες για να τα βγάλουν πέρα. Οι νοικοκυρές πλήρους απασχόλησης ανησυχούσαν περισσότερο για τις μεγαλύτερες πιθανότητες ενός διαζυγίου. Όταν και οι δύο σύζυγοι εργάζονταν, συχνά διαφωνούσαν για την κατανομή των οικιακών εργασιών. Οι εργαζόμενες γυναίκες αγωνίζονταν να βρουν ένα έμπιστο άτομο για να κρατάει τα παιδιά τους και αγανακτούσαν με τους συζύγους τους, που δεν αισθάνονταν ότι είχαν την ίδια ευθύνη σ' αυτό το θέμα. Περισσότερα ζευγάρια θεωρούσαν τους εαυτούς τους «πολύ ευτυχισμένους» το 1976 απ' όσα το 1957, αλλά ήταν πολύ πιο πιθανό τώρα να δηλώσουν ότι είχαν προβλήματα στο γάμο τους παρά στις δημοσκοπήσεις του 1950.⁴¹

Οποιοσδήποτε νομίζει ότι η εχθρότητα μεταξύ αντρών και γυναικών επινοήθηκε τη δεκαετία του 1970 σίγουρα δεν έπεσε ποτέ από ένα κομμωτήριο τη δεκαετία του 1950. Όταν ήμουν έφηβη και πήγαινα μαζί με τη μητέρα μου στο κομμωτήριο για να φτιάξει τα μαλλιά της, άκουγα τις γυναίκες «με τους ευτυχισμένους γάμους» να εκφράζουν κατά κανόνα την περιφρόνησή τους για τους συζύγους τους, αλλά και γενικότερα για τους άντρες. Ήξερα επίσης από τον πατέρα μου και τους άντρες φίλους του ότι η εχθρότητα απέναντι στις γυναίκες εκδηλωνόταν ανεξέλεγκτα σε όλους τους χώρους, όπου σύχναζαν μόνον άντρες. Θυμάμαι όμως ότι έμεινα κατάπληκτη στα τέλη του 1970 και στις αρχές του 1980 από το θυμό που εκδηλωνόταν στις συζητήσεις που κάναμε μετά τις διαλέξεις μου με θέμα την οικογένεια. Αυτό που με κατέπληξε δεν ήταν το πόση έλλειψη εμπιστοσύνης και ένταση υπήρχε ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες, αλλά το γεγονός ότι συζητιόταν τόσο ανοιχτά σε μικτά περιβάλλοντα.

Μια συζήτηση στο Ντάλας το 1981 μάλιστα τελείωσε μέσα σε φωνές και απ' τις δύο πλευρές. Οι άντρες παραπονιούνταν ότι οι σύζυγοι ή οι κοπέλες τους ζητούσαν βοήθεια με το νοικοκυριό κι έπειτα τους επέκριναν, επειδή τα έκαναν όλα λάθος. Οι γυναίκες απαντούσαν ότι οι σύντροφοί τους προσφέρονταν να βοηθήσουν, αλλά στη συνέχεια τις βομβάρδιζαν με τόσες απορίες, που ήταν ευκολότερο να κάνουν τις δουλειές μόνες τους.

1980 όμως, το αντίστοιχο ποσοστό είχε φτάσει σχεδόν στα δύο τρίτα του συνόλου. Kristin Smith, "Maternity Leave and Employment Patterns, 1961-1995", U.S. Census Bureau, Public Information Office, 5 Δεκεμβρίου 2001, Marlis Buchmann, *The Script of Life in Modern Society* (Chicago: University of Chicago Press, 1989).

38 Suzanne Bianchi and Daphne Spain, "Women in the Labor Force, 1950-1980" στο Sklar and Dublin (επιμ.), *Women and Power in American History*, τόμ. 2. Σχετικά με παρόμοιες τάσεις στην Ευρώπη, βλ. Hantrais and Letablier, *Families and Family Policies in Europe*.

39 Yankelovich, *New Rules*.

40 Elizabeth Beck-Gernsheim, *Reinventing the Family* (Cambridge, Mass.: Blackwell, 2002), Ulrich Beck, *Risk Society: Toward a New Modernity* (London: Sage, 1986), Ulrich Beck and Elizabeth Beck-Gernsheim, *The Normal Chaos of Love* (Cambridge, U.K.: Polity, 1995).

41 Norval Glenn, "Marital Quality" στο David Levinson (επιμ.), *Encyclopedia of Marriage and the Family* (New York: Simon & Schuster Macmillan, 1995), τόμ. 2.

Ένας άντρας είπε ότι όλοι στη δουλειά της γυναίκας του τη θεωρούσαν σούπερ-γούμαν. Όταν όμως εκείνη γύριζε σπίτι, εκτόνωνε όλο το άγχος της πάνω του. «Εκεί που νομίζω ότι όλα είναι μια χαρά», έλεγε, «εκείνη γίνεται έξαλλη, επειδή βρήκε μια κάλτσα στο πάτωμα ή επειδή δεν έβαλα τα παπούτσια των παιδιών εκεί όπου τα βάζει κι εκείνη». Μια γυναίκα, όχι η σύζυγός του, του απάντησε: «Όταν όλοι προσπαθούμε να φύγουμε απ' το σπίτι την ίδια ώρα, δεν υπάρχει χρόνος να ψάχνουμε τα πράγματά μας. Πώς γίνεται να μην ξέρεις πού μπαίνει κάθε πράγμα; Ήμασταν αόρατες όλα αυτά τα χρόνια που έπρεπε να κάνουμε τα πάντα στο σπίτι; Όχι μόνο δεν μπορούσατε να βοηθήσετε, αλλά δεν μπορούσατε ούτε να δείτε τι κάναμε;».

Αν μπορούσαν να δουν τη συνολική εικόνα, αυτοί οι άντρες και οι γυναίκες μάλλον θα συμφωνούσαν, ότι το πραγματικό πρόβλημα ήταν η έλλειψη εργασιακής πολιτικής που να διευκολύνει την οικογενειακή ζωή. Στην πράξη όμως, οι καθημερινές εντάσεις έστρεφαν τους ανθρώπους εναντίον των συζύγων τους και όχι εναντίον των εργοδοτών τους. «Η γυναίκα μου μου λέει "Πες στο αφεντικό σου ότι σήμερα πρέπει να φύγεις στις πέντε, επειδή είναι η σειρά σου να πάρεις τα παιδιά"», είπε θυμωμένος ένας άντρας. «Δεν καταλαβαίνει ότι αυτό θα μετρήσει αρνητικά». Μια άλλη γυναίκα είπε: «Ο άντρας μου λέει ότι εγώ θα πρέπει να προσαρμοστώ», και τον μιμήθηκε σαρκαστικά, «“επειδή οι προϊστάμενοι δείχνουν μεγαλύτερη κατανόηση όταν μια γυναίκα ζητά περισσότερο χρόνο για την οικογένειά της”. Ναι, δείχνουν κατανόηση, και γι' αυτό δε σου δίνουν ποτέ αύξηση. Αν μια γυναίκα θέλει να αποδείξει τις ικανότητές της στη δουλειά, πρέπει να δουλεύει περισσότερες ώρες από έναν άντρα».

Οι γυναίκες που έκαναν μια αμειβόμενη εργασία δεν ήταν οι μόνες που είχαν παράπονα. Σε μια γυναικεία λέσχη βιβλίου στην Αριζόνα, μερικές νοικοκυρές στην ομάδα αποκάλυψαν το φόβο τους, μήπως οι άντρες χρησιμοποιούσαν το ευκολότερο διαζύγιο και την πρόσφατη κοινωνική αποδοχή των εργαζόμενων γυναικών ως δικαιολογίες για να τις εγκαταλείψουν. Οι νοικοκυρές πλήρους απασχόλησης παραπονέθηκαν ότι οι άντρες και οι εργαζόμενες φίλες τους δεν καταλάβαιναν πόσο σκληρά δούλευαν, όχι μόνο στο δικό τους σπίτι αλλά και στη γειτονιά. «Πρέπει να περιμένω τους τεχνικούς στα σπίτια των φίλων μου που δουλεύουν, αφού οι ίδιοι δεν μπορούν να φύγουν απ' τη δουλειά», είπε μια γυναίκα. «Παίρνω τα ρούχα τους απ' το καθαριστήριο, όταν εκείνες δεν μπορούν να φύγουν απ' τη δουλειά πριν κλείσει. Τα παιδιά της γειτονιάς έρχονται σε μένα για να τσιμπήσουν κάτι μετά το σχολείο, επειδή οι δικοί τους γονείς δεν γυρνούν πριν από τις έξι. Ουσιαστικά επιδοτώ τις οικογένειές τους, που έχουν δύο μισθούς, και μετά με κοιτάζουν αφ' υψηλού, επειδή δεν βγάζω χρήματα».

Οι άνθρωποι δεν περιορίστηκαν στην εκτόνωση αυτών των συναισθημάτων. Το ποσοστό των διαζυγίων υπερδιπλασιάστηκε την περίοδο 1966-1979. Υπήρχαν επίσης και κάποια σημάδια από μια νέα τάση που θα εκδηλωνόταν με εκρηκτικό τρόπο τη δεκαετία του 1980. Καθώς η ηλικία γάμου ανέβαινε, πολλές γυναίκες ανέβαλαν το

γάμο περισσότερο απ' ό,τι τη μητρότητα. Τα ποσοστά γεννήσεων από ανύπαντρες γυναίκες άρχισαν να αυξάνονται, και ο αριθμός των παιδιών εκτός γάμου ήταν ακόμα πιο αξιοσημείωτος, επειδή τα ποσοστά γεννήσεων στα παντρεμένα ζευγάρια συνέχισαν να πέφτουν.

Μέσα σε λιγότερο από μία εικοσαετία, ολόκληρο το νομικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο του γάμου μεταμορφώθηκε. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, οι γυναίκες είχαν πρόσβαση σε νομικά δικαιώματα, μόρφωση, αντισύλληψη και αξιοπρεπή εργασία. Ξαφνικά, το διαζύγιο έγινε εύκολη υπόθεση. Ταυτόχρονα, ήταν πιο δύσκολο να διατηρηθούν οι παραδοσιακές οικογενειακές λειτουργίες στη νέα οικονομία. Επίσης, τα νέα σεξουαλική ήθη, η μεγαλύτερη ανοχή απέναντι στις γεννήσεις εκτός γάμου και οι περισσότερες προσδοκίες για αυτοεκπλήρωση άλλαξαν το πολιτιστικό περιβάλλον μέσα στο οποίο οι άνθρωποι έπαιρναν τις αποφάσεις για τις προσωπικές τους σχέσεις. Τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, όλες αυτές οι αλλαγές συνδυάστηκαν για να μεταμορφώσουν αμετάκλητα το ρόλο του γάμου στην ευρύτερη κοινωνία και στην προσωπική ζωή των ανθρώπων.

Είναι φυσικό να αναρωτιόμαστε τι θα είχε συμβεί, αν κάποιες από αυτές τις τάσεις είχαν παραμεριστεί ή αντιστραφεί. Τι θα γινόταν, αν η αμφισβήτηση της παραδοσιακής εξουσίας από τους νεαρούς ακτιβιστές υπέρ των πολιτικών δικαιωμάτων είχε μικρότερη επιρροή; Αν οι αξίες των χίπηδων δεν είχαν διαδοθεί σε τόσο πολλά παιδιά της μεσαίας τάξης; Αν τα δικαστήρια και οι κυβερνήσεις δεν είχαν εξαλείψει τη διάκριση μεταξύ νόμιμων και νόθων παιδιών; Αν περισσότερες σύζυγοι και μητέρες είχαν επιμείνει στη μερική απασχόληση; Αν οι περισσότεροι άντρες εξακολουθούσαν να κερδίζουν αρκετά χρήματα, ώστε να μπορούν να αγοράσουν ένα ωραίο σπίτι και να στείλουν τα παιδιά τους στο πανεπιστήμιο, χωρίς να χρειαστεί να βρουν δουλειά και οι γυναίκες τους; Αν η τεχνολογία δεν είχε διαχωρίσει τόσο γρήγορα το σεξ από την αναπαραγωγή; Αν δεν είχε ψηφιστεί το συναινετικό διαζύγιο; Αν, αν...

Αν όμως δεν υπήρχαν μόνο ένας ή δύο από τους παραπάνω παράγοντες, η διαφορά δεν θα ήταν τόσο αισθητή. Οι περισσότερες από αυτές τις αλλαγές ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους, ενώ στις λίγες χώρες όπου δυο-τρεις από αυτές τις τάσεις αποφεύχθηκαν, οι υπόλοιπες αλλαγές στο εργασιακό μοντέλο των γυναικών, στην ηλικία γάμου και στον έλεγχο της γονιμότητας συνέβησαν έτσι κι αλλιώς.

Η παρακμή του οικογενειακού μοντέλου με τον άντρα κουβαλητή είναι ένα κλασικό παράδειγμα αυτού που μερικοί ιστορικοί ονομάζουν «υπερκαθορισμένο φαινόμενο». Τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό αυξήθηκε για πολλούς λόγους. Όταν οι πραγματικοί μισθοί των γυναικών αυξάνονταν, οι γυναίκες εντάσσονταν στο εργατικό δυναμικό. Όταν οι πραγματικοί μισθοί των αντρών μειώνονταν, οι γυναίκες εντάσσονταν στο εργατικό δυναμικό. Όταν οι οικογένειες είχαν οικονομικές απώλειες, οι γυναίκες εντάσσονταν στο εργατικό

δυναμικό. Όταν οι οικογένειες υπολόγιζαν σε μια σημαντική οικονομική πρόοδο, οι γυναίκες εντάσσονταν στο εργατικό δυναμικό. Όταν μια σύζυγος ήταν ευτυχισμένη στο γάμο της, αλλά βαριόταν στο σπίτι, εντασσόταν στο εργατικό δυναμικό. Όταν ήταν δυστυχισμένη στο γάμο της και ένιωθε ένταση στο σπίτι, εντασσόταν στο εργατικό δυναμικό.

Ο γάμος με τον άντρα κουβαλητή άρχισε να φθίνει σε όλη τη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη κατά το τελευταίο τρίτο του εικοστού αιώνα, ακόμα και στις περιοχές που επηρεάστηκαν λιγότερο από τις αλλαγές στις προσωπικές αξίες, τη συζυγική νομοθεσία και τους νομικούς κώδικες. Επίσης, παντού άρχισε να αποδυναμώνεται ο ρόλος του γάμου στην οργάνωση της σεξουαλικής συμπεριφοράς, των συνθηκών διαβίωσης και της ανατροφής των παιδιών. Τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, όλες αυτές οι οικονομικές, πολιτιστικές, δημογραφικές και νομικές αλλαγές ενώθηκαν για να δημιουργήσουν «την απόλυτη θύελλα» στη διαμόρφωση της οικογενειακής ζωής και του γάμου. Και ήταν μια θύελλα που δεν άφησε τίποτα όρθιο στο πέρασμά της.

16. Η απόλυτη θύελλα: η μεταμόρφωση του γάμου στα τέλη του εικοστού αιώνα

Το 1977, ο κοινωνιολόγος Amitai Etzioni προειδοποιούσε ότι αν παρέμεναν οι τρέχουσες τάσεις σχετικά με το διαζύγιο, «ούτε μία αμερικανική οικογένεια» δεν θα έμενε αλώβητη μέχρι τη δεκαετία του 1990. Γύρω στο 1980, το ποσοστό των διαζυγίων είχε φτάσει στο 50%. Με άλλα λόγια, οι μισοί άνθρωποι που παντρεύονταν λογικά θα χώριζαν.¹

Η επανάσταση των διαζυγίων, όπως την αποκάλεσαν κάποιοι, μεταμόρφωσε τις ζωές εκατομμυρίων ανθρώπων. Ωστόσο, το κύμα των διαζυγίων ήταν μόνο ένας προάγγελος της μεγαλύτερης θύελλας που θα σάρωνε το γάμο και την οικογενειακή ζωή από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 μέχρι το τέλος του αιώνα.

Όσο τα ποσοστά των πρώτων και των επόμενων γάμων παρέμεναν υψηλά, η αύξηση των διαζυγίων δεν απειλούσε τον καθολικό χαρακτήρα του γάμου, όση αναταραχή και οδύνη κι αν προκαλούσαν αυτά τα διαζύγια και οι επόμενοι γάμοι στις συγκεκριμένες οικογένειες. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, όμως, ο αντίκτυπος των υψηλών ποσοστών διαζυγίων ενισχύθηκε από την κατακόρυφη πτώση των επόμενων γάμων αλλά και από την πληθώρα των εναλλακτικών λύσεων αντί του γάμου.

Μετά το 1981, τα ποσοστά των διαζυγίων σταθεροποιήθηκαν και άρχισαν σιγά σιγά να πέφτουν, παρά το ότι μέχρι τότε το συναινετικό διαζύγιο ήταν ευρέως διαδεδομένο. Ωστόσο, λιγότεροι άνθρωποι ξαναπαντρεύονταν μετά από ένα διαζύγιο. Μια γενιά νωρίτερα, τη δεκαετία του 1950, τα δύο τρίτα των χωρισμένων γυναικών

1. Amitai Etzioni, "The Family: Is It Obsolete?" *Journal of Current Social Issues* 14 (1977), σ. 4. Ο υπολογισμός των ποσοστών διαζυγίων είναι πολύ περίπλοκη. Χονδρικά, το ποσοστό των διαζυγίων είναι ο αριθμός των διαζυγίων ανά χίλια παντρεμένα άτομα. Ωστόσο, είναι δυνατή η μέτρηση της αναλογίας των διαζυγίων προς τους γάμους ανά οποιοδήποτε έτος ή καταγεγραμμένη τάση την τελευταία δεκαετία και η προεκβολή του αποτελέσματος στο παρελθόν. Επειδή το ποσοστό του 50% προέκυψε από την προεκβολή του αριθμού των γάμων που θα διαλυθούν πριν το ζευγάρι συμπληρώσει σαράντα χρόνια γάμου, μπορεί να ήταν υπερβολικό όσον αφορά τα πιθανά διαζύγια. Εντούτοις, σχεδόν το 40% των πρώτων γάμων που έγιναν τη δεκαετία του 1970 κατέληξαν σε διαζύγιο πριν από την πεντηκοστή επέτειο γάμου, επομένως το 50% ήταν σίγουρα μια λογική εκτίμηση.

στις ΗΠΑ ξαναπαντρεύονταν μέσα στην επόμενη πενταετία. Στο τέλος του αιώνα, μόνον οι μισές χωρισμένες γυναίκες είχαν ξαναπαντρευτεί ή συζούσαν με κάποιον άλλο, πέντε χρόνια μετά το διαζύγιο.²

Εξίσου εντυπωσιακός ήταν ο αριθμός των ατόμων που παντρεύονταν μετά τα είκοσι πέντε για πρώτη φορά. Το 1960, μόνο μία στις δέκα Αμερικανίδες ηλικίας από είκοσι πέντε ως είκοσι εννέα ήταν ανύπαντρη. Το 1998, το αντίστοιχο ποσοστό είχε φτάσει στο 40%.

Μια ακόμα πιο συγκλονιστική αλλαγή αφορούσε τον αριθμό των ζευγαριών που ζούσαν μαζί, χωρίς όμως να είναι παντρεμένα. Την περίοδο 1970-1999, ο αριθμός των ανύπαντρων ζευγαριών που συζούσαν στις ΗΠΑ επταπλασιάστηκε. Όταν ξεκίνησε αυτή η τάση, τα περισσότερα ζευγάρια παντρεύονταν, αν η γυναίκα έμενε έγκυος. Τη δεκαετία του 1990, όμως, ο γάμος είχε πάψει να θεωρείται η προφανής λύση σε περίπτωση εγκυμοσύνης ή γέννησης ενός παιδιού.³

Οι επιπτώσεις ήταν συνταρακτικές. Το 1960 στις ΗΠΑ, το ένα παιδί στα είκοσι είχε ανύπαντρη μητέρα, αλλά στα τέλη του αιώνα η αναλογία αυξήθηκε σε ένα παιδί στα τρία. Το 2003, σύμφωνα με την υπηρεσία απογραφής των ΗΠΑ, σχεδόν το 40% των ζευγαριών που συζούσαν είχαν παιδιά κάτω των δεκαοκτώ ετών, που ζούσαν μαζί τους, περίπου ίδιο ποσοστό με αυτό των παντρεμένων ζευγαριών που είχαν παιδιά κάτω των δεκαοκτώ ετών (45%).⁴

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, ο ρυθμός των αλλαγών άρχισε να μειώνεται, με αποτέλεσμα μερικοί παρατηρητές να ελπίζουν πως η θύελλα είχε κοπάσει και πως οι γάμοι σύντομα θα επέστρεφαν σε «φυσιολογικά» επίπεδα. Το 1998, το ποσοστό των διαζυγίων ήταν κατά 26% μικρότερο από τα επίπεδα του 1979. Οι γεννήσεις από ανύπαντρες λευκές γυναίκες σταθεροποιήθηκαν τη δεκαετία του 1990, ενώ οι γεννήσεις από μαύρες και Λατίνες μειώθηκαν. Επίσης, τα περισσότερα παιδιά εκτός γάμου ανήκαν σε ζευγάρια που συζούσαν και όχι σε γυναίκες που ζούσαν μόνες τους, όπως στο παρελθόν. Στα μάτια της λαϊκής κουλτούρας, ο γάμος και η οικογενειακή ζωή έμοιαζαν να ανακτούν κάποια από την παλιά τους αίγλη. Οι άνθρωποι αποδοκίμαζαν

2 Casper and Bianchi, *Continuity and Change* (βλ. κεφ. 15, σημ. 23), Helen Rumbelow, "Women Less Likely to Remarry", *Washington Post*, 24 Ιουλίου 2002.

3 Christopher Marquis, "Total of Unmarried Couples Surged in U.S. Census", *New York Times*, 13 Μαρτίου 2003, Andrew Hacker, "How Are Women Doing?", *New York Review of Books* (11 Απριλίου 2002), Jane Lewis and Kathleen Kiernan, "The Boundaries Between Marriage, Nonmarriage, and Parenthood", *Journal of Family History* 21 (1996), Kathleen Seltzer, "Cohabitation and Family Change" στο Marilyn Coleman and Lawrence Ganong (επιμ.), *Handbook of Contemporary Families* (Thousand Oaks, Calif.: Sage, 2004).

4 Pamela Smock and Sanjiv Gupta, "Cohabitation in Contemporary North America" στο Alan Booth and Ann Crouter (επιμ.), *Just Living Together: Implications for Children, Families, and Public Policy* (Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum, 2002), Wendy Manning and Pamela Smock, "First Comes Cohabitation and Then Comes Marriage", *Journal of Family Issues* 23 (2002), Heath Foster, "More Moms and Dads Aren't Tying the Knot", *Seattle Post-Intelligencer*, 1 Μαΐου 2003.

τώρα πολύ περισσότερο τη σεξουαλική ελευθεριότητα και τη μοιχεία, ενώ τα γυναικεία περιοδικά άρχισαν να δημοσιεύουν άρθρα με τίτλους, όπως «Γιατί ο γάμος είναι πάλι της μόδας».⁵

Μια συγκεκριμένη στατιστική του 2000 από την υπηρεσία απογραφής των ΗΠΑ τροφοδότησε τον τύπο για αρκετά χρόνια με ιστορίες που ανακοίνωναν την αναβίωση της οικογένειας με τον άντρα κουβαλητή. Για πρώτη φορά μέσα σε είκοσι πέντε χρόνια, η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό των γυναικών με βρέφη μικρότερα του ενός έτους είχε μειωθεί αντί να αυξηθεί – από 59% το 1988 σε 55% το 2000.⁶

Το ποσοστό αυτό παρέμεινε σταθερό μέχρι και το 2002, οδηγώντας ορισμένους στο συμπέρασμα ότι τα σαράντα χρόνια φθοράς του γάμου με τον άντρα κουβαλητή είχαν φτάσει στο τέλος τους. Το 2003, ένα άρθρο στο περιοδικό *The New York Times Magazine* συνδύασε τις στατιστικές του γραφείου απογραφής με διάφορες ιστορίες για γυναίκες καριέρας, οι οποίες εγκατέλειψαν τη δουλειά τους για να ανακοινώσουν την έλευση της «Επανάστασης της παραίτησης» στις εργαζόμενες μητέρες. Πέντε μήνες αργότερα, το περιοδικό *Time* διακήρυξε ότι «Οι περισσότερες γυναίκες

5 Joshua Goldstein, "The Leveling of Divorce in the United States", *Demography* 36 (1999), ο δημογράφος Steven Nock στο University of Virginia, προσωπική επικοινωνία, 23 Ιουλίου 2003, BBC News, "UK Divorce Rate Lowest for 22 Years", 21 Αυγούστου 2001, Lois Brady, "Why Marriage Is Hot Again", *Redbook* (Σεπτέμβριος 1996). Αν δεν αναφέρεται κάτι διαφορετικό, τα υπόλοιπα αριθμητικά στοιχεία για τη σταθεροποίηση στις ΗΠΑ (και η συζήτηση που ακολουθεί για παρόμοιες τάσεις στην Ευρώπη) προέρχονται από τα Casper and Bianchi, *Continuity and Change*, Linda Hantrais and Marie-Therese Letablier, *Families and Family Policies in Europe* (New York: Longmans, 1996), Hans-Peter Blossfeld (επιμ.), *The New Role of Women: Family Formation in Modern Societies* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1995), Karen Mason and An-Magritt Jensen (επιμ.), *Gender and Family Change in Industrialized Societies* (Oxford, U.K.: Clarendon Press, 1995), Chiara Saraceno, "Changing Gender and Family Models" στο Oliver Zunz, Leonard Schoppa, and Nobuhiro Hiwataru (επιμ.), *Social Contracts Under Stress: The Middle Classes of America, Europe, and Japan at the Turn of the Century* (New York: Russell Sage, 2002), Karin Brewster and Irene Padavic, "Changes in Gender-Ideology, 1977-1996", *Journal of Marriage and the Family* 62 (2000), Tom Smith, "The Emerging 21st Century American Family, General Social Survey Social Change Report", αρ. 42, National Opinion Research Center, University of Chicago, 24 Νοεμβρίου 1999, Arland Thornton and Linda Young-Demarco, "Four Decades of Trends in Attitudes Toward Family Issues in the United States: The 1960s Through the 1990s", *Journal of Marriage and Family* 63 (2001), James Q. Wilson, *The Marriage Problem* (New York: HarperCollins, 2002), Mark Gillespie, "Americans Consider Infidelity Wrong", Gallup News Service, 10 Ιουλίου 2001, SeniorJournal.com, Vern Bengston, Timothy Biblarz, and Robert Roberts, *How Families Still Matter* (New York: Cambridge University Press, 2002), "Facts at a Glance", *Child Trends* (William and Flora Hewlett Foundation and Charles Stewart Mott Foundation, Νοέμβριος 2003), U.S. Census Bureau, "Living Arrangements of Children Under 18 Years Old: 1960 to Present", ημερομηνία δημοσίευσης στο διαδίκτυο, 29 Ιουνίου 2001, Allen Dupree and Wendell Primus, "Declining Share of Children Lived with Single Mothers in the Late 1990s" (Washington, D.C.: Center on Budget and Policy Priorities, 15 Ιουνίου 2001), Sharon Vandivere, Kristen Moore, and Martha Zaslow, *Children's Family Environments: Findings from the National Survey of America's Families* (Washington, DC.: Urban Institute, 2001).

6 Σχετικά με αυτή και την επόμενη παράγραφο, βλ. Tamar Lewin, "More Mothers of Babies Under 1 Are Staying Home", *New York Times*, 19 Οκτωβρίου 2001, Stephanie Armour, "More Moms Make Kids Their Career of Choice", *USA Today*, 12 Μαρτίου 2002, Census Press Release CB03-166, 23 Οκτωβρίου 2003.

μένουν με τα παιδιά»⁷.

Δεν είναι περίεργο που ο ρυθμός των αλλαγών στους ρόλους των φύλων, τις συζυγικές συμπεριφορές και τις σεξουαλικές αξίες επιβραδύνθηκε τη δεκαετία του 1990. Σε πολλούς τομείς, αυτές οι αλλαγές ήδη πλησίαζαν το σημείο κορεσμού και, καθώς οι άνθρωποι αισθάνονταν όλο και πιο άνετα με τους νέους ρόλους των φύλων και τα σεξουαλική ήθη, οι πιο ακραίες αντιδράσεις κατά τα πρώτα τραυματικά χρόνια της αλλαγής υποχωρούσαν.⁸

Αυτή η σταθεροποίηση μπορεί να υποδήλωνε ότι τα νέα οικογενειακά πρότυπα ομαλοποιούνται, αλλά απείχε πολύ από οποιαδήποτε επιστροφή στο παρελθόν. Ο αριθμός των παιδιών που ανατρέφονταν από ανύπαντρους γονείς δεν μειώθηκε τη δεκαετία του 1990, ούτε ο αριθμός των οικογενειών όπου εργάζονται και οι δύο σύζυγοι, ο οποίος αυξήθηκε από 39% όλων των παντρεμένων ζευγαριών το 1970 σε 62% το 1998. Τα ποσοστά της συμβίωσης αυξήθηκαν εξίσου στα ετεροφυλόφιλα και τα ομοφυλόφιλα ζευγάρια. Όλο και περισσότεροι ηλικιωμένοι ακολουθούσαν τη νέα τάση της συμβίωσης. Καθώς οι τράπεζες σπέρματος άνοιξαν τις πόρτες τους σε ανύπαντρες γυναίκες τη δεκαετία του 1980, όλο και περισσότερες ανύπαντρες, μεγαλύτερες σε ηλικία, ετεροφυλόφιλες και ομοφυλόφιλες γυναίκες εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία να σχηματίσουν αντισυμβατικές οικογένειες.⁹

Παρά την πολυδιαφημισμένη μείωση των εργαζόμενων μητέρων με βρέφη μικρότερα του ενός έτους, περισσότερες από τις μισές εργαζόμενες μητέρες εξακολουθούσαν να εργάζονται το 2003, σε σύγκριση με μόλις 30% στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Επίσης, οι γυναίκες με παιδιά μεγαλύτερα από ενός έτους είχαν τα ίδια ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό με τις άτεκνες γυναίκες.¹⁰

Παρά τους αντίθετους ισχυρισμούς ορισμένων «παρατηρητών τάσεων», οι εργαζόμενες γυναίκες με ανώτερη μόρφωση δεν γύριζαν την πλάτη στις φιλοδοξίες τους για

7 Lisa Belkin, "The Opt-Out Revolution", *New York Times Magazine*, 26 Οκτωβρίου 2003, Claudia Wallis, "The Case for Staying Home", *Time* (22 Μαρτίου 2004), σ. 51.

8 Τη δεκαετία του 1980, τα ποσοστά ανήλικης εγκληματικότητας και εφηβικής εγκυμοσύνης αυξήθηκαν παράλληλα με τις οικογένειες με ένα γονιό, με αποτέλεσμα πολλοί σχολιαστές να φοβούνται ότι τα μεταβαλλόμενα οικογενειακά μοντέλα δημιουργούσαν μια γενιά «υπερ-αρπακτικών». Παρότι όμως ο αριθμός των οικογενειών με ένα μόνο γονιό συνέχισε να αυξάνεται τη δεκαετία του 1990, η εφηβική βία και οι γεννήσεις από εφήβους άρχισαν να πέφτουν κατακόρυφα μετά το 1992. Το τέλος του αιώνα, τα ποσοστά των βίαιων εγκλημάτων στους εφήβους είχαν φτάσει στο χαμηλότερο επίπεδό τους για περισσότερα από είκοσι χρόνια και οι γεννήσεις από εφήβους στην κατώτερη τιμή στην ιστορία τους. "Juvenile Homicides Decline", *New York Times*, 15 Δεκεμβρίου 2000, Lina Guzman et al., "How Children Are Doing: The Mismatch Between Public Perception and Statistical Reality", *Child Trends Research Brief*, Έκδοση 2003-12 (Ιούλιος 2003), Stephanie Ventura et al., "Estimate Pregnancy Rates for the United States, 1990-2000" (New York: Alan Guttmacher Institute, 14 Ιουνίου 2004).

9 Jeff Madrick, "Still a Gender Wage Gap", *New York Times*, 10 Ιουνίου 2004, Teresa Carson, "Lesbian Moms a Growing U.S. Phenomenon", Reuters News Service, 25 Μαΐου 2004.

10 *Fertility of American Women, June 2002* (U.S. Census Bureau, Current Population Survey, Οκτώβριος 2003), Stephanie Armour, "Some Moms Quit as Offices Scrap Family-Friendliness", *USA Today*, 4 Μαΐου 2004.

καριέρα. Αυτές οι γυναίκες είχαν μάλιστα λιγότερες πιθανότητες να «αποσυρθούν» από την αμειβόμενη εργασία όσο τα παιδιά τους ήταν μικρά από όσο οι γυναίκες με χαμηλούς μισθούς ή λιγότερα προσόντα. Το 2002, στο σύνολο των μητέρων με παιδιά κάτω των έξι ετών, περισσότερα από τα δύο τρίτα των γυναικών με πανεπιστημιακό πτυχίο και τα τρία τέταρτα των μητέρων με μεταπτυχιακό τίτλο ή άδεια άσκησης επαγγέλματος συμμετείχαν στην αγορά εργασίας.¹¹

Σε αντίθεση και πάλι με πολλές αναφορές στα μέσα ενημέρωσης, ούτε τα παιδιά των εργαζόμενων μητέρων έκαναν διαφορετικές επιλογές από τους γονείς τους εξαιτίας των «άσχημων εμπειριών» τους, καθώς μεγάλωναν. Στα τέλη του 1990, η κοινωνιολόγος Kathleen Gerson πήρε συνεντεύξεις και συγκέντρωσε ιστορικά από ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα αγοριών και κοριτσιών ηλικίας από δεκαοκτώ μέχρι τριάντα δύο ετών. Οι τέσσερις στους πέντε νέους που μεγάλωσαν με εργαζόμενη μητέρα ήταν ευχαριστημένοι γι' αυτό. Ιδιαίτερα οι κοπέλες είχαν την τάση να δηλώνουν ότι η εργαζόμενη μητέρα τους λειτούργησε ως πρότυπο γι' αυτές.¹²

Οι γιοι και οι κόρες που μεγάλωσαν σε οικογένειες όπου δούλευε μόνον ο πατέρας είχαν μια πιο διχασμένη στάση απέναντι στο συγκεκριμένο οικογενειακό μοντέλο. Μόνον οι μισοί δήλωσαν ότι ήταν ευχαριστημένοι, που η μητέρα τους είχε αφιερωθεί αποκλειστικά στη φροντίδα τους. Οι άλλοι μισοί πίστευαν ότι η μητέρα τους θα ήταν πιο ευτυχισμένη δουλεύοντας εκτός σπιτιού.

Οι γονείς και τα παιδιά μπορεί να εκδηλώνουν πραγματική αμφιθυμία σχετικά με το συνδυασμό εργασίας και οικογενειακής ζωής που επιλέγει η μητέρα τους. Ωστόσο, οι εργαζόμενες σύζυγοι και μητέρες ήρθαν για να μείνουν, σε μεγάλο βαθμό λόγω των διαρθρωτικών αλλαγών στη ζήτηση και τις ανταμοιβές της εργασίας. Ο δημογράφος Donald Hernandez επισημαίνει ότι από τα μέσα του δέκατου ένατου μέχρι τα μέσα του εικοστού αιώνα υπήρχαν τρεις δρόμοι προς την οικονομική πρόοδο της οικογένειας: Ο πρώτος ήταν να στείλουν τα παιδιά να δουλέψουν, έτσι ώστε οι γονείς να μπορούν να συγκεντρώσουν αρκετά χρήματα για να αγοράσουν ένα σπίτι και ίσως να στείλουν την επόμενη γενιά στο σχολείο. Ο δεύτερος ήταν να έρθουν από την επαρχία στην πόλη για να εκμεταλλευτούν τους υψηλότερους μισθούς στις αστικές περιοχές. Ο τρίτος ήταν να επενδύσουν στην κατάρτιση και τη μόρφωση των αντρών της οικογένειας.¹³

Ωστόσο, η παιδική εργασία καταργήθηκε στις αρχές του εικοστού αιώνα, ενώ μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950 η εγκατάλειψη των αγροτικών εργασιών είχε

11 Paula England, Carmen Garcia-Beaulieu, and Mary Rose, "Women's Employment Among Blacks, Whites, and Three Groups of Latinas", *Gender & Society* 18 (2004).

12 Kathleen Gerson, "Moral Dilemmas, Moral Strategies, and the Transformation of Gender: Lessons for Two Generations of Work and Family Change", *Gender & Society* 16 (2002), σ. 17-18.

13 Donald Hernandez, *America's Children: Resources from Family, Government and the Economy* (New York: Russell Sage, 1993).

σχεδόν ολοκληρωθεί. Επίσης, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, οι οικογένειες είχαν ήδη λιγότερα οφέλη από την ανώτερη μόρφωση ή την κατάρτιση των αρσενικών μελών τους. Καθώς αυτές οι παλαιότερες στρατηγικές για την επίτευξη κοινωνικής ανέλιξης έφθιναν, η γυναικεία απασχόληση απέκτησε κεντρική θέση στην οικονομική πρόοδο της οικογένειας και δεν μπορούσε να αναβληθεί ή να διακοπεί τόσο εύκολα για την ανατροφή των παιδιών.

Παρά την οικονομική ανάκαμψη της δεκαετίας του 1990, οι αυξήσεις στους μισθούς των περισσότερων αντρών εξακολούθησαν να είναι μικρότερες ακόμα και από τα χαμηλά επίπεδα του πληθωρισμού, κατά τα πρώτα χρόνια του εικοστού πρώτου αιώνα, ενώ οι μισθοί των γυναικών συνέχισαν να αυξάνονται σε σχέση με το χαμηλό σημείο εκκίνησής τους. Κατά συνέπεια, στις περισσότερες αμερικανικές οικογένειες, ακόμα κι αν ο μισθός της γυναίκας ήταν μικρότερος από του άντρα, οποιαδήποτε αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος οφειλόταν στο δικό της μισθό.¹⁴

Στα πλαίσια μιας άλλης σημαντικής αλλαγής όμως, οι περισσότερες γυναίκες, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης, δεν εργάζονταν πλέον μόνο για να καλύψουν τις οικογενειακές ανάγκες. Στα τέλη του εικοστού αιώνα, η απόφαση μιας συζύγου να εργαστεί ή να μείνει στο σπίτι εξαρτιόταν λιγότερο από το μισθό του άντρα της και περισσότερο από τη δική της ικανότητα να κερδίσει χρήματα. Ακόμα κι όταν συνέχιζαν να «επιδοτούν» το γάμο τους, οι γυναίκες αποφάσιζαν αν θα εργαστούν ή αν θα μείνουν στο σπίτι με κριτήρια κόστους-οφέλους και με βάση τις δικές τους ευκαιρίες απασχόλησης, αντί να μετακινούνται εντός και εκτός της αγοράς εργασίας, ανάλογα με τις αλλαγές στη δουλειά και το εισόδημα του συζύγου τους.¹⁵

Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι εργαζόμενες μητέρες είναι ευχαριστημένες με τα προγράμματά τους. Σε πολλά επαγγέλματα, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, οι απαιτήσεις και τα ωράρια εργασίας έχουν αυξηθεί την τελευταία εικοσαετία. Σήμερα, οι ΗΠΑ ξεπερνούν ακόμα και την Ιαπωνία στις ώρες απασχόλησης των εργαζομένων. Επομένως, δεν είναι περίεργο που οι εργαζόμενοι με οικογένεια – άντρες και γυναίκες – δηλώνουν ότι έχουν περισσότερο άγχος για να εξισορροπήσουν εργασία και οικογενειακή ζωή απ' ό,τι πριν από είκοσι πέντε χρόνια. Πολλές μητέρες σίγουρα θα ήθελαν να μειώσουν τις ώρες εργασίας τους, το ίδιο και πολλοί πατέρες.¹⁶

Εδώ και σχεδόν τριάντα χρόνια, ρωτώ τους φοιτητές μου πώς υπολογίζουν να εξισορροπήσουν εργασία και οικογένεια στη δική τους ζωή. Μέχρι πρόσφατα, οι

14 David Leonhardt, "Wage Gap Between Men and Women Closes to Narrowest", *New York Times*, 17 Φεβρουαρίου 2003.

15 Arleen Leibowitz and Jacob Klerman, "Explaining Changes in Married Mothers' Employment over Time", *Demography* 32 (1995).

16 Families and Work Institute, *2002 National Study of the Changing Workforce* (New York: 2002), Ellen Galinsky et al., *Feeling Overworked: When Work Becomes Too Much* (New York: Families and Work Institute, 2001).

περισσότεροι περίμεναν ότι και οι δύο σύντροφοι θα εργάζονταν, αλλά ότι η γυναίκα θα προσπαθούσε να δουλεύει λιγότερο για ένα διάστημα μετά τη γέννηση ενός παιδιού. Την τελευταία πενταετία, όμως, οι φοιτητές μου έχουν σταματήσει να υποθέτουν ότι η γυναίκα θα είναι αυτή που θα μένει στο σπίτι. Κλίνουν περισσότερο προς τη λογική ότι αυτός που κερδίζει περισσότερα θα συνεχίσει να εργάζεται, και είναι περισσότερο ανοιχτοί στο ενδεχόμενο να σταματήσει να δουλεύει και ο άντρας, αν και οι δύο κερδίζουν τα ίδια χρήματα.

Αυτό το είδος της οικονομικής ισότητας απαντάται όλο και συχνότερα σε νοικοκυριά όπου εργάζονται και οι δύο. Πράγματι, το 2001, η εργαζόμενη σύζυγος κέρδιζε πιο πολλά χρήματα από τον άντρα της σε περισσότερο από το 30% όλων των νοικοκυριών. Το ποσοστό των πατεράδων που μένουν σπίτι εξακολουθεί να είναι χαμηλό, αλλά η κοινωνική αποδοχή αυτής της ρύθμισης έχει εκτοξευτεί στα ύψη. Το 2002, περισσότεροι από δύο εκατομμύρια εργαζόμενοι πατέρες είχαν αναλάβει τη φροντίδα των παιδιών στην οικογένεια, ενώ οι γυναίκες τους εργάζονταν.¹⁷

Φυσικά, οι περισσότερες σύζυγοι και μητέρες που δουλεύουν εκτός σπιτιού σήμερα το κάνουν τόσο για ψυχολογικούς και κοινωνικούς όσο και για οικονομικούς λόγους. Οι εργαζόμενες σύζυγοι συνεχώς δηλώνουν σε συνεντεύξεις ότι απολαμβάνουν το σεβασμό, την αυτοεκτίμηση και τη φιλία που εισπράττουν χάρη σε μια δουλειά, ακόμα κι αν έχουν άγχος για να ρυθμίσουν ικανοποιητικά τη φροντίδα των παιδιών τους και για να διαπραγματευτούν τις δουλειές του σπιτιού με τους συζύγους τους. Μια παλιά μου φοιτήτρια μού είπε ότι επέστρεψε στη δουλειά για οικονομικούς λόγους, όταν το παιδί της ήταν εννέα μηνών. «Σχεδόν έκλαιγα κάθε φορά που τον άφηνα με τη μπίμπι-σίτερ», μου είπε, «και δεν έβλεπα την ώρα να τον ξαναδώ, όταν γύριζα σπίτι. Η αλήθεια όμως είναι ότι μόλις απομακρυνόμουν ένα-δυο τετράγωνα απ' το σπίτι της μπίμπι-σίτερ δυνάμωνα το ραδιόφωνο στο αυτοκίνητο και τραγουδούσα μέχρι να φτάσω στη δουλειά. Ήμουν τόσο ενθουσιασμένη που μπορούσα να μιλάω με ενήλικες και που ήξερα ότι με είχαν ανάγκη για το μυαλό μου και όχι ως μητέρα».

Το 1995, σύμφωνα με μια έρευνα της εταιρείας Louis Harris & Associates, λιγότερο από το ένα τρίτο των εργαζομένων γυναικών δήλωσαν ότι θα προτιμούσαν να μένουν στο σπίτι, αν δεν υπήρχε οικονομικό ζήτημα, παρότι πολλές γυναίκες δίσταζαν να το ομολογήσουν στο σύζυγό τους. Η ψυχολόγος Francine Deutsch διαπίστωνε, στις συνεντεύξεις της με ζευγάρια της εργατικής τάξης όπου δούλευαν και οι δύο, ότι η επίσημη οικογενειακή «γραμμή» ήταν συνήθως ότι η γυναίκα εργαζόταν μόνο για

17 Amy Goldstein, "When Wives Bring Home More Bacon", *Washington Post* National Weekly Edition, 6 Μαρτίου 2000, Peg Tyre and Daniel McGinn, "She Works, He Doesn't", *Newsweek* (12 Μαΐου 2003), Jason Fields, "Children's Living Arrangements and Characteristics, March 2002", *Current Population Reports* P20-547 (Ιούνιος 2002), Henry Bellows, "Domestic Dads", *Tacoma News Tribune*, 24 Ιουνίου 2004.

οικονομικούς λόγους. Όταν όμως μίλησε χωριστά με τους άντρες και τις γυναίκες, άκουσε διαφορετικά πράγματα. «Θα προτιμούσε να μένει στο σπίτι», δήλωσε ένας σύζυγος. «Ηθελα να ξεφύγω απ' το σπίτι», είπε η σύζυγός του.¹⁸

Οι γυναίκες δηλώνουν σταθερά ότι εισπράττουν περισσότερο σεβασμό όταν εργάζονται, όχι μόνο από την κοινωνία αλλά και από τον ίδιο το σύζυγό τους. Οι γυναίκες με δικό τους εισόδημα έχουν πολύ μεγαλύτερη ισχύ στη λήψη αποφάσεων μέσα στο γάμο τους από όσο οι νοικοκυρές πλήρους απασχόλησης. Επιπλέον, όσο περισσότερο συνεισφέρει η γυναίκα στο οικογενειακό εισόδημα, τόσο περισσότερη βοήθεια με το νοικοκυριό και τη φροντίδα των παιδιών μπορεί να περιμένει από το σύζυγό της.¹⁹

Το μοντέλο της οικογένειας με τον άντρα κουβαλητή εξακολουθεί να είναι ένας σημαντικός τύπος γάμου, ιδιαίτερα στα ζευγάρια με μικρά παιδιά. Σίγουρα πολλές Αμερικανίδες θα έμεναν περισσότερο στο σπίτι, αν είχαν τις επιδοτούμενες γονικές άδειες που δικαιούνται οι εργαζόμενοι στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Σήμερα όμως, η αποδοχή των γάμων όπου δουλεύουν και οι δύο είναι τόσο διαδεδομένη όσο ήταν η αποδοχή του γάμου με τον άντρα κουβαλητή τη δεκαετία του 1950, ενώ επιδοκιμάζονται περισσότερο από τις νέες γυναίκες, οι οποίες είναι αυτές που θα παίρνουν τις αποφάσεις για την εργασία και το γάμο τις επόμενες δεκαετίες.²⁰

Επίσης, η πτώση στα ποσοστά των διαζυγίων, όσο καλοδεχούμενη κι αν είναι, δεν σηματοδοτεί την επιστροφή στα πρότυπα της δεκαετίας του 1950. Καθώς οι εναλλακτικές λύσεις αντί του γάμου πολλαπλασιάζονται, λιγότεροι άνθρωποι παντρεύονται, άρα και λιγότεροι άνθρωποι θα παίρνουν διαζύγιο. Όντως παρατηρείται μια στατιστικά σημαντική αύξηση στις πιθανότητες που έχει ένα ζευγάρι να μείνει μαζί τη δεκαετία του 1990, αλλά όσοι παντρεύονται εξακολουθούν να έρχονται αντιμέτωποι με αποθαρρυντικές στατιστικές: Το 43% όλων των πρώτων γάμων στην Αμερική καταλήγουν σε διαζύγιο μέσα σε δεκαπέντε χρόνια.²¹

Δεν μπορούμε να περιμένουμε από τα ποσοστά διαζυγίων να επανέλθουν στα χαμηλά επίπεδα της δεκαετίας του 1950, πόσο μάλλον σε κείνα των προηγούμενων δεκαετιών. Την εκατονταετία 1880-1980, τα ποσοστά των διαζυγίων αυξήθηκαν

18 Louise Lamphere, Patricia Zavella, and Felipe Gonzales, with Peter Evans, *Sunbelt Working Mothers: Reconciling Family and Factory* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1993), Tamar Lewin, "More Women Earn Half Their Household Income", *New York Times*, 11 Μαΐου 1995, Francine Deutsch, "Halving It All" στο Naomi Gerstel, Dan Clawson, and Robert Zussman, *Families at Work: Expanding the Boundaries* (Nashville: Vanderbilt University Press, 2002), σ. 127.

19 Phillip Blumstein and Pepper Schwartz, *American Couples: Money, Work, Sex* (New York: William Morrow, 1983), Richard Gelles, *Contemporary Families: A Sociological View* (Thousand Oaks, Calif.: Sage, 1995), σ. 344.

20 Andrew Cherlin, "By the Numbers", *New York Times Magazine*, 5 Απριλίου 1998, L. Johnston, J. Bachman, and P. O'Malley, "Monitoring the Future: Questionnaire Responses from the Nation's High School Seniors" (Ann Arbor, Mich.: Survey Research Center, Institute for Social Research, 1998).

21 Thomas Bradbury, "Understanding and Altering the Longitudinal Course of Marriage", *Journal of Marriage and Family* 66 (Νοέμβριος 2004).

σταθερά. Αν αγνοήσουμε τις κατακόρυφες αλλά μικρής διάρκειας αυξήσεις αμέσως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και στα τέλη της δεκαετίας του 1970, τα σημερινά ποσοστά των διαζυγίων στην Αμερική βρίσκονται σε αναμενόμενα επίπεδα με βάση το ρυθμό αύξησης την τελευταία δεκαετία του δέκατου ένατου αιώνα και τα πρώτα πενήντα χρόνια του εικοστού.

Καλώς ή κακώς, οι άνθρωποι σήμερα αποφασίζουν τι θα ανεχτούν και τι όχι σε μια σχέση με εντελώς διαφορετικά κριτήρια απ' ό,τι στο παρελθόν. Τώρα που στα περισσότερα ζευγάρια οι δύο σύζυγοι εργάζονται σε διαφορετικές δουλειές, και όχι στο οικογενειακό αγρόκτημα ή την επιχείρηση, είναι πολύ πιο εύκολο, αν και εξίσου επώδυνο για κάθε σύζυγο να τραβήξει το δρόμο του και να επιβιώσει οικονομικά, αν ο γάμος διαλυθεί. Σε γενικές γραμμές, οι γυναίκες εξακολουθούν να υφίστανται πτώση του βιοτικού επιπέδου τους μετά από ένα διαζύγιο, αλλά είναι η πρώτη φορά στην ιστορία που τόσο πολλές γυναίκες καταφέρνουν να συντηρούν τον εαυτό τους και τα παιδιά τους χωρίς ένα σύζυγο.

Η εντυπωσιακή αύξηση του προσδόκιμου της ζωής των ενηλίκων από το 1970 άλλαξε επίσης τους όρους του γάμου. Ένας εξηντάχρονος Αμερικανός σήμερα μπορεί να ελπίζει ότι θα ζήσει άλλα είκοσι πέντε χρόνια. Το μέσο παντρεμένο ζευγάρι θα ζήσει περισσότερο από τριάντα χρόνια, αφού τα παιδιά του φύγουν απ' το σπίτι.²²

Εξαιτίας αυτής της αύξησης του προσδόκιμου της ζωής, η πρόκληση για ένα ζευγάρι να μείνουν μαζί «μέχρι να μας χωρίσει ο θάνατος» είναι σήμερα πολύ μεγαλύτερη από ποτέ. Αυτό που μπορεί να φαίνεται ως αποδεκτή σχέση, όταν υπολογίζεις να περάσεις το μεγαλύτερο μέρος της συζυγικής ζωής σου μεγαλώνοντας παιδιά μαζί με το σύντροφό σου, μπορεί να μοιάζει παράλογο, αν συνειδητοποιήσεις ότι θα περάσετε ακόμα τριάντα χρόνια μόνο οι δυο σας αφού φύγουν τα παιδιά. Καμία προηγούμενη γενιά δεν κλήθηκε να αντιμετωπίσει μια τόσο μακροπρόθεσμη δέσμευση.

Πολλά δυσχεστευμένα ζευγάρια σφίγγουν τα δόντια και προσπαθούν να τα βγάλουν πέρα μέχρι να φύγουν τα παιδιά απ' το σπίτι. Ωστόσο, το άγχος της ανατροφής των παιδιών προκαλεί εντάσεις ακόμα και στον πιο ευτυχισμένο γάμο, και μπορεί να καταστρέψει μια ασταθή σχέση. Μια παλιά μου φοιτήτρια, χωρισμένη, είχε γράψει στην αυτοβιογραφική εργασία της: «Στ' αλήθεια προσπάθησα να το κάνω να κρατήσει για χάρη των παιδιών. Τότε όμως άρχισα να σκέφτομαι: "Κι αν πάθω καρκίνο αμέσως μόλις φύγουν; Αξίζει τον κόπο να είσαι δυστυχισμένος για τόσο καιρό και μετά να μην προλάβεις να χαρείς τη ζωή σου; Ή τι θα γινόταν, αν έφταναν τα πενήντα και ήταν

22 John Rowe and Robert Kahn, *Successful Aging* (New York: Pantheon Books, 1992), Susan Cohen, "Generation Next", *Washington Post Magazine*, 1 Ιουνίου 1997, Casper and Bianchi, *Continuity and Change*, Teresa Cooney and Kathleen Dunne, "Intimate Relationships in Later Life: Current Realities, Future Prospects", *Journal of Family Issues*, 22 (2001), Phillips, *Putting Asunder* (βλ. κεφ. 9, σημ. 17).

πολύ αργά για να βρω μια καλή σχέση ή να για να φτιάξω μια ικανοποιητική ζωή για τα επόμενα τριάντα χρόνια;» Μετά από λίγο ήμουν τόσο δυστυχισμένη, που δεν ήμουν πια ούτε καλός γονιός, με αποτέλεσμα να μην έχω κίνητρα για να συνεχίσω να το παλεύω».

Αν οι νόμοι περί διαζυγίου γίνονταν αυστηρότεροι, δεν θα επηρέαζαν ιδιαίτερα τον αριθμό των γάμων που διαλύονται, ενώ μπορεί τελικά να απέτρεπαν εντελώς κάποιους ανθρώπους απ' το γάμο. Η υιοθέτηση μιας νομοθεσίας με συναινετικό διαζύγιο τη δεκαετία του 1970 σίγουρα διευκόλυνε τη διάλυση των γάμων που είχαν ήδη προβλήματα και, παντού όπου εφαρμόστηκε, οδήγησε σε μια προσωρινή κλιμάκωση των διαζυγίων. Τη δεκαετία του 1970, όμως, η μακροπρόθεσμη αύξηση στα ποσοστά των διαζυγίων ήταν παρόμοια στις πολιτείες με και χωρίς συναινετικό διαζύγιο. Επιπλέον, το 1985, όταν όλες οι πολιτείες προέβλεπαν πια κάποιο είδος συναινετικού διαζυγίου, τα ποσοστά των διαζυγίων στην Αμερική ήδη παρουσίαζαν πτωτικές τάσεις για μια πενταετία.²³ Ακόμα όμως και την περίοδο που τα διαζύγια μειώνονταν, περισσότεροι άνθρωποι ζούσαν μαζί χωρίς γάμο. Οι αυστηρότεροι νόμοι δεν θα εμπόδιζαν αυτές τις οικογένειες –το 40% των οποίων είχαν και παιδιά– να διαλυθούν.

Το διαζύγιο και το άτυπο ισοδύναμό του –η διακοπή της συμβίωσης– ήρθαν για να μείνουν. Αυτό σημαίνει ότι οι μονογονεϊκές και οι μεικτές οικογένειες δεν πρόκειται να εξαφανιστούν. Η τεκνοποιία χωρίς γάμο επίσης ήρθε για να μείνει – ένας λόγος είναι η εντυπωσιακή αύξηση της ηλικίας πρώτου γάμου των γυναικών. Οι γυναίκες που παντρεύονται σε μεγαλύτερη ηλικία έχουν λιγότερες πιθανότητες να χωρίσουν από τις γυναίκες που παντρεύονται νωρίς, καθώς και περισσότερες πιθανότητες να έχουν αποκτήσει ένα οικονομικό, συναισθηματικό και μορφωτικό προβάδισμα που θα ωφελήσει τα παιδιά τους. Επειδή όμως μένουν ανύπαντρες για περισσότερα χρόνια, περνούν επίσης μια μεγαλύτερη περίοδο κατά την οποία «διακινδυνεύουν» –ή επιλέγουν– μια γέννα χωρίς γάμο.

Το αστείο είναι ότι ένα μέρος της αύξησης των ανύπαντρων μητέρων τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 μπορεί να ήταν μια αντίδραση *ενάντια* στην αύξηση των διαζυγίων τις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Για περισσότερα από τριάντα χρόνια, ο κοινωνιολόγος Frank Furstenberg παρακολούθησε μια ομάδα οικονομικά μειονεκτούντων γυναικών στη Βαλτιμόρη, οι περισσότερες Αφροαμερικανίδες, οι οποίες έμειναν έγκυες όταν ήταν έφηβες και ανύπαντρες, τη δεκαετία του 1960. Οι περισσότερες απ' αυτές τις γυναίκες παντρεύτηκαν τον πατέρα του παιδιού τους, αλλά το 80%

23 Joshua Goldstein, "The Leveling of Divorce in the United States", *Demography* 36 (1999), Norval Glenn, "Feedback: A Reconsideration of the Effect of No-Fault Divorce", *Journal of Marriage and the Family* 59 (1997), Ira Ellman, "Divorce Rates, Marriage Rates, and the Problematic Persistence of Traditional Marital Roles", *Family Law Quarterly* 34 (2000). Για μια αντίθετη άποψη, βλ. Margaret Brinig and F. H. Buckley, "No-Fault Laws and at-Fault People", *International Review of Law and Economics* 18 (1998).

αυτών των γάμων διαλύθηκαν πριν από την ενηλικίωση των παιδιών. Το ένα τρίτο των κοριτσιών τους επίσης έμειναν έγκυες και έκαναν παιδιά στην εφηβεία. Τη δεκαετία του 1980 όμως, λίγες από τις γυναίκες αυτής της γενιάς παντρεύτηκαν τον πατέρα του παιδιού τους. Ένας λόγος που δεν παντρεύτηκαν, όπως είπαν στον Furstenberg, ήταν επειδή πίστευαν ότι το αγόρι τους δεν θα μπορούσε να συντηρήσει μια οικογένεια στους δύσκολους οικονομικούς καιρούς του 1980. Επίσης, πολλές δήλωσαν ότι η εμπειρία της μητέρας τους τις έπεισε πως ήταν καλύτερα να είσαι ανύπαντρη μητέρα παρά να έχεις έναν άσχημο ή ασταθή γάμο.²⁴

Τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, τα περισσότερα μωρά που γεννιούνταν εκτός γάμου δεν ήταν «προγραμματισμένα». Αντίθετα, σύμφωνα με μια μελέτη του 1997, περισσότερο από το 40% των μωρών που είχαν αποκτήσει οι ανύπαντρες Αμερικανίδες τα τελευταία χρόνια δεν ήταν «ατύχημα». Μπορεί να καταφέρουμε να μειώσουμε ακόμα περισσότερο τα ποσοστά γεννήσεων στις έφηβες κοπέλες, οι οποίες συχνά αποφασίζουν να κρατήσουν ένα μωρό λόγω της *έλλειψης* επιλογών σε άλλους τομείς της ζωής τους. Ωστόσο, οι επιλογές που γίνονται από οικονομικά ανεξάρτητες γυναίκες μετά τα είκοσι πέντε είναι εντελώς διαφορετική υπόθεση, και σ' αυτές τις γυναίκες οφείλεται το αυξανόμενο ποσοστό των γεννήσεων εκτός γάμου.²⁵

Αν συνδυάσουμε το γεγονός ότι οι παντρεμένες γυναίκες κάνουν λιγότερα παιδιά με το γεγονός ότι η αναλογία των ανύπαντρων γυναικών στον πληθυσμό αυξάνεται, με έναν απλό υπολογισμό προκύπτει ότι μεγάλο ποσοστό παιδιών θα γεννηθούν εκτός γάμου, ακόμα κι αν η γεννητικότητα των ανύπαντρων γυναικών σταθεροποιηθεί ή μειωθεί.²⁶ Σήμερα, μέσα στο γενικότερο κλίμα των ελεύθερων επιλογών, είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι οι ανύπαντρες γυναίκες θα σταματήσουν να κάνουν παιδιά.

Όταν δίνω ομιλίες για οικογενειακά θέματα σε διάφορα μέρη της Αμερικής, οι ανύπαντρες γυναίκες συνήθως μου λένε ότι σχεδιάζουν να παντρευτούν και μετά να κάνουν παιδιά. Συχνά όμως προσθέτουν ότι αν μέχρι κάποια ηλικία δεν βρουν ένα σύντροφο με τον οποίο πιστεύουν ότι μπορούν να μοιραστούν την υπόλοιπη ζωή τους και την ανατροφή των παιδιών τους, θα εξέταζαν το ενδεχόμενο να κάνουν παιδί μόνες τους. «Η μαμά μου ήταν παντρεμένη, αλλά μεγάλωσε μόνη της δύο παιδιά – εμένα και τον μπαμπά μου», μου είπε μια εικοσιτετράχρονη με την οποία μίλησα σε ένα κολλέγιο του Οχάιο. «Νομίζω ότι ήταν αρκετά ευτυχισμένη. Εγώ όμως θέλω περισσότερα από μια

24 Frank Furstenberg, *Unplanned Pregnancy: The Social Consequences of Teenage Childbearing* (New York: Free Press, 1976). Βλ. επίσης Frank Furstenberg, Jeanne Brooks-Gunn, and S. Philip Morgan, *Adolescent Mothers in Later Life* (New York: Cambridge University Press, 1987).

25 Gabrielle Raley, "No Good Choices" στο Stephanie Coontz, Maya Parson, and Gabrielle Raley (επιμ.), *American Families: A Multicultural Reader* (New York: Routledge, 1999), Ted Huston and Heidi Malz, "The Case for (Promoting) Marriage: The Devil Is in the Details", *Journal of Marriage and Family* 66 (Νοέμβριος 2004).

26 Lawrence Wu and Barbara Wolfe, "Introduction" στο Wu and Wolfe (επιμ.), *Out of Wedlock: Causes and Consequences of Nonmarital Fertility* (New York: Russell Sage, 2001).

συνεργασία στα χαρτιά και αν δεν μπορώ να την έχω, προτιμώ να το κάνω μόνη μου».

Το ένα τρίτο των πενήντα χιλιάδων παιδιών που υιοθετήθηκαν στις ΗΠΑ το 2001 δόθηκαν σε ανύπαντρες γυναίκες. Αυτές οι γυναίκες δεν είναι ανεύθυνες. Πράγματι, η Υπηρεσία Πληροφοριών για Υιοθεσία (Adoption Information Clearinghouse) πιστεύει ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες μπορεί να είναι ιδιαίτερα κατάλληλες για τις «ειδικές ανάγκες» των παιδιών που απαιτούν στενές και δυνατές σχέσεις. Οι ανύπαντρες γυναίκες—οι περισσότερες Αφροαμερικανές—αντιστοιχούν στο 30% των υιοθεσιών παιδιών που δύσκολα γίνονται δεκτά από ανάδοχες οικογένειες.²⁷ Ωστόσο, και αυτή η τάση δείχνει έναν ακόμα τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι οργανώνουν τη ζωή τους—και τη ζωή των παιδιών τους—εκτός γάμου.

Οι ειδικοί περί πληθυσμού προβλέπουν ότι το 50% των παιδιών στις ΗΠΑ θα περάσουν ένα μέρος της ζωής τους σε μια οικογένεια που δεν περιλαμβάνει και τους δύο βιολογικούς τους γονείς, και μάλιστα παντρεμένους. Ίσως να μπορούμε να μειώσουμε αυτό το ποσοστό, αλλά δεν μπορούμε να επιστρέψουμε σε έναν κόσμο όπου σχεδόν όλη η ανατροφή και η φροντίδα των παιδιών εντάσσεται στα πλαίσια ενός γάμου.²⁸

Καθώς η ηλικία γάμου αυξάνεται, οι άνθρωποι έχουν όλο και λιγότερες πιθανότητες να μην έχουν σεξουαλικές σχέσεις πριν παντρευτούν. Μερικοί άνθρωποι πιστεύουν ότι η μειωμένη υποστήριξη της σεξουαλικής ελευθεριότητας και η νέα μόδα των «δεσμεύσεων παρθενίας»²⁹ στις ΗΠΑ τα πρώτα χρόνια του εικοστού πρώτου αιώνα δίνουν ελπίδες για την αναβίωση παραδοσιακών σεξουαλικών ηθών. Σίγουρα, η εξάπλωση των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων, ιδιαίτερα του AIDS, και ο συναισθηματικός αναβρασμός που συνοδεύει τις περιστασιακές σεξουαλικές σχέσεις έχουν κάνει τη σεξουαλική ελευθεριότητα να μοιάζει λιγότερο ελκυστική. Με τα διαζύγια να είναι άμεσα διαθέσιμα, υπάρχουν επίσης λιγότερες δικαιολογίες για να μην τηρήσει κανείς τις συζυγικές του δεσμεύσεις. Επομένως, περισσότεροι άνθρωποι σήμερα απαιτούν πίστη από το σύντροφό τους σε σχέση με τη δεκαετία του 1970, ενώ το προγαμιαίο σεξ, η συμβίωση και το διαζύγιο γίνονται όλο και πιο απόδεκτα.

Παρ' όλα αυτά, αυτό δεν σηματοδοτεί μια επιστροφή σε συντηρητικά σεξουαλικά ήθη, ιδιαίτερα στους νέους. Έχει σημειωθεί μια υποχώρηση της πρώιμης σεξουαλικής επαφής, αλλά αυτή είναι πιο αξιοσημείωτη για τα αγόρια παρά για τα κορίτσια, και πιθανότατα αντανακλά τη συνεχιζόμενη παρακμή του διπλού σεξουαλικού

27 Larry Muhammad, "Adopting Solo", *Louisville Courier-Journal*, 30 Μαρτίου 2003, Joy Thompson, "Wanted: Single, Female Mom?", *USA Today*, 9 Απριλίου 2004.

28 Larry Bumpass and Hsien-Hen Lu, "Cohabitation: How the Families of U.S. Children Are Changing", *Focus* 21 (2000), προσωπική επικοινωνία, Andrew J. Cherlin, Johns Hopkins University, 30 Ιουλίου 2003.

29 Οι «δεσμεύσεις παρθενίας» (virginity pledges) αφορούν εφήβους, περισσότερο κορίτσια, που υπόσχονται ότι θα μείνουν παρθένοι μέχρι το γάμο. Είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς σε συντηρητικές αμερικανικές οικογένειες, Σ.τ.Μ.

προτύπου και όχι μια επιστροφή στην «παραδοσιακή ηθική». Όπως προανέγγειλαν τα έντονα χρόνια του 1920, όταν οι «ευυπόληπτες» νεαρές γυναίκες άρχισαν να έχουν προγαμιαίες σεξουαλικές σχέσεις σε μεγαλύτερη κλίμακα, τα σημερινά αγόρια έχουν περισσότερες πιθανότητες να ξεκινήσουν τη σεξουαλική ζωή τους στα πλαίσια μιας ρομαντικής σχέσης παρά σε σχέσεις εκμετάλλευσης με τα λεγόμενα κακά κορίτσια. Η κοπέλα τους θα τους επηρεάσει περισσότερο από μια περιστασιακή σχέση, όσον αφορά τη στιγμή της πρώτης σεξουαλικής επαφής και τη χρήση αντισύλληψης.³⁰

Υπό αυτό το πρίσμα, η διατήρηση της παρθενίας δεν σηματοδοτεί απαραίτητα την επιστροφή σε παραδοσιακά σεξουαλικά ήθη, αλλά μπορεί να αντανακλά την αυξανόμενη σεξουαλική ανεξαρτησία των νέων γυναικών, καθώς και το μεγαλύτερο έλεγχο που έχουν στις σεξουαλικές σχέσεις τους. Επιπλέον, πολλοί έφηβοι που καθυστερούν την πρώτη τους συνουσία την υποκαθιστούν με άλλες πρακτικές, όπως το στοματικό σεξ, το οποίο αυξήθηκε σημαντικά ανάμεσα στους εφήβους τη δεκαετία του 1990.³¹ Πριν από ένα δυο χρόνια στη Μινεσότα, σάστισα όταν μια ομάδα έφηβων κοριτσιών μου είπαν ότι πολλές από αυτές έκαναν στοματικό σεξ με τα αγόρια τους, έτσι ώστε να είναι ακόμα παρθένες, όταν θα τελείωναν το λύκειο.

Πολλοί άνθρωποι που αποστρέφονται το περιστασιακό σεξ αλλά δεν είναι ακόμα έτοιμοι να παντρευτούν καταφεύγουν στη συμβίωση, η οποία είναι μια πιο σταθερή σχέση με μεγαλύτερη δέσμευση από το να βγαίνεις απλώς με κάποιον, αλλά λιγότερο πιθανό να διαρκέσει από όσο ένας γάμος. Παρότι τα διαζύγια και οι εγκυμοσύνες εκτός γάμου μειώθηκαν, τα ποσοστά της συμβίωσης συνεχίζουν να αυξάνονται τον εικοστό πρώτο αιώνα. Για πολλούς, η συμβίωση έχει γίνει ένα φυσιολογικό στάδιο του φλερτ—η πλειοψηφία των γάμων σήμερα ξεκινούν από τη συμβίωση—αλλά για άλλους, η συμβίωση έχει γίνει μια εναλλακτική αντί του γάμου.

Η Βρετανή δημογράφος Kathleen Kiernan υποστηρίζει ότι στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, μια διαδικασία με τέσσερα στάδια έχει δώσει στη συμβίωση σχεδόν ίση αξία με το γάμο. Στο πρώτο στάδιο, οι περισσότεροι άνθρωποι παντρεύονται χωρίς να έχουν ζήσει μαζί. Μόνο μια μικρή μειοψηφία μποέμ και μερικά από τα φτωχότερα άτομα ζουν μαζί εκτός γάμου. Στο δεύτερο στάδιο, πιο πολλοί άνθρωποι από περισσότερες κοινωνικές τάξεις ζουν μαζί για ένα διάστημα, αλλά συνήθως προχωρούν στο γάμο και σχεδόν πάντα παντρεύονται, αν γίνουν γονείς.³²

30 Risman and Schwartz, "Gender Politics".

31 Nina Bernstein, "In a Culture of Sex, More Teenagers Are Striving for Restraint" *New York Times*, 7 Μαρτίου 2004.

32 Σχετικά με τις συμπεριφορές και τις αξίες της συμβίωσης που συζητούνται στις επόμενες παραγράφους, βλ. Kathleen Kiernan, "Cohabitation in Western Europe" στο Booth and Crouter (επιμ.), *Just Living Together*; Celine Le Bourdais and Evelyne Lapierre-Adamcyk, "Changes in Conjugal Life in Canada", *Journal of Marriage and Family* 66 (2004), Seltzer "Cohabitation", Smock and Gupta, "Cohabitation in Contemporary North America" στο Booth and Crouter, *Just Living Together*; Kathleen Kiernan, "The Rise of Cohabitation and Childbearing Outside Marriage in Western Europe", *International Journal of Law*,

Το τρίτο στάδιο επιτυγχάνεται όταν η συμβίωση γίνει μια κοινωνικά αποδεκτή εναλλακτική αντί του γάμου. Μια γυναίκα αισθάνεται άνετα να φέρει το σύντροφό της, με τον οποίο δεν είναι παντρεμένη, σε μια επαγγελματική εκδήλωση ή οικογενειακή συγκέντρωση. Ένας άντρας μπορεί να μιλήσει στο αφεντικό του για την κοπέλα του, που ζει μαζί του. Σε αυτό το στάδιο, σύμφωνα με την Kiernan, τα ζευγάρια που ζουν μαζί δεν αισθάνονται πλέον υποχρεωμένα να παντρευτούν, αν η γυναίκα μείνει έγκυος, ακόμα κι αν αποφασίσουν να κρατήσουν το παιδί. Αντί να κρύβουν το ό,τι δεν έχουν παντρευτεί, όπως έκαναν παλαιότερα τα ζευγάρια, στέλνουν περήφανοι τα προσκλητήρια για τη βάπτιση του παιδιού τους με τα ονόματα και των δύο γονέων. Ωστόσο, τα περισσότερα ζευγάρια που έχουν κάνει παιδιά και μένουν μαζί παντρεύονται κάποια στιγμή, ιδιαίτερα αν σκοπεύουν να κάνουν και δεύτερο παιδί.

Στο τέταρτο στάδιο, όμως, δεν υπάρχει ουσιαστικά καμία νομική και κοινωνική διάκριση ανάμεσα στη συμβίωση και το γάμο. Τα ζευγάρια μπορούν να κάνουν πολλά παιδιά χωρίς να παντρευτούν ποτέ. Ο αριθμός των παντρεμένων ζευγαριών και των ζευγαριών που συμβιώνουν είναι περίπου ο ίδιος, και τα παιδιά που ζουν και με τους δυο γονείς είναι σχεδόν ισότιμα κατανομημένα ανάμεσα στις δυο κατηγορίες.

Στα τέλη του εικοστού αιώνα, οι ΗΠΑ φαίνονταν να μεταβαίνουν από το δεύτερο στο τρίτο στάδιο. Η Σουηδία, όμως, είχε ήδη φτάσει στο τέταρτο στάδιο. Στην πραγματικότητα, περισσότερα παιδιά σήμερα γεννιούνται κάθε χρόνο από ζευγάρια που συμβιώνουν παρά από παντρεμένα ζευγάρια, ενώ η τάση των ζευγαριών να παντρεύονται μετά το δεύτερο παιδί έχει εκλείψει. Μερικοί παρατηρητές πιστεύουν ότι η Αμερική κινείται προς αυτή την κατεύθυνση. Προσωπικά, διατηρώ κάποιες αμφιβολίες. Τα σουηδικά οικογενειακά πρότυπα έχουν πολύ ξεχωριστές πολιτισμικές ρίζες και υποστηρίζονται από ένα εξίσου χαρακτηριστικό πολιτικό και οικονομικό σύστημα. Οι Αμερικανοί αποδίδουν πολύ μεγαλύτερη σημασία στο γάμο από τους Σουηδούς, ενώ οι δημογράφοι υπολογίζουν ότι το 90% των Αμερικανών τελικά θα παντρευτεί.

Ωστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο γάμος είχε χάσει πια την προνομιούχα νομική και πολιτισμική θέση του στις ΗΠΑ από τα τέλη του εικοστού αιώνα. Και οποιοςδήποτε ονειρευόταν μια επιστροφή στον παραδοσιακό γάμο στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα έμελλε να απογοητευθεί.

Όταν ο πρόεδρος Νίξον παρατήρησε το 1970 ότι το θέμα του γάμου των ομοφυ-

λόφιλων θα έπρεπε να περιμένει μέχρι το 2000, διάλεξε αυτή τη χρονιά για να συμβολίσει το ασύλληπτο μέλλον. Στην πραγματικότητα, όμως, η πρόβλεψή του αποδείχθηκε εξαιρετικά ακριβής. Τον Ιούλιο του 2000, το Βερμόντ όρισε ότι η πολιτική ένωση ομοφυλόφιλων ήταν νομικά ισοδύναμη με το γάμο. Το 2003, ο Καναδάς νομιμοποίησε τους γάμους γκέι και λεσβιών σε δύο από τις πολυπληθέστερες επαρχίες του. Στις 18 Νοεμβρίου 2003, το Ανώτατο Δικαστήριο της Μασαχουσέτης έκρινε ότι το σύνταγμα της πολιτείας εγγυάται ίσα δικαιώματα για τα ζευγάρια του ίδιου φύλου.

Στη συνέχεια, το κλίμα άρχισε να γίνεται πιο θερμό. Στις 20 Ιανουαρίου 2004, στην ετήσια ομιλία του στο Κογκρέσο, ο πρόεδρος Μπους δήλωσε ότι το έθνος πρέπει να «υπερασπιστεί την ιερότητα του γάμου». Ο νεοεκλεγείς δήμαρχος του Σαν Φρανσίσκο, Gavin Newsome, αγανακτισμένος με το βροντερό χειροκρότημα που εισέπραξε αυτή η δήλωση του προέδρου, έδωσε εντολή στο δημαρχείο να αρχίσει να εκδίδει γαμήλιες άδειες για ζευγάρια γκέι και λεσβιών στις 12 Φεβρουαρίου. Το πρώτο ζευγάρι που κλήθηκε να παραλάβει τις άδειές του ήταν οι Del Martin και Phyllis Lyon, λεσβίες ακτιβίστριες που είχαν μια σταθερή σχέση για πενήντα ένα χρόνια. «Γιατί θα πρέπει η σύζυγός μου κι εγώ, που είμαστε παντρεμένοι μόνο για δύο χρόνια, να έχουμε περισσότερα δικαιώματα απ' όσα έχουν εκείνες μετά από μισό αιώνα;» ρώτησε ο Newsome τους συγκεντρωμένους δημοσιογράφους.³³

Η οδηγία του Newsome προκάλεσε καταιγισμό αντιδράσεων και από τις δύο πλευρές. Περισσότερα από τρεις χιλιάδες διακόσια ζευγάρια γκέι και λεσβιών, πολλά από άλλες πολιτείες, έσπευσαν στο Σαν Φρανσίσκο για να παντρευτούν. Ο πρόεδρος Μπους ζήτησε την τροποποίηση του Συντάγματος των ΗΠΑ, ώστε να απαγορεύει τους γάμους ομοφυλόφιλων. Αυτό παρακίνησε την τοπική αυτοδιοίκηση στο Νέο Μεξικό, τη Νέα Υόρκη και το Όρεγκον να τον αψηφήσει και να εκδώσει άδειες γάμων σε ομοφυλόφιλους. Οι δημοτικοί σύμβουλοι σε μια κομητεία του Όρεγκον αποφάσισαν ότι δεν αισθάνονταν άνετα να αψηφούν την ομοσπονδιακή απαγόρευση των γάμων ομοφυλόφιλων, αλλά ούτε το θεωρούσαν ηθικό να συμμορφωθούν. Η λύση που βρήκαν ήταν να σταματήσουν να εκδίδουν άδειες γάμου τόσο για ομοφυλόφιλους όσο και για ετεροφυλόφιλους!

Οι σχολιαστές που είχαν προβλέψει μια επιστροφή στον παραδοσιακό γάμο άλλαξαν αμέσως στάση. Η Phyllis Schlafly ισχυρίστηκε ότι «οι γκέι ετοιμάζονται να δώσουν τη χαριστική βολή» στο γάμο. Ο φονταμενταλιστής προτεστάντης ιερέας James Dobson, ιδρυτής της οργάνωσης Ευαγγελιστών «Η οικογένεια στο επίκε-

33 Σχετικά με αυτήν και τις επόμενες παραγράφους, βλ. David Von Drehle and Alan Cooperman, "A Fast-Moving Movement", *Washington Post National Weekly Edition*, 15-21 Μαρτίου 2004, "Quebec Court Declares Same-Sex Marriage Legal", *The Olympian*, 20 Μαρτίου 2004, Typh Tucker, "Out-of State Travelers Boost Same-Sex Marriage Crowds", *The Olympian*, 20 Μαρτίου 2004, "Gay? NO Marriage License Here: Straight? Ditto", *New York Times*, 27 Μαρτίου 2004, Karen Breslau and Brad Stone, "Outlaw Vows", *Newsweek* (1 Μαρτίου 2004).

Policy and the Family 15 (2001), Seltzer, "Cohabitation and Family Change" στο Coleman and Ganong, *Handbook of Contemporary Families*, William Axinn and Arland Thornton, "The Relationship Between Cohabitation and Divorce", *Demography* 29 (1992), Casper and Bianchi, *Continuity and Change*, John Haskey, "Demographic Aspects of Cohabitation in Great Britain", *International Journal of Law, Policy, and the Family* 15 (2001), Pamela Smock, "Cohabitation in the United States", *Annual Review of Sociology* 26 (2000), Claude Martin and Irene Thery, "The Pacs and Marriage and Cohabitation in France", *International Journal of Law, Public Policy and the Family* 15 (Απρίλιος 2001), David Coleman and Tarani Chandola, "Britain's Place in Europe's Population" στο Susan McRae (επιμ.), *Changing Britain: Families and Households in the 1990s* (New York: Oxford University Press, 1999).

ντρο» (Focus on the Family) ήταν ακόμα πιο απόλυτος. «Ο θεσμός του γάμου πνέει τα λοίσθια», έγραψε τον Σεπτέμβριο του 2003, αφού το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ απέρριψε τους νόμους περί σοδομισμού και ο Καναδάς ενέκρινε τους γάμους ομοφυλόφιλων. «Αν δεν γίνει ένα θαύμα», προειδοποιούσε ο Dobson στο ενημερωτικό δελτίο του Απριλίου 2004, «η οικογένεια όπως την ξέρουμε εδώ και πέντε χιλιάδες χρόνια θα καταρρεύσει, προμηνύοντας την κατάρρευση του ίδιου του δυτικού πολιτισμού»³⁴.

Οι αντιδράσεις ενάντια στους γάμους ομοφυλόφιλων προέρχονται από πολλές κατευθύνσεις. Για μερικούς Αμερικανούς, η άρνηση του δικαιώματος του γάμου στους γκέι και τις λεσβίες είναι ζήτημα βαθιάς θρησκευτικής πεποίθησης. Άλλοι πιστεύουν ότι η νομιμοποίηση των γάμων ομοφυλόφιλων θα έδινε το μήνυμα στους ετεροφυλόφιλους, ότι είναι αποδεκτό να μεγαλώνει ένα παιδί χωρίς την παρουσία ενός πατέρα και μιας μητέρας στο σπίτι. Άλλοι πάλι θεωρούν ότι οι γάμοι ομοφυλόφιλων είναι η χαριστική βολή για τον παραδοσιακό γάμο και την οικογενειακή ζωή. Ο Stanley Kurtz, στο τεύχος της 4^{ης}-11^{ης} Αυγούστου 2003 του *Weekly Standard*, ενός συντηρητικού περιοδικού με μεγάλη απήχηση, προέβλεψε ότι οι γάμοι ομοφυλόφιλων θα «μας παρασύρουν στον κατήφορο που οδηγεί στη νομιμοποίηση της πολυγαμίας και των ομαδικών γάμων ή της «υπεύθυνης πολυγαμικής συμπεριφοράς» (polyamory). Ο γάμος θα μετατραπεί σε μια ποικιλία συμφωνητικών σχέσεων, τα οποία θα συνδέουν δύο, τρία ή περισσότερα άτομα... με κάθε δυνατό συνδυασμό αρσενικού και θηλυκού»³⁵.

Η θρησκευτική διαμάχη με θέμα τους γάμους ομοφυλόφιλων εξαρτάται από την προσωπική πίστη και δεν μπορεί να επιλυθεί συγκρίνοντας τα στοιχεία των κοινωνικών επιστημών που είναι είτε υπέρ είτε κατά. Από ιστορική άποψη, όμως, ο ισχυρισμός ότι βρισκόμαστε ένα βήμα πριν από τη νομιμοποίηση της πολυγαμίας είναι λίγο τραβηγμένος. Στην πραγματικότητα, οι ιστορικές τάσεις προχωρούν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Οι περισσότερες χώρες όπου η πολυγαμία είναι ακόμα νόμιμη προσανατολίζονται προς την κατάρρευση των σχετικών νόμων. Οι νέες γυναίκες στις κοινωνίες που εφαρμόζουν την πολυγαμία αφηρούν τους γονείς τους και τους πρεσβύτερους της κοινότητας για να κάνουν τις δικές τους επιλογές. Επίσης, μου είναι δύσκολο να φανταστώ ότι οποιαδήποτε κυβέρνηση θα συμφωνήσει να καταβάλει σύνταξη σε τρία ή τέσσερα άτομα, όταν πεθάνει ο ένας σύζυγός τους ή ότι ένας εργοδότης θα δεχθεί να καλύπτει τις ασφαλιστικές εισφορές όλων τους.

Ένα μέρος της αναταραχής σχετικά με τους γάμους ομοφυλόφιλων μου φαίνεται σαν μια απόπειρα αλλαγής της κατάστασης κατόπιν εορτής. Τα αιτήματα νομιμοποι-

34 Evelyn Nieves, "Family Values Groups and Gay Marriage", *Washington Post*, 17 Αυγούστου 2003, James Dobson, *Focus on the Family Newsletter*, Σεπτέμβριος 2003, James Dobson, *Focus on the Family Newsletter*, Απρίλιος 2004.

35 Stanley Kurtz, "The Road to Polyamory", *Weekly Standard* (4-11 Αυγούστου 2003).

ησης των γάμων ομοφυλόφιλων ήταν ένα αναπόφευκτο αποτέλεσμα της προηγούμενης επανάστασης στον ετεροφυλοφιλικό γάμο. Οι ετεροφυλόφιλοι ήταν εκείνοι που δημιούργησαν πρώτοι διάφορες εναλλακτικές δομές για την οργάνωση των σεξουαλικών σχέσεων ή την ανατροφή των παιδιών, και κατέρριψαν την πρωτοκαθεδρία των οικογενειών με δύο γονείς, οι οποίες βασίζονται σε μια αυστηρή κατανομή εργασίας μεταξύ του άντρα και της γυναίκας.

Οι ΗΠΑ δεν αναμένεται να ακολουθήσουν, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον, το παράδειγμα του Βελγίου, της Ολλανδίας και του Καναδά, και να νομιμοποιήσουν τους γάμους ομοφυλόφιλων. Μέχρι το τέλος του 2004, σαράντα τρεις πολιτείες είχαν ψηφίσει νόμους που περιορίζουν το γάμο σε μια ένωση μεταξύ ενός άντρα και μιας γυναίκας, ενώ έντεκα είχαν ενστερνιστεί αυτό τον ορισμό στο σύνταγμά τους. Οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι από τις πιο συντηρητικές χώρες του βιομηχανικού κόσμου όσον αφορά τα σεξουαλικά θέματα. Σύμφωνα με μια δημοσκόπηση του 2002, το 42% των Αμερικανών θεωρούσαν την ομοφυλοφιλία ηθικά μεμπτή. Τα ανάλογα ποσοστά των Ιταλών, των Γάλλων και των Ισπανών ήταν μόλις 16%, 13% και 5%, αντίστοιχα.³⁶

Εντούτοις, ακόμα και η στάση των Αμερικανών απέναντι στην ομοφυλοφιλία έχει αλλάξει δραματικά την τελευταία δεκαετία. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, η υποστήριξη των γάμων ομοφυλόφιλων παρουσιάζει αυξομειώσεις και κυμαίνεται από 31% ως 40%. Φυσικά, αυτό το ποσοστό είναι η μειοψηφία του πληθυσμού αλλά, σύμφωνα με μια δημοσκόπηση που πραγματοποίησε το περιοδικό *USA Today* τον Μάρτιο του 2004, οι μισοί νέοι ηλικίας δεκαοκτώ και δεκαεννέα ετών υποστήριζαν τη νομιμοποίηση των γάμων ομοφυλόφιλων, σε σύγκριση με μόλις 19% των ερωτηθέντων άνω των εξήντα πέντε ετών. Το αστείο είναι ότι επειδή το δικαίωμα ή όχι των ομοφυλόφιλων να χρησιμοποιούν τη λέξη *γάμος* για να περιγράφουν τη σχέση τους έχει διχάσει την κοινή γνώμη, το άλλοτε ριζοσπαστικό αίτημα για την πολιτική ένωση των ομοφυλόφιλων θεωρείται πλέον συμβιβασμός. «Ας έχουν τα ίδια δικαιώματα όπως εγώ και η γυναίκα μου», μου είπε ένας επιχειρηματίας. «Απλώς ας μην το λέμε γάμος»³⁷.

Ανεξάρτητα από την τροποποίηση ή όχι του Συντάγματος, οι οικογένειες γκέι και λεσβιών δεν πρόκειται να ξαναρχίσουν να κρύβονται. Το ένα τρίτο των οικογενειών λεσβιών και περισσότερο από το ένα πέμπτο των οικογενειών γκέι έχουν βιολογικά παιδιά ηλικίας κάτω των δεκαοκτώ ετών. Οκτώ πολιτείες των ΗΠΑ και η Περιφέρεια της Κολούμπια επιτρέπουν σήμερα σε ένα παιδί να έχει δύο νόμιμες μητέρες ή δύο

36 Eric Widmer, Judith Treas, and Robert Newcomb, "Attitudes Toward Nonmarital Sex in 24 Countries", *Journal of Sex Research* 35 (1998), John Fetto, "Gay Friendly?" *American Demographics* (Μάιος 2002).

37 Cathy Grossman, "Is the Recent Backlash Against Homosexuality Just a 'Blip'?", *USA Today*, 31 Ιουλίου 2003, Adam Goodheart, "Change of Heart", *AARP Magazine* (Μάιος και Ιούνιος 2004), σ. 44, John Ritter, "Gay-Marriage Backers Seize Opportunity", *USA Today*, 22 Μαρτίου 2004, Dennis Cauchon, "Civil Unions Gain Support", *USA Today*, 10 Μαρτίου 2004.

νόμιμους πατέρες. Το 40% των γραφείων υιοθεσίας της χώρας αναφέρουν ότι έχουν δώσει παιδιά για υιοθεσία σε γονείς που είναι γκέι ή λεσβίες. Αυτή είναι μια πραγματικότητα που δεν θα αρθεί. Το 2002, η Αμερικανική Ακαδημία Παιδιατρικής (American Academy of Pediatrics) ζήτησε να νομιμοποιηθεί η υιοθεσία από τον ομοφυλόφιλο σύντροφο που συμβιώνει με ένα βιολογικό γονιό του παιδιού. Το 2004, η Αμερικανική Ένωση Ψυχολόγων (American Psychological Association) επικρότησε τους γάμους ομοφυλόφιλων.³⁸

Προς το παρόν, μόνο μια μικρή μειοψηφία των γκέι και των λεσβιών ενδιαφέρονται να παντρευτούν. Ωστόσο, όσοι διεκδικούν αυτό το δικαίωμα δεν αποτελούν την κύρια απειλή ενάντια στο σταθερό οικογενειακό σύστημα με τον άντρα κουβαλητή ή στην πρωτοκαθεδρία του γάμου στην κοινωνική και προσωπική ζωή. Το διαζύγιο, οι μονογονεϊκές οικογένειες και η συμβίωση των ετεροφυλόφιλων έχουν ήδη αναμορφώσει το ρόλο του γάμου στην κοινωνία και το ρόλο του στη ζωή των ανθρώπων. Επιπλέον, ο γάμος έχει μεταμορφωθεί ριζικά από τη συμπεριφορά των παντρεμένων που δεν θα χωρίσουν ποτέ και από τους ανύπαντρους που δεν θα διανοούνταν ποτέ να κάνουν παιδιά εκτός γάμου.

Η επανάσταση στην αναπαραγωγή συντάραξε όλες τις σχέσεις που κάποτε θεωρούσαμε δεδομένες ανάμεσα στο σεξ, το γάμο, τη σύλληψη, τη γέννηση, και τη μητρότητα. Οι άνθρωποι που προηγουμένως δεν μπορούσαν να γίνουν γονείς μπορούν να το κάνουν τώρα, και μάλιστα με τόσο περίπλοκους συνδυασμούς, ώστε ένα παιδί μπορεί να έχει μέχρι και πέντε διαφορετικούς γονείς: ένα δωρητή σπέρματος, μια δωρήτρια ωαρίων, τη βιολογική μητέρα, καθώς και τους «κοινωνικούς» γονείς που ανατρέφουν το παιδί. Από την άλλη πλευρά, μερικά παντρεμένα ζευγάρια χρησιμοποιούν νέες αναπαραγωγικές τεχνολογίες για να αποφύγουν εντελώς τα παιδιά. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, ένας γάμος χωρίς παιδιά αποτελεί πρόκληση για την παράδοση, ότι τα παιδιά είναι ο κεντρικός σκοπός και η μαγιά μιας συζυγικής σχέσης, όσο και ένας γάμος ομοφυλόφιλων.

Ο μεγάλος αριθμός νέων ανθρώπων που καθυστερούν το γάμο περίπου μέχρι τα τριάντα συμβάλλει επίσης στην αποδυνάμωση του ρόλου που παίζει ο γάμος στην οργάνωση της κοινωνικής και της προσωπικής ζωής. Σήμερα, σε αντίθεση με τη μεσαιωνική Ευρώπη και την Αμερική της αποικιοκρατίας, οι περισσότεροι νέοι περνούν μια μεγάλη περίοδο χωρίς την παρουσία και τον έλεγχο είτε των γονιών τους είτε κάποιων άλλων παντρεμένων ανθρώπων. Όσο είναι ανύπαντροι διαθέτουν

38 Bonnie Powell, "Former Law Dean Examines Same-Sex Marriage", University of California News Center, 27 Φεβρουαρίου 2003, Joan Laird, "Lesbian and Gay Families" στο Froma Walsh (επιμ.), *Normal Family Processes: Growing Diversity and Complexity* (New York: Guilford, 2003), Karen Peterson, "Adoption Groups Opening Doors to Gays", *USA Today*, 4 Νοεμβρίου 2003, Marilyn Elias, "Psychologists to Endorse Gay Marriage", *USA Today*, 29 Ιουλίου 2004.

ωστόσο τα περισσότερα πολιτικά και οικονομικά προνόμια των ενηλίκων μετά την ηλικία των δεκαοκτώ ή των είκοσι ενός ετών.

Αυτή η μεγάλη ομάδα ανύπαντρων νέων, σε συνδυασμό με την αύξηση του προσδόκιμου της ζωής, συνέβαλε σε μια τεράστια έκρηξη των οικογενειών με ένα άτομο στις δυτικές κοινωνίες. Περισσότερο από το ένα τέταρτο όλων των νοικοκυριών στις ΗΠΑ σήμερα αποτελούνται από ένα άτομο. Σε διάφορους τόπους και χρόνους της ιστορίας, τα ποσοστά του εξωσυζυγικού σεξ, των διαζυγίων, της συμβίωσης ή των γεννήσεων εκτός γάμου ήταν υψηλότερα από τα σημερινά.³⁹ Ποτέ ως τώρα όμως δεν υπήρχαν τόσοι άνθρωποι που να μένουν μόνοι. Και ποτέ μέχρι σήμερα τα ανύπαντρα άτομα, είτε μένουν μαζί είτε σε ζευγάρια, δεν είχαν τα ίδια δικαιώματα με τους παντρεμένους ενήλικες. Η διάδοση της οικογένειας του ενός ατόμου και της συμβίωσης μειώνει το κοινωνικό βάρος του γάμου στην οικονομία και την πολιτεία, δημιουργώντας προτιμήσεις, συνήθειες, προσδοκίες και ομάδες ψηφοφόρων που δεν εξαρτώνται από το ρόλο του συζύγου.

Τη δεκαετία του 1950, τα παντρεμένα ζευγάρια αντιστοιχούσαν στο 80% όλων των νοικοκυριών στις ΗΠΑ. Στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα, το αντίστοιχο ποσοστό ήταν λιγότερο από 51%, ενώ τα παντρεμένα ζευγάρια με παιδιά αναλογούσαν μόλις στο 25% όλων των νοικοκυριών. Για πρώτη φορά στην ιστορία υπήρχαν περισσότερες οικογένειες του ενός ατόμου από παντρεμένα ζευγάρια με παιδιά. Τα παντρεμένα άτομα εξακολουθούσαν να αποτελούν την πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού και των αγοραστών κατοικίας το 2001, αλλά τα ανύπαντρα άτομα αυξάνονταν γρήγορα, αναλογώντας στο 42% του εργατικού δυναμικού και στο 40% των αγοραστών κατοικίας.⁴⁰

Σήμερα, οι ανύπαντροι άντρες και γυναίκες είναι πολύ πιο επιφυλακτικοί σχετικά με το αν και πότε θα παντρευτούν. Τη δεκαετία του 1950, η μέση ηλικία γάμου ταυτιζόταν με την πραγματική ηλικία γάμου των περισσότερων ανθρώπων. Σήμερα, η μέση ηλικία γάμου προκύπτει από μερικούς γάμους σε πολύ μικρή ηλικία, μερικούς σε πολύ μεγάλη ηλικία και πολλές ενδιάμεσες παραλλαγές. Ο Ευρωπαίος δημογράφος Anton Kuijsten σχολιάζει ότι, αντί να παραγγέλλει ένα από «τα τυπικά μενού της ζωής, όπως έκαναν οι άνθρωποι παλιότερα», ένα άτομο σήμερα «φτιάχνει τη δική του ιστορία *à la carte*». Και ο γάμος, «το υποχρεωτικό πρώτο πιάτο» της δεκαετίας του 1950, «έχει μετατραπεί σε ένα προαιρετικό επιδόρπιο»⁴¹.

Ο γάμος ήταν κάποτε ένα από τα διαπιστευτήρια που έπρεπε να αποκτήσουν οι

39 Peter Laslett, Karla Oosterveen, and Richard M. Smith, *Bastardy and Its Comparative History* (London: Edward Arnold, 1980), Jean Rodin, *The Way We Lived Then* (Brookfield, Vt.: Ashgate, 2000), U.S. Census Bureau Public Information Office, CB02-CN173, 17 Δεκεμβρίου 2002.

40 Michelle Conlin, "Unmarried America", *Business Week* (20 Οκτωβρίου 2003).

41 Anton Kuijsten, "Changing Family Patterns in Europe", *European Journal of Population* 12 (1996), σ. 140-41.

άνθρωποι για να κερδίσουν τις ευθύνες και την υπόληψη των ενηλίκων. Έμοιαζε με το σημερινό απολυτήριο λυκείου. Λίγοι νέοι άνθρωποι πηγαίνουν στο λύκειο, επειδή το θεωρούν μια εμπειρία που θα τους προσφέρει βαθιά ικανοποίηση. Πηγαίνουν επειδή χρειάζονται αυτό το χαρτί για να πιάσουν μια δουλειά αντίστοιχου επιπέδου ή να συνεχίσουν σε μια πιο επιλεκτική διαδικασία με μεγαλύτερο κύρος, που παρέχει το πανεπιστήμιο.

Οι γάμοι τότε ήταν κάπως έτσι. Ήταν η είσοδος στην ενηλικίωση και την ευθύτητα, καθώς και ο καλύτερος τρόπος για να συγκεντρώσει κανείς περιουσιακούς και εργασιακούς πόρους. Αυτά δεν ισχύουν πια. Ο γάμος εξακολουθεί να επιτρέπει σε δυο ανθρώπους να ενώσουν πόρους, να καταναείμουν εργασίες και να συσσωρεύσουν περισσότερο κεφάλαιο απ' όσο θα μπορούσαν να κάνουν ως ανύπαντροι, αλλά δεν είναι ο μόνος τρόπος για να επενδύσουν στο μέλλον τους. Στην πραγματικότητα, σήμερα ο γάμος είναι μια πιο ριψοκίνδυνη επένδυση σε σχέση με το παρελθόν. Τα πιθανά οφέλη από ένα γάμο σε σχέση με την αγαμία θα πρέπει να εξετάζονται ως προς τις ευκαιρίες που περιέχει το καθένα για ανώτερη εκπαίδευση ή για μια καλύτερη δουλειά. Επίσης, η μεγαλύτερη πιθανότητα του διαζυγίου κάνει πιο ελκυστική την προοπτική να αφήσεις ανοιχτές τις επιλογές σου, ενώ επενδύεις στην προσωπική σου ικανότητα και εμπειρία.

Το να περνάς μια σειρά από προβλέψιμες καταστάσεις με τον ίδιο ρυθμό, όπως και οι υπόλοιποι, δεν είναι πια ο δρόμος προς την προσωπική ασφάλεια. Κάθε άντρας και γυναίκα πρέπει να συνθέσει τη δική του εξατομικευμένη ακολουθία καταστάσεων μέσα κι έξω από το σχολείο, τη δουλειά και το γάμο, προκειμένου να εκμεταλλευτεί τις μεταβαλλόμενες ευκαιρίες και να ανταποκριθεί σε απρόσμενες αναποδιές – μια βιογραφία που τη φτιάχνεις μόνος σου.⁴²

Όλες αυτές οι αλλαγές μεταμόρφωσαν βαθιά και αμετάκλητα το σύγχρονο γάμο. Αυτή η επανάσταση δεν περιορίστηκε στις ΗΠΑ. Παρά τις πολιτισμικές διαφορές, σχεδόν όλες οι βιομηχανικές χώρες έχουν βιώσει παρόμοιες αλλαγές. Την περίοδο 1970-1990, τα ποσοστά διαζυγίων τριπλασιάστηκαν στη Γαλλία και την Ολλανδία, και τετραπλασιάστηκαν στη Βρετανία. Όπως και στις ΗΠΑ, τα ποσοστά διαζυγίων άρχισαν να πέφτουν στη Δυτική Ευρώπη τη δεκαετία του 1990, αλλά τα ποσοστά των γάμων μειώθηκαν με ακόμα γρηγορότερο ρυθμό. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, το 40% όλων των γεννήσεων στη Γαλλία και τη Βρετανία αφορούσαν ανύπαντρες γυναίκες. Το 1999, περισσότερο από το 60% όλων των παιδιών που γεννήθηκαν στην Ισλανδία είχαν ανύπαντρους γονείς.⁴³

Η τάση προς τη μονήρη ζωή εξαπλώθηκε αντίστοιχα. Το 1950, μόλις το 10% όλων

42 Ulrich Beck and Elizabeth Beck-Gernsheim, *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences* (London: Sage, 2002).

43 Kuijsten, "Changing Family Patterns in Europe", Katja Boh et al., *Changing Patterns of European Family Life: A Comparative Analysis of 14 European Countries* (New York: Routledge, 1989).

των οικογενειών στην Ευρώπη περιλάμβαναν μόνον ένα άτομο. Πενήντα χρόνια αργότερα, η αντίστοιχη αναλογία στη Βρετανία ήταν ένα στα τρία νοικοκυριά και στη Σουηδία 40%. Ακόμα και στην Ελλάδα, η οποία στα τέλη του εικοστού αιώνα είχε το μικρότερο ποσοστό των οικογενειών με ένα άτομο στην Ευρώπη, το ποσοστό αυτό πλησίαζε το 20%, διπλάσιο απ' τον ευρωπαϊκό μέσο όρο του 1950.⁴⁴

Οι αλλαγές στα συζυγικά πρότυπα εξαπλώνονται ακόμα και σε χώρες που αντιστέκονταν σθεναρά τη δεκαετία του 1980 και στις αρχές του 1990. Στην Ισπανία, την Ιταλία και την Ιαπωνία, ο αριθμός των γάμων όπου εργάζονται και οι δύο έχει αυξηθεί κατακόρυφα από τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Παρόλο που το διαζύγιο εξακολουθεί να αποτελεί στίγμα, ταυτόχρονα υπήρξε μια τεράστια πτώση στα ποσοστά των γάμων, η οποία υποδηλώνει ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια μαζική ιστορική τάση που, αν μπλοκαριστεί προς μία κατεύθυνση, απλώς βρίσκει μια άλλη διέξοδο. Περισσότερες από τις μισές Ισπανίδες ηλικίας από είκοσι πέντε ως είκοσι εννέα ετών είναι ανύπαντρες. Το ποσοστό των γάμων στην Ιταλία είναι πολύ χαμηλότερο απ' ό,τι στις ΗΠΑ. Η Ιαπωνία συναγωνίζεται τη Σκανδιναβία για την πρώτη θέση στον κόσμο στον κατάλογο των χωρών με το υψηλότερο ποσοστό ανύπαντρων γυναικών ηλικίας από είκοσι ως σαράντα ετών.⁴⁵

44 McRae, "Introduction" στο McCrae (επιμ.), *Changing Britain*, Franz-Xavier Kaufmann et al. (επιμ.), *Family Life and Family Policies in Europe* (Oxford, U.K.: Clarendon Press, 1997) τόμ. 1, Britta Hoem, "Sweden" στο Blossfeld (επιμ.), *New Role of Women*.

45 Το ερώτημα για πόσο καιρό μπορεί να συγκρατηθεί αυτή η τάση προς οποιαδήποτε κατεύθυνση παραμένει ανοιχτό. Ο αριθμός των ανύπαντρων γονιών στην Ιαπωνία αυξήθηκε κατά 85% τη δεύτερη πενταετία του 1990, ξεκινώντας βέβαια από ένα πολύ χαμηλό αρχικό σημείο, ενώ το ποσοστό των διαζυγίων, ιδιαίτερα για τους ηλικιωμένους, αυξήθηκε κι αυτό σημαντικά. Στην Ιρλανδία, η οποία υπήρξε προπύργιο του σεξουαλικού συντηρητισμού μέχρι τη δεκαετία του 1980, το ένα τρίτο όλων των παιδιών σήμερα γεννιούνται εκτός γάμου. Constanza Tobio, "Marriage, Cohabitation and the Residential Independence of Young People in Spain", *International Journal of Law, Policy and the Family* 15 (2001), James Ponzetti (επιμ.), *International Encyclopedia of Marriage and Family* (New York: Macmillan Reference, 2003), σ. 966, Gisela Bock, *Women in European History* (Oxford, U.K.: Blackwell Publishers, 2001), Paola Ronfani, "Children, Law and Social Policy in Italy", *International Journal of Law, Policy and the Family* 15 (2001), Rosanna Trifiletti, "Women's Labor Market Participation and the Reconciliation of Work and Family Life in Italy" στο Laura den Dulk, Anneke van Doorne-Huiskes, and Joop Schippers (επιμ.), *Work-Family Arrangements in Europe* (Amsterdam: Thela-thesis, 1999), "The Rise of Cohabitation and Childbearing Outside Marriage in Western Europe", *International Journal of Law, Policy and the Family* 15 (2001), "Sex Taboos on the Way Out, Poll Shows", *Irish Independent*, Ιανουάριος, 2001, Dirk Van de Kaa et al. (επιμ.), *European Population: Unity in Diversity* (Boston: Kluwer Academic Publishers, 1999). Σχετικά με τις αλλαγές στην ιαπωνική οικογένεια, βλ. Yamada Masahiro, *The Japanese Family in Transition* (Tokyo: Foreign Press Center, 1998), Kumiko Fujimura-Fanselow and Atsuko Kameda (επιμ.), *Japanese Women: New Feminist Perspectives on the Past, Present, and Future* (New York: Feminist Press, 1995), Michael Zielenziger, "Shifting Family Values: Fewer Births, Marriages Threaten Japan's Future", *New York Times*, 13 Μαρτίου 2003, John Raymo, "Premarital Living Arrangements and the Transition to First Marriage in Japan", *Journal of Marriage and Family* 65 (2003), Noriko Iwai, "Divorce in Japan" στο Robin Miller (επιμ.), *With This Ring: Divorce, Intimacy, and Cohabitation from a Multicultural Perspective* (Stamford, Conn.: JAI Press, 2001), Peter Goodman and Akiko Kashiwagi, "In Japan, Housewives No More", *Washington Post National Weekly Edition*, 4-10 Νοεμβρίου 2002, Mari Osawa, "Twelve Million Full-time Housewives" στο Zunz, Schoppa, and Hiwatari,

Η αναγνώριση των ομοφυλοφυλικών ενώσεων είναι μια ακόμα παγκόσμια τάση. Την περίοδο 2000-2004, ο γάμος ομοφυλόφιλων μονιμοποιήθηκε στο Βέλγιο, την Ολλανδία και τον Καναδά. Χώρες τόσο διαφορετικές όσο η Ισπανία, η Ισλανδία, η Γερμανία, η Ουγγαρία, η Νότια Αφρική, η Πορτογαλία, η Ταϊβάν και η Αργεντινή εκχώρησαν στα ομοφυλόφιλα ζευγάρια πολλά από τα νομικά δικαιώματα που έχουν οι παντρεμένοι ετεροφυλόφιλοι.⁴⁶

Τέλος, ο ρόλος των γυναικών έχει μεταμορφωθεί τα τελευταία τριάντα χρόνια. Την περίοδο 1970-1997, η συμμετοχή των γυναικών στο συνολικό εργατικό δυναμικό αυξήθηκε σε κάθε γωνιά του πλανήτη.⁴⁷ Ίσως το μόνο μέρος όπου μειώθηκε τη δεκαετία του 1990 ήταν το Αφγανιστάν, όπου το καθεστώς των Ταλιμπάν υποχρέωσε τις γυναίκες να εγκαταλείψουν τις θέσεις στην εκπαίδευση και την εργασία, θέσεις τις οποίες είχαν αποκτήσει υπό το καθεστώς των προηγούμενων κυβερνήσεων, που υποστηρίζονταν από τη Σοβιετική Ένωση.

Η αλλαγή στα εργασιακά μοντέλα των γυναικών ήταν τόσο η αιτία όσο και το αποτέλεσμα της επανάστασης στη γονιμότητα, όχι μόνο στις εκβιομηχανισμένες χώρες αλλά και στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, μια γυναίκα στις φτωχότερες χώρες του κόσμου συνήθως έκανε έξι παιδιά. Σήμερα, ο μέσος όρος είναι κάτω από τρία παιδιά. Στην πραγματικότητα, οι δημογράφοι εκτιμούν σήμερα ότι ο παγκόσμιος πληθυσμός θα αρχίσει να μειώνεται πριν από το 2050.⁴⁸

Η «αποκαθήλωση» του γάμου

Παρ' όλες αυτές τις αλλαγές, ο γάμος δεν είναι καταδικασμένος. Στις περισσότερες χώρες, ο γάμος ετεροφυλόφιλων εξακολουθεί να πριμοδοτείται από το νόμο. Στις ΗΠΑ για παράδειγμα, οι παντρεμένοι έχουν πάνω από χίλια νομικά και φορολογικά

Social Contracts Under Stress, Hiromi Ono, "Women's Economic Standing, Marriage Timing, and Cross-National Contexts of Gender", *Journal of Marriage and Family* 65 (2003), Karen Mason, Noriko Tsuya, and Manja Choe, *The Changing Family in Comparative Perspective: Asia and the United States* (Honolulu: East-West Center, 1998), Sonni Efron, "Me, Find a Husband?", *Los Angeles Times*, 26 Ιουνίου 2001, Howard French, "As Japan's Women Move Up, Many Are Moving Out", *New York Times*, 25 Μαρτίου 2003, Keiko Tatsuta, "More Women Daring to Be Unmarried Mothers", *Japan Today*, 29 Δεκεμβρίου 2001. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Liza Rognas, βιβλιοθηκάρη στο The Evergreen State College, η οποία με βοήθησε να βρω στατιστικές σχετικά με την πτώση των ποσοστών γεννήσεων στην Ιαπωνία.

46 Paul Wiseman, «In Taiwan, Not Much Ado over Gays Saying "I Do"», *USA Today*, 5 Φεβρουαρίου 2004.

47 Ronald Inglehart and Pippa Norris, *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Changes Around the World* (New York: Cambridge University Press, 2003), Estelle Freedman, *No Turning Back: The History of Feminism and the Future of Women* (New York: Ballantine Books, 2002).

48 Kevin Kinsella, "Demographic Dimensions of Global Aging", *Journal of Family Issues* 21 (2000), Ben Wattenberg, "It Will Be a Smaller World After All", *New York Times*, 8 Μαρτίου 2003, "Growth Rate Slowing: Global Population in 2002 Tops 6.2 Billion", Census Press Release CB04-48, 22 Μαρτίου 2004.

προνόμια, τα οποία δεν δικαιούνται οι ανύπαντροι. Και για τους περισσότερους Αμερικανούς, ο γάμος είναι η ύψιστη μορφή δέσμευσης που μπορούν να φανταστούν. Οι Αμερικανοί έχουν περισσότερες πιθανότητες από τους Ευρωπαίους ή τους Ιάπωνες να δηλώσουν σε μια δημοσκόπηση ότι δίνουν μεγάλη αξία στο γάμο, και πιο πολλοί άνθρωποι στην Αμερική παρά στις περισσότερες άλλες βιομηχανικές χώρες θα εξακολουθήσουν να παντρεύονται.

Επίσης, οι άνθρωποι εξακολουθούν να έχουν σε μεγάλη υπόληψη τους γαμήλιους όρκους. Ακόμα και με την αύξηση των διαζυγίων και της αγαμίας, τα πρότυπά μας για έναν «καλό» γάμο γίνονται σταθερά πιο υψηλά. Το ποσοστό των ανθρώπων που πιστεύουν ότι είναι αποδεκτό να απατάς το σύζυγό σου, να του λες ψέματα ή να του κρατάς μυστικά έχει μειωθεί τα τελευταία σαράντα χρόνια. Πολλά ζευγάρια εργάζονται σκληρά για να εμπλουτίσουν τη σχέση τους και να εμβαθύνουν στη μεταξύ τους οικειότητα, με μια αφοσίωση που θα εξέπληττε τα περισσότερα ζευγάρια του παρελθόντος. Ο γάμος ως σχέση μεταξύ δύο ατόμων λαμβάνεται πολύ πιο σοβαρά και συνοδεύεται από υψηλότερες συναισθηματικές προσδοκίες παρά ποτέ.⁴⁹

Ωστόσο, ο γάμος ως θεσμός έχει μικρότερη ισχύ στη ζωή των ανθρώπων απ' όσο άλλοτε. Τη δεκαετία του 1930 η ηθοποιός Mae West είχε πει σαρκάζοντας: «Ο γάμος είναι ένας σπουδαίος θεσμός, αλλά εγώ δεν είμαι έτοιμη για ένα θεσμό». Η γιαγιά μου είχε σοκαριστεί ιδιαίτερα από αυτήν τη δήλωση. Οι περισσότεροι σημερινοί άνθρωποι δεν θα σοκάρωνταν. Σήμερα, οι άνθρωποι θέλουν να ζουν μέσα σε μια σχέση, όχι μέσα σε ένα θεσμό.

Και, σε αντίθεση με τη γενιά της γιαγιάς μου, οι άνθρωποι δεν χρειάζεται πια να ζουν μέσα σε ένα θεσμό. Στις περισσότερες δυτικές χώρες, η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις νομικές ευθύνες και τα δικαιώματα των παντρεμένων και των ανύπαντρων ατόμων δεν είναι πια τόσο ευδιάκριτη. Οι κυβερνήσεις ή οι εργοδότες στις περισσότερες δυτικές χώρες, καθώς και σε κάποιες άλλες που δεν ανήκουν στη Δύση, έχουν υιοθετήσει νόμους περί συμφώνου ελεύθερης συμβίωσης, οι οποίοι εκχωρούν στα ανύπαντρα ζευγάρια τα ίδια δικαιώματα ασφάλισης και κληρονομιάς, καθώς και άλλα νομικά προνόμια, όπως στα παντρεμένα ζευγάρια.

Σχεδόν οι μισές από τις πεντακόσιες μεγαλύτερες επιχειρήσεις στην Αμερική έχουν επεκτείνει τα οφέλη τους και στα ανύπαντρα ζευγάρια που συμβιώνουν. Ο σύζυγός μου εργάζεται σε μια αεροπορική εταιρεία που επιτρέπει στους ανύπαντρους εργαζομένους να ορίσουν ένα άτομο ως «οικογενειακό σύντροφο στα ταξίδια», το οποίο έχει τα ίδια δικαιώματα δωρεάν ταξιδιών με ένα σύζυγο. Αυτό το άτομο μπορεί να είναι το αγόρι ή η κοπέλα κάποιου, ο ανιψιός ή ο γείτονάς του. Μερικές από τις πιο παραδοσιακές λέσχες γκολφ προσφέρουν τώρα οικογενειακές συνδρομές σε ανύπαντρους άντρες και γυναίκες.

49 Arland Thornton and Linda Young-DeMarco, "Four Decades of Trends in Attitudes Toward Family Issues in the United States", *Journal of Marriage and Family* 63 (2001).

Στη Γαλλία και τον Καναδά, ένα άτομο μπορεί να έχει με οποιοδήποτε άλλο άτομο μια σχέση με σκοπό την παροχή φροντίδας ή τη συγκέντρωση πόρων, η οποία αναγνωρίζεται από το νόμο και τους παρέχει πολλά νομικά και οικονομικά προνόμια, που παλαιότερα δικαιούνταν μόνο τα παντρεμένα ζευγάρια. Δύο σεξουαλικοί σύντροφοι μπορούν να επωφεληθούν από αυτήν τη ρύθμιση, το ίδιο και δύο αδερφές, δύο φίλοι απ' το στρατό, ή ένας άγαμος ιερέας και η σπιτονοικοκυρά του. Οι ΗΠΑ αντιστέκονται προς το παρόν σε μια τέτοια επέκταση των νομικών προνομίων του γάμου, αλλά ακολουθούν τις διεθνείς τάσεις δίνοντας στα παιδιά το δικαίωμα να λαμβάνουν υποστήριξη και αναγνώριση κι από τους δύο γονείς, είτε αυτοί είναι παντρεμένοι είτε όχι. Ο γάμος έχει χάσει το νομικό του μονοπώλιο στους κανόνες που οργανώνουν τα προσωπικά δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των ανθρώπων.

Λίγες απ' αυτές τις αλλαγές στα δικαιώματα και τα προνόμια του γάμου επιβλήθηκαν από «ακτιβιστές δικαστές». Σε μερικές περιπτώσεις, η επέκταση δικαιωμάτων όπως αυτά του γάμου ήταν η ανταπόκριση της νομοθεσίας στις πιέσεις από ανύπαντρα ετεροφυλόφιλα ή ομοφυλόφιλα ζευγάρια. Σε άλλες πάλι, οι επιχειρήσεις καλούνταν να ανταποκριθούν στο 42% των εργαζομένων τους, που ήταν ανύπαντροι. Σε γενικές γραμμές, τα δικαστήρια παρενέβαιναν μόνον όταν αντιμετώπιζαν καινούργια επιτακτικά προβλήματα λόγω των ήδη υφιστάμενων αλλαγών στον τρόπο ζωής – για παράδειγμα, όταν ένας ανύπαντρος άντρας εγκατέλειπε μια μακροχρόνια σχέση, αρνούμενος να βοηθήσει στη συντήρηση των παιδιών του ή της γυναίκας που θυσιάσε την καριέρα της για να μεγαλώσει τα παιδιά και να κρατήσει το σπίτι.

Ανταποκρινόμενα σε τέτοια προβλήματα, τα δικαστήρια στις ΗΠΑ και μερικές δυτικοευρωπαϊκές χώρες άρχισαν να ορίζουν ότι τα ετεροφυλόφιλα ζευγάρια που συζούσαν για καιρό και είχαν συγκεντρώσει σημαντικούς πόρους έπρεπε να τους μοιράζουν δίκαια, ακόμα κι αν όλοι αυτοί οι πόροι είναι στο όνομα του ενός. Επίσης, πολλοί δικηγόροι και δικαστές υποστηρίζουν πλέον την αναγνώριση από το νόμο των ενώσεων μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου, επειδή ήδη έχουν να αντιμετωπίσουν την κατανομή των περιουσιακών στοιχείων και παρόμοια θέματα σε –στην ουσία– διαζύγια ομοφυλόφιλων ζευγαριών.

Η κατάρρευση του τείχους που διαχωρίζει το γάμο από το μη γάμο έχει περιγραφεί από μερικούς νομικούς ιστορικούς και κοινωνιολόγους ως η «αποκαθήλωση» ή «απονομιμοποίηση» του γάμου, ή *αλά γαλλικά*, ως *démariage* (κατάργηση του γάμου). Μου αρέσει η παρατήρηση της Nancy Cott, ότι αυτό θυμίζει το διαχωρισμό κράτους και Εκκλησίας από τους νομοθέτες στην Ευρώπη και την Αμερική.⁵⁰

50 Andrew Cherlin, "The Deinstitutionalization of American Marriage", *Journal of Marriage and Family* 66 (2004), Jane Millar and Andrea Warman, *Family Obligations in Europe* (London: Family Policy Studies Centre, 1996), Harry Willekens, "Is Contemporary Family Law Historically Unique?", *Journal of Family History* 28 (2003), Irène Thery, *Demariage* (Paris: Édition Odile Jacob, 1994), Nancy Cott, *Public Vows*:

Με το διαχωρισμό αυτό, το κράτος έπαψε να εκχωρεί πια μια ολόκληρη σειρά από ιδιαίτερα δικαιώματα και προνόμια σε ένα συγκεκριμένο θρήσκευμα, αλλά όχι στα υπόλοιπα. Όταν συνέβη αυτό, η θρησκεία αυτή καθαυτή δεν εξαφανίστηκε, αλλά ευδοκίμησαν πολλές διαφορετικές Εκκλησίες και νέες θρησκευτικές ομάδες. Αντίστοιχα, όταν το κράτος έπαψε να επιμένει ότι όλοι χρειάζονταν μια άδεια γάμου επικυρωμένη από την κυβέρνηση για να απολαμβάνουν τα προνόμια και τα καθήκοντα της μητρότητας ή άλλων μακροχρόνιων δεσμεύσεων, άλλες μορφές στενών σχέσεων και ανατροφής παιδιών αναδύθηκαν στην επιφάνεια. Και όπως ακριβώς τα κίνητρα των ανθρώπων για να ανήκουν στην Εκκλησία άλλαξαν, όταν δεν υπήρχε πλέον μία επίσημη θρησκεία, έτσι και οι άνθρωποι άρχισαν να αποφασίζουν αν θα παντρεύονταν ή όχι πάνω σε μια νέα βάση.

Προσωπικά θεωρώ ότι αυτές οι αλλαγές μπορεί να μας αρέσουν ή όχι, αλλά σίγουρα οι περισσότερες έχουν αμετάκλητο χαρακτήρα. Καλώς ή κακώς, ο γάμος έχει εκτοπιστεί από την κεντρική θέση του στην προσωπική και την κοινωνική ζωή. Ανεξάρτητα από την αξία που δίνει η κοινωνία στο γάμο, δεν μπορεί να αγνοήσει το γεγονός ότι πολλά παιδιά μεγαλώνουν και πολλές υποχρεώσεις αναλαμβάνονται μέσα σε εναλλακτικά περιβάλλοντα. Μια καταγιγιστική θύελλα σάρωσε το τοπίο της συζυγικής ζωής και λίγα στοιχεία του γάμου θα ξαναγίνουν όπως ήταν.